

**İKİLİ İLİŞKİLER BAĞLAMINDA FAS PAZARININ
TÜRKİYE AÇISINDAN ÖNEMİ VE
İŞLETMELERİN DURUMU**

**2020
YÜKSEK LİSANS TEZİ
İŞLETME ANABİLİM DALI**

Hanane CHAİNE

**Tez Danışmanı
Dr. Öğr. Üyesi Neşe YILDIZ**

**İKİLİ İLİŞKİLER BAĞLAMINDA FAS PAZARININ TÜRKİYE
AÇISINDAN ÖNEMİ VE İŞLETMELERİN DURUMU**

Hanane CHAİNE

Dr. Öğr. Üyesi Neşe YILDIZ

T.C.

Karabük Üniversitesi

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

İşletme Anabilim Dalında

Yüksek Lisans Tezi

Olarak Hazırlanmıştır.

KARABÜK

Eylül 2020

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER.....	1
TEZ ONAY SAYFASI	4
DOĞRULUK BEYANI	5
ÖNSÖZ	6
ÖZ	7
ABSTRACT	8
ARŞİV KAYIT BİLGİLERİ	9
ARCHIVE RECORD INFORMATION	10
KISALTMALAR.....	11
ARAŞTIRMANIN KONUSU	13
ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ.....	13
ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ.....	14
ARAŞTIRMA HİPOTEZLERİ ve PROBLEMLERİ.....	14
KAPSAM VE SINIRLILIKLAR/KARŞILAŞILAN GÜÇLÜKLER.....	15
BİRİNCİ BÖLÜM.....	16
FAS'IN EKONOMİK POTANSİYELİ.....	16
1.1. Ülke Kimliği, Demografik ve Sosyal Yapı	16
1.1.1. Fas Krallığı Ülke Kimliği.....	16
1.1.2. Coğrafi Konumu ve Özellikleri	19
1.1.3. Demografik Yapı ve Nüfus Verileri	21
1.1.4. Sosyal Yapı ve Dil	23
1.1.5. Göç ve Hareketlilik.....	24
1.1.6. Eğitim.....	25
1.1.7. Sağlık	27
1.2. Fas'ın Siyasi ve İdari Yapısı	28

1.2.1. Hukuk Sistemi ve Mevzuat.....	31
1.2.2. Fas'ın Ekonomik Yapısı ve Potansiyeli	32
1.3. Temel Ekonomik Alanlar ve Göstergeleri	34
1.3.1. Madencilik.....	34
1.3.2. İmalat Sanayi.....	35
1.3.3. Tarım, Ormanlık ve Balıkçılık.....	39
1.3.4. Telekomünikasyon ve Altyapı.....	41
1.3.5. Ulaştırma.....	45
1.3.6. Petrol ve Doğalgaz	46
1.3.7. Enerji	48
1.3.8. Otomotiv.....	50
1.3.9. Tekstil ve Hazır Giyim	52
1.3.10. Turizm	54
1.3.11. Bankacılık.....	56
İKİNCİ BÖLÜM	61
FAS'TA DIŞ TİCARET, YABANCI YATIRIMLAR VE İŞ ORTAMI	61
2.1. Dış Ticaret	61
2.2. Fas Ekonomisinde Yabancı Yatırımlar ve İş Ortamı.....	66
2.3. Fas İhale Sistemi	74
2.4. Sosyal Güvenlik Sistemi ve Pirimler	75
2.5. Vergi ve Bağlantılı Uygulamalar	75
2.6. Yabancı İşçi ve Oturma İzni	80
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM.....	81
FAS-TÜRKİYE İLİŞKİLERİ KAPSAMINDA İŞLETMELERİN TİCARİ İLİSKİLERİNİN DURUMU, OLANAK VE FIRSATLARI	81
3.1. Genel Olarak Türk-Fas İlişkilerinin Siyasi Boyutu.....	81
3.2. Türk-Fas Ticari İlişkileri ve Serbest Ticaret Anlaşması.....	82
3.3. İkili Ticari İlişkilerde Temel Göstergeler	84

3.4. Yatırımlar ve Müteahhitlik	87
3.5. Türk Şirketlerinin Fas'taki Ekonomik ve Ticari Faaliyetleri	90
3.5.1. Havaçılık Sektöründeki Türk Şirketlerinin Fas'taki Ekonomik Faaliyetleri ve Türk Hava Yolları	90
3.5.2. Türk Müteahhitlik Şirketlerinin Fas'taki Ekonomik ve Ticari Faaliyetleri ...	95
3.5.3. Gıda Sektöründeki Türk Şirketlerinin Fas'taki Ekonomik ve Ticaret Faaliyetleri	99
3.5.4. Tekstil Sektöründeki Türk Şirketlerinin Fas'taki Ekonomik ve Ticaret Faaliyetleri	100
3.5.5. Diğer Şirketler	100
3.6. Türkiye'deki Faaliyeti Gösteren Fas Şirketleri	100
3.6.1. RAM	100
3.6.2. Black Sea Gübre ve Ticaret A.Ş.	101
3.6.3. Diğer Şirketler	101
3.7. İkili İlişkilerin Gelişmesinde Türkiye'deki Kurumsal Destek Faaliyetleri	102
3.7.1. Ticaret Müsteşarlıklarının Faaliyetleri	102
3.7.2. MÜSİAD (Müstakil Sanayici ve İş adamları Derneği)'ın Fas'taki Faaliyetleri	103
3.7.3. Fas İşadamları Derneği (FASTIAD)	111
3.7.4. Ticaret ve Sanayi Odalarının Faaliyetleri	112
3.8. Değerlendirme	114
SONUÇ	116
KAYNAKÇA	120
TABLolar LİSTESİ	130
ŞEKİLLER LİSTESİ	131
ÖZGEÇMİŞ	132

TEZ ONAY SAYFASI

Hanane CHAİNE tarafından hazırlanan “İKİLİ İLİŞKİLER BAĞLAMINDA FAS PAZARININ TÜRKİYE AÇISINDAN ÖNEMİ VE İŞLETMELERİN DURUMU başlıklı bu tezin Yüksek Lisans Tezi olarak uygun olduğunu onaylarım.

Danışman

Dr. Öğr. Üyesi Neşe YILDIZ

KBÜ İşletme Fakültesi Uluslararası Ticaret Bölümü

.....

Ünvanı, Adı SOYADI (Kurumu)

İmzası

Başkan : Dr. Öğr. Üyesi Neşe YILDIZ (KBÜ)

.....

Üye : Doç.Dr. Öğr. Üyesi Ali ASKER

.....

Üye : Dr. Öğr. Üyesi Ali Samir MERDAN

.....

Savunma sınavı tarihi: 04.09.2020

KBÜ Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Yönetim Kurulu, bu tez ile, Yüksek Lisans Tezi derecesini onamıştır.

Prof. Dr. Hasan SOLMAZ

.....

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Müdürü

DOĞRULUK BEYANI

Yüksek lisans tezi olarak sunduğum bu çalışmayı bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı herhangi bir yola tevessül etmeden yazdığımı, araştırmamı yaparken hangi tür alıntıların intihal kusuru sayılacağını bildiğimi, intihal kusuru sayılabilecek herhangi bir bölüme araştırmamda yer vermediğimi, yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden olduğunu ve bu eserlere metin içerisinde uygun şekilde atıf yapıldığını beyan ederim.

Enstitü tarafından belli bir zamana bağlı olmaksızın, tezimle ilgili yaptığım bu beyana aykırı bir durumun saptanması durumunda, ortaya çıkacak ahlaki ve hukuki tüm sonuçlara katlanmayı kabul ederim.

Adı Soyadı: Hanane CHAİNE

İmza :

ÖNSÖZ

Tez çalışmamın yönlendirilmesi ve sonuçlandırılmasında, planlanmasından tamamlanmasına kadar geçen süreçte her türlü katkıyı sağlayan kıymetli hocam, tez danışmanım Dr. Öğr.Üyesi Neşe YILDIZ'a teşekkür ederim. Tez çalışması sırasında yardımlarını benden esirgemeyen kıymetli hocam Doç.Dr. Ali ASKER'e, Dr. Osman YILDIZ'a, birçok kaynağa erişmemde yardımcı olmuş Hüseyin ALTINALAN'a, teknik sorunların giderilmesinde verdiği destekten dolayı Orhan ZAHİDOV'a teşekkürü bir borç bilirim.

Ayrıca, eğitim hayatım boyunca her zaman yanımda olmuş, desteğini asla esirgememiş, başta sevgili babam olmak kaydıyla tüm aileme ayrıca teşekkür ederim.

ÖZ

Türkiye'nin yakın coğrafyası ve jeopolitik ilgi alanı kapsamında yer alan bölgelerden biri Kuzey Afrika bölgesidir. Tarihi ve kültür açısından kuvvetli bağların söz konusu olduğu bu bölgede 20. yüzyılda yaşanmış dönüşümler, sömürge sistemlerinin sona ermesi ve bağımsız devletlerin ortaya çıkmasıyla sonuçlanmıştır. Bu dönemden itibaren Türkiye Cumhuriyeti, söz konusu bölge ülkeleriyle siyasi, ekonomik, ticari ve kültürel ilişkilerini geliştirme politikası izlemiştir. 21. yüzyıldan itibaren bu ilişkiler yeni boyut kazanmış ve bu çerçevede Türkiye'nin söz konusu ülkelerle ticari ve ekonomik ilişkilerinde yeni açılımlar yaşanmıştır. Jeopolitik ve jeostratejik konumu itibarıyla Kuzey Afrika'nın çok önemli ülkelerinden biri olarak Fas Kraliyeti, bu anlamda Türkiye açısından önemli bir ülke olma özelliğini korumuştur. Keza kraliyetin Afrika'ya açılan bir kapı niteliğinde olması, bölge ülkeleri ve genel olarak Afrika kıtasıyla ticari ve ekonomik ilişkilerin geliştirilmesi açısından önemli bir yere sahip olduğunu özellikle vurgulamak gerekir. Bunun yanı sıra Türkiye Cumhuriyeti ve Fas Kraliyeti arasında ekonomik, ticari ve kültürel ilişkilerin geliştirilmesi açısından turizm, havacılık, dış ticaret, inşaat, tekstil, hizmet sektörleri vs. alanlar başta olmak üzere özellikle esaslı potansiyelin olduğunu, Türkiye'nin orta ve büyük ölçekli şirketlerinin Fas ekonomisinde ve ticaret hayatında önemli rol oynadığını vurgulamak gerekir. Bu şirketler özellikle inşaat ve havacılık sektöründe kendini gösterebilmektedir. İkili ilişkilerin geliştirilmesinde aynı zamanda ilgili kamu kuruluşları, ilgili bakanlıkların muadil birimlerinin, sivil toplum örgütleri, ticari ve sanayi kuruluşları, odalar ve derneklerin faaliyetleri, ortak toplantılar, karşılıklı ziyaretler, fuar ve çeşitli organizasyonlar yoluyla daha da geliştirilmektedir. Bu kapsamda, bu çalışma ikili ilişkiler bağlamında Fas pazarının Türkiye açısından önemi ve işletmelerin durumu konusu incelemektedir.

Anahtar Kelimeler: Türkiye Cumhuriyeti; Fas Kraliyeti, İkili Ticari İlişkiler, şirketler.

ABSTRACT

North Africa is one of the regions which are within the scope of Turkey's near geography and geopolitical interest. In this region where the historical and cultural bounds are very strong, the transformations that occurred during the 20th century were concluded by the end of colonization systems and the foundation of independent states. Since these times, the Republic of Turkey adopted the policy of developing its political, economic, commercial and cultural relations with countries of the aforesaid region. Since the 21st century there relations have gained a new aspect and new developments occurred in the commercial and economic relations of Turkey with aforesaid countries within this context. The Kingdom of Morocco being one of the very important countries of the North Africa due to its geopolitical and geostrategic location, has preserved its important with this regard for Turkey. Therewithal it has to be emphasized that it occupies an important position in terms of developing commercial and economic relations with the countries of the region and the Africa continent in general, as the Kingdom is the port which opens onto Africa. Furthermore, we have to emphasize that sectors such tourism, aviation, foreign trade, construction, textile, service providing, etc. have particular potential to develop the economic, commercial and cultural relations between the Republic of Turkey and the Kingdom of Morocco and the medium a large scaled companies of Turkey play important roles in the economics of the Morocco as well as in its commercial life. These companies are particularly proving themselves in the construction and aviation sectors. Bilateral relations are also developed by the activities, joint meetings, mutual visits, expositions and miscellaneous organizations of relating public institutions, relating ministries' counterpart departments, non-governmental organizations, commercial and industrial establishments, chambers and associations. Within this context, this study examines the importance of Moorish market for Turkey in terms of bilateral relations and the situation of the establishments.

Key Words: Republic of Turkey; Kingdom of Morocco, bilateral commercial relations, companies

ARŞİV KAYIT BİLGİLERİ

Tezin Adı	İkili İlişkiler Bağlamında Fas Pazarının Türkiye Açısından Önemi ve İşletmelerin Durumu
Tezin Yazarı	Hanane CHAINE
Tezin Danışmanı	Dr. Öğr. Üyesi Neşe YILDIZ
Tezin Derecesi	Yüksek Lisans
Tezin Tarihi	04.09.2020
Tezin Alanı	İşletme
Tezin Yeri	KBÜ/LEE
Tezin Sayfa Sayısı	132
Anahtar Kelimeler	Türkiye; Fas Kraliyeti, ikili ticari ilişkiler, şirketler

ARCHIVE RECORD INFORMATION

Name of the Thesis	The Importance Of Morocco Market For Turkey In The Context Of Bilateral Relations And The Status Of Companies
Author of the Thesis	Hanane CHAINE
Advisor of the Thesis	Asts. Prof. Dr. Neşe YILDIZ
Status of the Thesis	Master's Thesis
Date of the Thesis	04.09.2020
Field of the Thesis	Business Administration
Place of the Thesis	KBÜ/LEE
Total Page Number	132
Keywords	The Republic of Turkey, The Kingdom of Morocco, Bilateral Trade Relations, Importance of Moroccan Market Companies

KISALTMALAR

AB	: Avrupa Birliği
ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
AMDI	: Fas Yatırımları Geliştirme Ajansı
ANAPEC	: İstihdam Ve Yetenek Geliştirme Ulusal Ajansı
ANRT	: Ulusal Telekomünikasyon Düzenleme Ajansı
AWB	: Attijari Wafa Bank
B2B	: İşletmeden İşletmeye
BMCE	: Fas Dış Ticaret Bankası
BTA	: Bölgesel Ticaret Anlaşması
BTI	: Bank al Tamweel wa Inma
BTSO	: Bursa Ticaret Ve Sanayi Odası
CFC	: Kazablanka Finans Şehri
CIA	: Merkezi Haber Alma Örgütü
CIH	: Credit Immobilier et Hotelier Bank
CKD	: Complete knock-down
CNOPS	: Ulusal Sosyal Güvenlik Kurumları Fonu
CNSS	: Ulusal Sosyal Güvenlik Fonu
DH	: Dirhem
DTÖ	: Dünya Ticaret Örgütü
DYY	: Doğrudan Yabancı Yatırım
ENR	: Engineering News Record
FASTIAD	: Fas İşadamları Derneği
GATT	: Gümrük Tarifeleri Ve Ticaret Genel Anlaşması
GSYİH	: Gayri Safi Yurtiçi Hasılat
IAM	: Fas'taki Ana Telekomünikasyon
IIT	: İslam İşbirliği Teşkilatı
IMF	: Uluslar Arası Para Fonu
ISPAT	: Türkiye Yatırım Destek ve Tanıtım Ajansı
KBÜ	: Karabük Üniversitesi

KDV	Katma Değer Vergisi
KOBİ	: Küçük Ve Orta Boyutlu İşletmeler
MAD	: Fas Dirhemi
MENA	: Orta Doğu Ve Kuzey Afrika
MÜSİAD	: Müstakil Sanayici Ve İşadamları Derneği
OCP	: Fas Fosfat Kraliyet Ofisinin
ONPT	: Postane Ve Telekomünikasyon Kurulu
PAM	: Asalet ve Çağdaşlık Partisi
PJD	: Adalet ve Kalkınma Partisi
PNE	: Ulusal Gelişim Planı
QIIB	: Katar Uluslararası İslami Banka Qatar International Islamic Bank -
RAM	: Fas Hava Yolları
S.	: Sayfa
SAMEKS	: Satınalma Müdürleri Endeksi
SMAEX	: Fas İhracat Sigorta Şirketi
SOMACA	: Fas Otomobil Üretim Şirketi
Ss.	: Sayfadan Sayfaya
STA	: Serbest Ticaret Anlaşması
T.C.	: Türkiye Cumhuriyeti
THY	: Türk Hava Yolları
TTA	: Tercihli Ticaret Anlaşmaları
UNCTAD	: Birleşmiş Milletler Ticaret ve Kalkınma Konferansı
UNESCO	: Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim Ve Kültür Örgütü
YDSK	: Yüksek Düzeyli Stratejik İşbirliği Konseyi
YDSK	: Yüksek Düzeyli Stratejik İşbirliği Konseyi

ARAŞTIRMANIN KONUSU

Bu tezin konusu, İekli İlişkiler Bağlamında Fas Pazarının T¼rkiye Açısından Önemi ve İŞletmelerin Durumunun incelemesidir. Tez alıŐmamızda Fas Kraliyetinde faaliyet gösteren T¼rk işletmelerinin durumu ele alınacak olup, öncelikle Fas'ın ekonomik potansiyeli, doğal ve yeraltı kaynakları ile Fas'taki başlıca ekonomik sektörler ele alınacaktır. Bu kapsamda Fas'taki T¼rk Şirketlerin inşaat ve havacılık gibi belli başlı sektörel alanlarda faaliyetleri irdelenecektir.

ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ

21. yüzyılın başlarından itibaren dünya ülkelerinin Afrika kıtasına ilgisi artmış, farklı ülke ve bölgelere yönelik ekonomik işbirliği, dış ticaret ve dış yatırımlar konusunda önemli adımlar atılmıştır. T¼rkiye'nin de bölgeye ilişkin politikalarının hem siyasi hem ekonomik yönü bu tarihte ivme kazanmış, yeni işbirliği fırsatları yakalamıştır. Fakat bu ilişkilerin geliştirilmesi sırasında eskiden belli başlı ülkelerle var olan ekonomik ilişkilerin yeniden ele alınması, güncellenmesi ve geliştirilmesi gereksinimi doğmuŐtur. T¼rkiye'nin geleneksel ticari ve ekonomik ilişkilerinin var olduğu önemli Kuzey Afrika ülkelerinden biri de Fas Kraliyetidir. Burası aynı zamanda jeopolitik ve jeostratejik konumu itibariyle adeta Afrika'ya açılan kapı niteliğindedir. Buna göre de günümüzde T¼rkiye-Fas ilişkilerinin yeni bakış açısı ve politikalar doğrultusunda ele alınıp irdelenmesinde yarar vardır. Bu anlamda tezin amacı, Fas-T¼rkiye ilişkilerini işletmeler bazında ele alarak T¼rk işletmelerinin bu ülkedeki faaliyetlerini ele alarak incelemektir.

ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Tez çalışmamızda ağırlıklı olarak tarama-değerlendirme yöntemi kullanılmış, bu doğrultuda literatür ve kaynak (kitap, dergi, makale, yayın, tez, internet vb.) taraması yapılmıştır. Bunun yanı sıra kısmen mülakat yöntemi kullanılmıştır.

ARAŞTIRMA HİPOTEZLERİ ve PROBLEMLERİ

Bu çalışmanın hipotezi şöyledir;

Fas'ta faaliyet gösteren Türk şirketleri sektörel bazda basta olmak üzere, ülkeler arasındaki ekonomik ilişkilerin geliştirilmesine katkı sağlamaktadır.

Bu araştırmanın problemleri şöyledir;

Fas'ta faaliyet gösteren Türk şirketlerine yönelik durum tespiti yapmak, bu şirketlerin daha verimli çalışması ve Fas'ın ekonomik hayatında daha aktif çalışması yönündeki eksiklerin yeteri kadar tespiti yapılmakta mıdır?

İki ülke arasındaki ilişkilerde şirketlerin faaliyetlerine yönelik kurumsal koordinasyonun önemi yeteri kadar anlaşılmakta mıdır?

Sivil toplum, meslek kuruluşları ve ilgili devlet kurumları kapsayıcı ve toparlayıcı bir politika izlenmekte midir?.

KAPSAM VE SINIRLILIKLAR/KARŞILAŞILAN GÜÇLÜKLER

Araştırmanın ana konusu gereği Fas'ın sektörel ekonomik potansiyeli incelenmiştir. Bu potansiyeli tespit ederken Fas Kraliyeti resmi devlet kurumlarının verileri, raporları, ayrıca uluslararası örgütlerini bu konudaki verileri esas alınmıştır. Bunun yanı sıra Türkiye'de bu konuda yazılmış ve sayısı son derece sınırlı olan tez çalışmaları, raporlar, dış ticaret temsilciliklerinin yayımladığı raporlar irdelenmiştir. Tez çalışmasında karşılaştığımız en büyük sorunlardan biri kaynak yetersizliği olmuştur. İkinci büyük sorun, söz konusu şirketlerden veri temini ve istenildiği ölçüde mülakatların yapılamaması olmuştur. Her türlü maddi ve fiziksel zorluğa rağmen iyi organize edilmiş bir mülakat süreci tasarlanmıştır. Bu süreci yürütmek konusundaki güçlükleri şu şekilde sıralayabiliriz: 1) Şirketler geri dönüş yapmamış veya mülakatlardan kaçınmıştır. 2) Türkiye'nin bu alanda faaliyet gösteren kamu kuruluşları maalesef mülakat ve görüşmelerde her türlü ısrarımıza rağmen son derece yetersiz karşılık vermişlerdir.

BİRİNCİ BÖLÜM

FAS'IN EKONOMİK POTANSİYELİ

Bu bölümde, Fas Krallığının ülke kimliği, demografik ve sosyal, siyasi, idari ve ekonomik yapısı ve potansiyeli ile temel ekonomik alanlar ve göstergeleri üzerinde durulacaktır.

1.1. Ülke Kimliği, Demografik ve Sosyal Yapı

Bir ülkenin ekonomik potansiyelinin irdelenmesi için genel olarak ülke profili, coğrafi konumu ve özellikleri, demografik yapısı ve nüfus verileri, sosyal yapı ve dil, göç ve hareketlilik vs. konular önem arz etmektedir.

1.1.1. Fas Krallığı Ülke Kimliği

Fas Krallığı, Afrika'nın kuzeybatısında ve kıtanın sosyo-ekonomik potansiyeli bakımından büyük devletleri arasında yer alan bir ülkedir.¹ Devletin yönetim biçimi kraliyettir. Başkent Rabat'ın tarihi çok eski olup M.Ö. 8. yüzyıla kadar uzar. Rabat şehri günümüzde geleneksel ve modern tarzın çok iyi uyum sergilediği bir kenttir.²

Fas'ın bir diğer önemli şehri Kazablanka'dır. Burası ülkenin en büyük şehri olarak bilinmektedir. Şunu da vurgulamak gerekir ki 1942 yapımı ve sinema tarihinin çok özel yapımlarından biri olarak kabul edilen filme³ de adını veren bu şehirde Kral V. Muhammed Şehir Meydanı, II. Hassan Camii (dünyanın en büyük camilerinden biri olarak kabul edilmektedir) bu şehirde yer almaktadır. Bu ve diğer çok sayıda mimari yapılar turistik açıdan Kazablanka'nın önemini artırmaktadır. 1912'de Fas üzerinde Fransa'nın himayeciliği tesis edildikten sonra Kazablanka'nın ülkenin ana limanı ve ekonomik başkenti yapılmasına karar verilmiştir. Bu karar, sonraki dönemlerde şehrin gelişmesine ivme kazandırmıştır.⁴

¹ Fas'la ilgili ansiklopedik bilgiler ve tarihi gelişim süreçleriyle ilgili bkz: Fas (Afrika'nın Kuzeybatısında İslam Ülkesi), *İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, (ss. 184-199)

² Rabat in Morocco, https://www.iycr2014.org/_data/assets/pdf_file/0003/108273/Rabat-ENG.pdf [Erişim tarihi: 07.01.2019].

³ Casablanca, http://www.filmeducation.org/pdf/film/Casablanca_new.pdf [Erişim tarihi: 07.01.2019].

⁴ Martin Abbott vd. 2014 Field Trip Report: Governing Moroccan Cities, http://www.sciencespo.fr/ecole-urbaine/sites/sciencespo.fr.ecole-urbaine/files/study_trip_glm_casablanca_tangier.pdf, p. 10, [Erişim tarihi: 07.01.2019].

Fas'ta yer alan, Fas'ın dini ve kültürel başkenti olan ve UNESCO Dünya Kültür Mirası Listesi'nde Fes şehri önemli kentler arasındadır.⁵ Fes, Coğrafi olarak kuzey-güney ve doğu-batı yönlerinde devam eden iki tabii ana yolun kesiştiği noktada bulunmaktadır ve ülkenin en önemli tarihi şehirlerinden biridir. Bu şehir, çeşitli dönemlerde devletin birtakım idarelerin merkezi olmuştur.⁶

Coğrafi konumu⁷ itibariyle Fas sıcak iklimi ve turizme elverişli olan konumuyla dikkat çekmektedir. Ülkenin batısında Atlantik Okyanusu'dan, Cebelitarık Boğazı'nı çevreleyip Akdeniz'de son bulan uzun bir sahil şeridi vardır. Böyle bir konum ve yapılanma turizmin geliştirilmesi açısından doğal potansiyel olarak görülebilir.

Fas doğudan Cezayir, kuzeyden İspanya, güneyden de Moritanya ile sınırı bulunmaktadır. Bulunduğu bölgenin en istikrarlı ülkelerinden birisi olması da turizmin gelişmesini olumlu yönde etkileyen nedenlerdendir.

Fas, Afrika'nın büyük ülkelerinden biri olmasına rağmen uzun süre Afrika Birliğine⁸ üye olmamıştır. Bunun nedeni Fas'ın karşılaştığı Batı Sahra sorunuyla ilgili olmuştur.

Fas, birçok uluslararası örgütün üyesidir. Bu örgütler gerekse coğrafi, bölgesel, jeopolitik ve gerekse ticari nedenlerle kurulmuş örgütlerdir. Bunlar arasında Arap Ligi,⁹ Arap Mağrip Birliği¹⁰, Frankofoni¹¹, İslam İşbirliği Teşkilatı,¹² Akdeniz Diyalogu grubu¹³ ve G-77¹⁴ örgütleri vardır.

⁵ Fransız himaye rejiminin kuruluşunu izleyen yıllarda, 1914 ve 1918 tarihli dahirlerle, Fes şehri Medine'sinin tümünün tarihi bir anıt olarak korunması kararlaştırılmıştır. O dönemde dahi nüfusu 100.000'e varan tüm bir kentin kültürel miras olarak korunması, dünyada bu ölçekteki ilk örneği oluşturuyor. Tuğrul Akçura, "Fas Şehri Çevre Düzenleme ve Medine'yi Koruma Düzeylerinde Planlama Çalışması", ODTÜ Mimarlık Fakültesi Dergisi, Cilt: 4, Sayı: 2, Güz 1978 (ss. 201-222), s. 201.

⁶ "Fas (Fas'ın Eski Başşehri)", *İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, (ss. 200-202), s. 200.

⁷ Coğrafi konumuyla ilgili bkz: Morocco's unique geography and demographics drive its economic story, <https://oxfordbusinessgroup.com/overview/unique-position-geography-and-demographics-drive-economic-story>, [Erişim tarihi: 06.01.2019]; Geography of Morocco, <https://fanack.com/morocco/geography/> [Erişim tarihi: 06.01.2019].

⁸ Afrika ülkeleri arasında yeni bir örgütlenmeye gidilmesine ilişkin ilk somut teklif, 9 Eylül 1999 tarihinde Libya'nın Sirte şehrinde düzenlenen Afrika Birliği Örgütü Zirve Toplantısında, dönemin Libya lideri Muammer Kaddafi tarafından yapılmıştır. Bu öneri doğrultusunda yapılan çalışmalarla kısa sürede AfB'nin Kurucu Antlaşması hazırlanmış ve 26 Mayıs 2001 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Afrika Birliği Örgütü'nden, Afrika Birliği'ne geçişin sorunsuz olması amacıyla Mayıs 2001 tarihinden sonra, Afrika Birliği Örgütü Kurucu Antlaşması yaklaşık 1 yıl daha yürürlükte kalmış ve Teşkilat, 8 Temmuz 2002 tarihinde Güney Afrika'nın Durban şehrinde düzenlenen Afrika Birliği Örgütü Zirvesini takiben fiilen sona ermiştir. Afrika Birliği Örgütü'nün yerini 9 Temmuz tarihinden itibaren Afrika Birliği (African Union) almıştır. Bugün itibariyle örgütün 54 üye ülkesi bulunmaktadır. Cemil Doğan İpek, "Afrika Birliği Örgütü ve Kıtada İşbirliği Arayışları", 21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum, . Cilt: 1 Sayı: 3 Kış 2012 (ss. 111-130), s. 113.

⁹ Arap Birliği ile ilgili olarak, literatürde "Arap Birliği", "Arap Teşkilatı", "Arap Örgütü", "Arap Ligi" "Birleşik Arap Ülkeleri" "Arap Birliği Teşkilatı" "Arap Devletleri Teşkilatı" gibi çeşitli isimlendirmeler söz konusudur. Gökhan Dönmez, "Arap Birliği: Siyasi ve Hukukî Niteliği", *D.E.Ü. Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt: 17, Sayı: 1, 2015, s. 171-208 (Basım Yılı: Şubat 2016)

¹⁰ Fas, Cezayir, Tunus, Libya, Moritanya'dan oluşuyor. Mağrip Arap Birliği (MAB), <http://www.mfa.gov.tr/magrip-arap-birligi.tr.mfa>, [Erişim tarihi: 06.01.2019]

Fas'ın coğrafi ve iklimsel özellikleri doğal olarak nüfus dağılımını, nüfus yoğunluğunu ve iskân politikalarını ciddi şekilde etkilemiştir. Çorak veya çöl bölgeleri yaşama elverişsiz olduğu için ıssızdır. Buna karşılık Akdeniz kesimi ovaları veya Atlas Okyanusu'na yakın kuzey ovalarda yoğun bir nüfus yapılanması söz konusudur.

Doğal ve tarihi şartlar kentleşmeyi de yakından etkilemiştir. Fas'ta kentleşme dengesiz bir görünüm arz etmektedir. Büyük kentler olarak Chaouia – Ouardigha (CO), Doukkala – Abda (DA), Fès – Boulemane (FB), Greater Kazablanka (GC) Gharb - Chrarda - Béni Hssen (GCBH), Guelmim - Es-Semara (GS) Laâyoune - Boujdour - S. El Hamra (LBSH), Meknès – Tafilalet (MT), Marrakech – Tensift - Al Haouz (MTH), Eastern Part (O), Oued Ed-Dahab - Lagouira (ODL), Rabat - Salé - Zemmour - Zaer (RSZZ), Souss - Massa - Daraa (SMD), Tadla – Azilal (TA), Taza - Al Hoceïma - Taounate (THT), Tanger - Tétouan (TT) isimlerini belirtebiliriz.¹⁵

Kuzey Fas'ın Atlas Okyanus'u kesiminde, özellikle Kazablanka-Kenitra ve Fas-Rabat bölümünde kentleşme yoğundur. Kentleşme hızla bir şekilde artmaktadır: 1926'da nüfusun % 10'dan azı kentlerde yaşarken 1981'de bu oran yaklaşık % 40'a yükselmiştir. Bugün ise kent

¹¹ La Francophonie adında Fransızca konuşan ülkelerin oluşturduğu uluslararası birlik. 1970 yılında kurulan örgütün 2015 yılı itibariyle 54 üye, 23 gözlemci üye ve 3 ortak üye olmak üzere toplam 80 üye ülkesi bulunmaktadır. Ayhan Güneş, Fransa'nın Dil Politikaları ve Avrupa Birliği, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 10 Sayı: 52 Ekim 2017(ss. 172-177), s. 175; Ayrıca bkz: <https://www.francophonie.org/Welcome-to-the-International.html>

¹² 57 Müslüman ülkeyi temsil edip, bunların dışındaki Müslüman toplumlarla ilgilenen İslam İşbirliği Teşkilatı (İİT), Muhittin Ataman, Ayşe Nur Gökşen, *Sembolizm ve Aktivizm Arasında İslam İşbirliği Teşkilatı*, SETAV, Ankara, Ocak 2014, Sayı: 76.

¹³ Akdeniz Diyalogu, ilk olarak 1994'te başlatılan, NATO ile yedi Akdeniz ülkesi arasındaki iş birliği forumu. Amacı "bölgede iyi ilişkiler, daha iyi karşılıklı anlayış ve güven kurmak, bölgesel güvenliği ve istikrarı desteklemek ve NATO'nun politika ve amaçlarını açıklamak" olarak belirtilmiştir. Kasım 1995'te Ürdün'e, 2000 yılında da Cezayir'e yapılan üyelik çağrısından sonra katılımcı ülkelerin sayısı beşten yediye çıkmıştır. Carlo Masala, Artan Beklentiler, <https://www.nato.int/docu/review/2005/issue4/turkish/art1.html>

¹⁴ 77'ler Topluluğu, Birleşmiş Milletler Ticaret ve Gelişme Konferansı'nın (UNCTAD) Cenevre'deki ilk oturumunun sonunda yayımlanan "Yetmişyedi Ülkenin Ortak Bildirgesi" ne imza koymuş olan yetmişyedi gelişen ülke tarafından 15 Haziran 1964'te kuruldu. 77'lerin üye sayısı 133 ülkeye çıkmış olsa da, tarihsel anlamı nedeniyle onun ilk adı değiştirilmemiştir. The Historic Importance of G-77, Vol. LI No. 1 2014, May 2014 (BM Dergisi)

¹⁵ Batı Sahra sorunu dolayısıyla ulusal ve bazı uluslar arası kuruluşların Fas'ın bölgeleriyle ilgili içerdikleri bilgiler farklılık arz etmektedir. Bkz: Morocco. Administrative divisions, *The World Factbook*, http://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/docs/2011/depf/6470_regionsinmoroccoenglishversion2.pdf, Şunu da belirtelim ki Fasın sömürgecilikten kurtuluşu döneminde İspanya'nın bölgeden çekilmesi sırasında Batı Sahra adlı bölgede Mavritanya ve Fas arasında sınır sorunları çözülürken Polisario Cephesi, 1976'da siyasi bir hamle yaparak "Sahra Arap Demokratik Cumhuriyeti"ni (SADR) ilan etmiştir. SADR, 1984 yılında Afrika Birliği'ne tam üye olsa da BM tarafından tanınmıyor. SADR'ın açıklamalarına göre, çoğunluğu Afrika ve Güney Amerika'dan toplam 45 ülke SADR hükümetini tanıyor. Fas resmi kaynaklarına göre ise SADR, 34 ülke tarafından tanınıyor. Fas yönetiminin dış politikası yıllardır Batı Sahra sorunu ekseninde şekilleniyor. Bu bölge Fas'ın dış politikasında kırmızı çizgi" olarak bilinir. Fas'ın 'kırmızıçizgisi' Batı Sahra, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/fasin-kirmizi-cizgisi-bati-sahra/1028025>, 11.01.2018, [Erişim tarihi: 07.01.2019].

nüfus sayısı %62.99'dur.¹⁶ Kazablanka, Rabat, Asfi veya Agadir gibi modern kıyı kentlerinin gelişmesi, Fas ve Marakeş gibi iç kesimlerdeki geleneksel eski kentlere oranla çok daha belirgindir.

1.1.2. Coğrafi Konumu ve Özellikleri

1975 yılına kadar İspanyol kolonisi olan ve Afrika'nın kuzey batısında yer alan Fas'ın uzun sahil şeridi batısında Atlas Okyanusu'ndan başlayıp, Cebelitarık boğazını da içine alarak uzamakta olup kuzeyde Akdeniz'de bitmektedir.¹⁷ Fas ülkesi Cezayir ve Moritanya ile komşudur. İspanyol yerleşim bölgeleri Ceuta¹⁸ (Septe - 6,3 km) ve Melilla (9,6 km) ile sınıra sahiptir. İspanya ayrıca Fas'ın kendi topraklarının bir parçası olarak gördüğü üç açık deniz bölgesini de kontrol etmektedir.¹⁹ Fas, Batı Sahara²⁰ dâhil 710.850 km² yüzölçümüne sahiptir²¹ (Batı Sahara 330.000 km²). Fas; Rif bölgesinde yer alan dağlar ve Atlas dağları göz önünde bulundurulduğunda, Mağrip bölgesinin en yüksek dağlarına sahip ülkesi olarak belirlenmektedir. Fiziki yapı olarak en dikkat çekici özelliği sıradağlarıdır. Dört taneden oluşan bu dağ silsileleri, birbirlerinden vadilerle ayrılmıştır.²² Rif sıradağları ülkenin en kuzeyinde olanıdır. Akdeniz kıyılarına paralel olarak Cebelitarık Boğazı'nın doğu bölümünden başlar ve doğuya doğru devam etmektedir. Bu dağ silsilesinin en yüksek noktası Tidiguin Dağı (2453 m)'dir. Yukarı Atlaslar ise ülkenin en uzun sıradağlarıdır ve en önemli geçidi olan Telouet Geçidi ile adeta ikiye bölünür. Batıdan doğuya doğru gittikçe alçalan bir süreklilik göstermektedir. En yüksek noktası, aynı zamanda ülkenin de en yüksek noktası olan batı kısmındaki Toubkal Dağı (4165 m)'dir.²³

Bilindiği üzere içme suyundan temizliğe, sulamadan ulaşımaya varıncaya kadar yakın çevredeki insanlara önemli imkânlar sunması açısından akarsular büyük öneme sahiptir. Bu nedenle, tarih boyunca nehirler etrafında yüksek yoğunluklu nüfusa sahip şehirlerin

¹⁶ Urbanization in Morocco 2019, <https://www.statista.com/statistics/455886/urbanization-in-morocco/#:~:text=In%202019%2C%2062.99%20percent%20of,in%20urban%20areas%20and%20cities.&text=Like%20many%20countries%20around%20the,the%20cities%20and%20urban%20areas.&text=In%20total%2C%20Morocco%20has%20around%2035%20million%20inhabitants.> [Erişim tarihi: 06.08.2020]

¹⁷ Bkz: Morocco's unique geography and demographics drive its economic story, <https://oxfordbusinessgroup.com/overview/unique-position-geography-and-demographics-drive-economic-story>, [Erişim tarihi: 0601.2019]; Geography of Morocco, <https://fanack.com/morocco/geography/> [Erişim tarihi: 0601.2019].

¹⁸ İspanya'nın Kuzey Afrika'da toprağıdır. İspanyol anayasasına göre Melilla ile birlikte özerk il statüsündedir.

¹⁹ Geography of Morocco, <https://fanack.com/morocco/geography/> [Erişim tarihi: 0601.2019].

²⁰ Batı Sahara'nın yüzölçümü 330.000 km²'dir. Country Profile: Morocco, Library of Congress – Federal Research Division, May 2006, <https://www.loc.gov/rr/frd/cs/profiles/Morocco-new.pdf> [Erişim tarihi: 06.01.2019].

²¹ *Fas Ülke Bülteni*, DEİK, 2018, s. 2.

²² Bayram Hopur vd. "Fas Bilgi Dosyası", T.C. Orman ve Su İşleri Bakanlığı Çölleşme ve Erozyonla Mücadele Genel Müdürlüğü, 1 Nolu Çalışma Grubu (Fas, Cezayir) - 14 Şubat 2013, s. 2.

²³ Fas. Coğrafya Dünyası, <http://www.cografya.gen.tr/siyasi/devletler/fas.htm>, [Erişim tarihi: 06.01.2019].

oluşmuştur. Çünkü bölgeler ve ülkeler arası ulaşım ve iletişimin yüksek maliyetli olduğu erken dönemlerde coğrafi üstünlükler pazara erişim kolaylığından ziyade yüksek oranda tarımsal verimlilik üzerinden tanımlanmaktaydı.²⁴

Akarsu bakımından Fas oldukça zengindir bir ülkedir. Fakat bu zenginlik sayı bakımındandır. Ülke ziraatı için çok büyük rol taşıyan akarsular, su bakımından oldukça düzensizdir. Yağış mevsimlerinde akarsuların debileri artarken kurak mevsimlerde azalır. Akarsular genellikle Atlas Dağlarından başlar ve Atlas Okyanusuna dökülür. Fakat ülkenin en uzun ve dolayısıyla en kayda değer akarsuyu olan Muluya Irmağı Akdeniz'e dökülür.²⁵ Atlas Okyanusu'na ulaşan çok önemli nehirler arasında Orta Atlaslardan doğan Oum Errabia (600 km) ve Sebou (458)'un isimlerini zikredebiliriz. Oum Errabia üzerinde 8 önemli baraj inşa edilmiştir. Bu barajlar arasında en büyüğü Bin El Ouidane barajıdır. Bu yapı önemli bir tarım arazisi olan Tadla ve Doukkala bölgesi tarımsal kalkınmasına büyük katkı sağlamaktadır.²⁶ Akdeniz'e dökülen akarsular ise genellikle kıyılara yakın yerlerden, özellikle Rif sıradağlarından doğan kısa akarsulardır.²⁷

Ülkede genel olarak üç farklı iklim tipine rastlanmaktadır: Akdeniz iklimi, açık deniz iklimi, çöl iklimi. Bol yağışlı Akdeniz iklimi, Akdeniz kıyılarında hâkimdir. Açık deniz iklimi, Atlas Okyanusu kıyılarında hissedilmekte olup, batı rüzgârlarına açıktır. Atlas dağları, ülkenin orta kesimlerinde yer alırken vadiler dâhil buralarda serin bir iklim hakimdir. Fakat güney-doğu olmak üzere iç kesimlerde çöl iklimi üstündür. Sıcaklık ortalamaları, kıyılardan iç kesimlere doğru artarken, yağış ortalamalarında azalma görülmektedir.²⁸

Bitki örtüsü ülkede hakim olan iklime oranla üç değişik kuşağa sahiptir. Akdeniz bitkileri kıyı boyunca alanlarda üstünlük teşkil ederken orta kısımlardaki yaylalarda step bitki örtüsü hakim konumdadır. Atlas sıradağlarının güneyinde ise çöl bitkileri görülmektedir. Rif sıradağlarında yükseklerle doğru iğne yapraklı ağaçlar yoğunlaşır. Meşe ağaçları Atlas okyanusu kıyılarında büyük ormanlar halindedir. Orta Atlas sıradağlarındaki ormanlar

²⁴ Tayyar Doğan, Volkan İdris Sarı, Afrika'nın Coğrafi Özelliklerinin Ekonomik Kalkınmasına Etkileri, *Coğrafyacılar Derneği Uluslararası Kongresi Bildiriler Kitabı*, 4-6 Haziran 2014, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Muğla, (ss. 760-768), s. 763.

²⁵ Bayram Hopur vd. Fas Bilgi Dosyası, T.C. Orman ve Su İşleri Bakanlığı Çölleşme ve Erozyonla Mücadele Genel Müdürlüğü, 1 Nolu Çalışma Grubu (Fas, Cezayir) - 14 Şubat 2013, s. 2.

²⁶ Fas Hakkında Genel Bilgiler, <https://eb.ticaret.gov.tr/portal/content/conn/UCM/uuid/dDocName:EK-207533;jsessionid=4QOiG2LJ77Q13hZz5IIW3y29ktSvyPAt48Y9pp-re5I3wxasyOM3!1460185237>

²⁷ Fas. Coğrafya Dünyası, <http://www.cografya.gen.tr/siyasi/devletler/fas.htm>, [Erişim tarihi: 06.01.2019].

²⁸ Fas. Coğrafya Dünyası, <http://www.cografya.gen.tr/siyasi/devletler/fas.htm>, [Erişim tarihi: 06.01.2019].

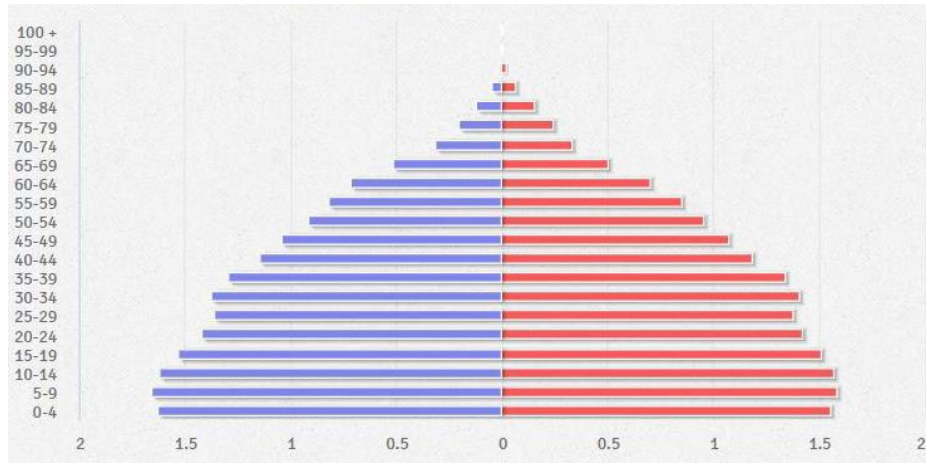
genellikle sedir ağaçlarından meydana gelmiştir. Ormanlar ülke yüzölçümüne oranla fazla bir yer kaplamazlar. Ülkede yabancı hayvanlar, kayda değer derecede yoktur.²⁹

1.1.3. Demografik Yapı ve Nüfus Verileri

Arap ülkeleri içerisinde Fas, Mısır, Sudan ve Cezayir'den sonra dördüncü kalabalık nüfusa sahip olan ülkedir. BM'nin ilgili kuruluşlarının tahminlerine göre Ocak 2019 yılı itibarıyla ülkedeki nüfus sayısı 36,424,814 milyondur.³⁰ Şehirlerdeki nüfus yoğunlaşması kıyı boyunca ve krallığın dörtte birini oluşturan yedi büyük kentte (Kazablanka, Fes, Tangier, Marakeş, Salé, Meknes ve Rabat) gözlemlenmektedir. Hazırda büyük şehirlere göre nüfus dağılımı 2018 verilerine göre şu şekildedir: 3.684 milyon Kazablanka, 1.847 milyon Rabat, 1.184 milyon Fes, 1.116 milyon Tangier, 976.000 Marakeş, 888.000 Agadir.³¹

Ülkenin en eski yerleşik halkı Berberilerdir.³² Berberilere Ortaçağ'dan bu yana, birçok kez Arap göçmenler de katılmıştır; Berberice ağızları halkın üçte birince konuşulsa da (özellikle dağlık kesimlerde) Araplaşma süreci devam etmektedir. Faslıların dini inancı Müslümanlığın Maliki mezhebidir.

Şekil 1: Nüfus Yaş Piramidi (Fas-2020)

Şekil 1: Nüfus Yaş Piramidi (Fas-2020)

“Mavi erkeler, pembe ise kızları temsil etmektedir”

(Kaynak: CIA Factbook)

²⁹ Fas. Coğrafya Dünyası, <http://www.cografya.gen.tr/siyasi/devletler/fas.htm>, [Erişim tarihi: 06.01.2019]. Bayram Hopur vd., s. 3.

³⁰ Population of Morocco (2019 and historical), Department of Economic and Social Affairs, Population Division. *World Population Prospects: The 2017 Revision*

³¹ *CIA Factbook*, <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/mo.html> [Erişim tarihi: 05.04.2019]

³² Fas. Coğrafya Dünyası, <http://www.cografya.gen.tr/siyasi/devletler/fas.htm>, [Erişim tarihi: 06.01.2019].

Fas, genç bir nüfusa sahip bir ülkedir. Nüfus piramidinden görüldüğü gibi 25-54 yaş arası toplamda en kalabalık nüfustur.

Tablo 1: Fas Nüfusunun Yaş ve Cinsiyet Oranları

Tablo 1: Fas Nüfusunun Yaş ve Cinsiyet Oranları

Yaş	Oran	Erkek/Kadın sayısı
0-14 yaş	% 25,47	Erkek 4,441,554 / kadın 4,298,715
15-24 yaş	% 16,83	Erkek 2,873,939 / kadın 2,902,206
25-54 yaş	% 42,41	Erkek 7,039,912 / kadın 7,513,651
55-64 yaş	% 8,33	Erkek 1,404,527 / kadın 1,454,304
65 yaş ve üstü	% 6,95	Erkek 1,081,035 / kadın 1,304,287

(Kaynak: CIA Factbook)

Ülkedeki nüfus artış hızı 2018 tahmini verilerine göre %0.95 olmuştur. Genellikle doğum oranı 17.5 doğum / 1.000, ölüm oranı 4.9 ölüm / 1.000 olarak değişmektedir. Anne ölüm oranı ise doğum zamanı 121 ölüm / 100.000 iken bebek ölüm oranları 21.1 ölüm / 1.000'dır. Bu sayı içinde erkekler 25 ölüm / 1.000, kadınlar 16.9 ölüm / 1.000 olarak gerçekleşmektedir.³³

Fas toplumunun, dil zenginliği ve çeşitliliği, Afrika ülkelerinin çoğundaki sosyo-dilbilimsel durumdan daha hafif sayılabilir. Buna rağmen ülke, yine de dil açısından çeşitli ve karmaşıktır. Bu durum, kuşkusuz ki tarihi ve sosyal gelişim koşullarında ortaya çıkarak gelişmiştir. Zira Afrika, Avrupa ve Orta Doğu'nun kavşağında stratejik bir konumu sahip olan Fas'ın dil yapısını Yunanlılar, Araplar, İspanyollar, Portekizliler ve Fransızlar tarafından çeşitli dilsel etkilere açık hale getirmiştir.³⁴

İspanya ve Fas, kısmen ülkelerin coğrafi yakınlığı nedeniyle uzun bir geçmişe sahiptir. Ancak, İspanya'daki Mağribi varlığının İspanyol medeniyetlerini, İspanyolların Faslıları etkilediğinden daha fazla etkilediği öne sürülmektedir.³⁵

³³ CIA Factbook, <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/mo.html> [Erişim tarihi: 05.04.2019]

³⁴ Abderrahman Zouhir, "Language Situation and Conflict in Morocco", *Selected Proceedings of the 43rd Annual Conference on African Linguistics*, ed. Olanike Ola Orié and Karen W. Sanders, 2013 (pp. 271-279), p. 271.

³⁵ Marya C. Danie, Alexis Ball, Contextualizing Multilingualism in Morocco, GIST, (pp. 213-133), s. 128, <https://files.eric.ed.gov/fulltext/EJ1062642.pdf>.

1.1.4. Sosyal Yapı ve Dil

Bugün Fas'ta konuşulan diller Standart Arapça, Berberice, Fas Arapçası, Fransızca ve İspanyolcadır. Sefarad³⁶ ve Arap Yahudi topluluklarında konuşulan Fas Yahudi-Arap kalıntıları da vardır. Fransızca, 1912'den 1956'ya kadar Fransa tarafından işgal nedeniyle en etkili dil olmuştur.³⁷

Fas'ın yerel ve köken olarak en eski dili Berbericedir. Tüm Berberi lehçeleri için toparlayıcı kavram olarak Tamazight lehçesi kullanılmaktadır. Berberice çoğunlukla kendilerini etnik Berberi olarak tanımlayan insanlar arasında kullanılan sözlü bir dildir. Berbericenin üç ana lehçesi vardır: Rif dağlarında konuşulan Tarifit; Atlas bölgesinde Tamazight ve Souss bölgesindeki Tashelhit.³⁸ Tamazight konuşanlar, hem anadili hem de coğrafi bölge açısından Fas'taki Berbericenin en büyük grubudur. Tashelhit ise Fas'ın güneybatısında konuşulur.³⁹

Standart Arapça, Fas'ın resmi dilidir. Ancak çok az sayıda Faslı, ilk dil olarak Standart Arapçayı konuşur. Bu dil, ülkenin devlet okullarında ilk eğitim dilidir. Bazı çocuklar ilk kez 4-6 yaş arasındaki Kur'an okullarına gittikleri zaman öğrenmeye başlarlar. Standart Arapça Kuran'ın dili olan Klasik Arapçaya benzer ve İslam dini uygulamasında yaygın olarak kullanılır.⁴⁰ Fas Arapçası Cezayir, Tunus, Moritanya ve Libya'nın bazı kesimlerini içeren Kuzey Afrika'da konuşulan Batı Arapça lehçelerinden biri olup Fas'taki nüfusun çoğunluğunun ana dilidir. Halk arasında kullanılan bu Arapçaya Darija denilir.⁴¹ Bu lehçe diğer Arap ülkelerinde kullanılan lehçeye göre değişiktir. Bunun yanı sıra devlet dairelerinde Fransızca kullanılmaktadır. Fas'ın kuzey kesimi İspanyolların etkisi altında kaldığından buralarda İspanyolca konuşanlara rastlamak mümkündür. Fas'ın batısında bulunan sahra bölgede de İspanyolca konuşulmaktadır. Fransa, Fas'ı 1912-1956 yılları arasında sömürgeleştirdiği süreçte ülkeyi modernize etmek ve tüm Avrupalıların ve Fransız dilinin

³⁶ İbrani dilinde "Sefarad", İspanya anlamına gelmektedir. 1492 yılında Yahudilerin İspanya'dan Katolik baskı ile kovulmaları ve Osmanlı Devleti'ne gelmeleri Yahudi tarihinde bir dönüm noktası olmuştur. Bilal Eryılmaz, *Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi*, 2 Baskı, Risale Yayınları, İstanbul 1996, s. 35.

³⁷ Marya C. Danie, Alexis Ball, s. 124-125, <https://files.eric.ed.gov/fulltext/EJ1062642.pdf>

³⁸ Marya C. Danie, Alexis Ball, p.126.

³⁹ Craig Allan Sirles, An evaluative procedure for language planning: The case of Morocco. Unpublished doctoral dissertation, Northwestern University, 1985, Naklen: Abderrahman Zouhir, p. 272.

⁴⁰ Toplamda, Orta Doğu, Kuzey Afrika ve Arapçanın resmi dil olduğu Batı ve Doğu Afrika'daki bazı ülkelerde 22 ülke vardır. Marya C. Danie, Alexis Ball, p.126.

⁴¹ Bkz: Annemarie Iddins, "Debating Darija: Telquel and language politics in modern Morocco", *Telquel*, 21-27 May, no. 474, pp. 18-26; Catherine Miller, "Contemporary dārija writings in Morocco: ideology and practices", Jacob Höigilt and Gunvor Mejdell *The Politics of written language in the Arab world* Written Changes, Brill, 2017, <https://halshs.archives-ouvertes.fr/halshs-01544593/document> [Erişim tarihi: 07.01.2019]

üstün olduğu inancını telkin etmeye çalışmışlardır. Birçok Faslı, Fransa’da üniversite eğitimi almış ve almaya devam etmektedir.⁴²

1.1.5. Göç ve Hareketlilik

20. yüzyılın ikinci yarısında, Fas, Batı Avrupa’da geniş, dağınık göçmen topluluklar yaratarak dünyanın en belirgin göç ülkelerinden biri haline gelmiştir. Fas Hükümeti, 1956’daki bağımsızlığından bu yana göçü, hem ulusal kalkınmanın finanse edilmesini sağlamak amacıyla hem de toplumsal huzursuzluğu önlemek için bir çıkış yolu olarak teşvik etmiştir. Faslı işçi göçmeleri daha önce Cezayir ve Fransa’ya gitmeyi hedeflemişlerdir. Bu “misafir işçiler” 1960’ların ortalarından 1970’lerin başlarına kadar madencilik, inşaat ve tarım sektörlerindeki vasıfsız işgücü açığını kapatmak için kuzeybatı Avrupa’ya yayılmıştır. Ev sahibi toplumlar ve birçok Faslı göçmen bu göçün geçici olmasını beklerken, 1973’teki petrol krizi ve Avrupa’nın uyguladığı kontrollü göç politikaları Fas’taki ekonomik koşulların bozulmasına neden olmuştur.⁴³

20. yüzyılın 70 ve 80’li yıllarında göç dalgası izlenirken, gittikçe artan sayıda ikinci nesil Faslılar ev sahibi ülkelerinin vatandaşı olmayı tercih etmişlerdir. İspanya ve İtalya, 1980’lerin ortalarında yeni hedef ülkeler olarak ortaya çıkmıştır. Ancak 1990’ların başında vize kısıtlamalarının uygulamaya konulmasından sonra Faslılar, Avrupa’da yaşayan Faslılarla evlenerek vatandaşlık kazanmaya çalışmışlardır. Zamanla kadınlar, bu işçi göçmenlerin artan bir payını oluşturmaya başlamıştır. Aynı zamanda, bazı yüksek vasıflı Faslılar, ABD ve Quebec, Kanada’ya göç etmişlerdir.⁴⁴

1990’ların ortalarında Fas, Sahra altı Afrika’dan sığınmacılar ve Güney İspanya, İspanya Kanarya Adaları veya İspanya’nın Kuzey Afrika yerleşim bölgeleri üzerinden Avrupa’ya ulaşmaya çalışan işçi göçmenleri için transit bir ülke haline gelmiştir. Fas ve İspanya güvenlik güçleri tarafından yapılan zorla kovulmalar, bu yasadışı göçleri azaltırken Avrupa’da güvenlik endişelerini azaltmamıştır. Rabat yönetimi, yasadışı yollardan Fas’a girerek Avrupa Birliğine iltica eden üçüncü ülke vatandaşlarını geri almak için Avrupa Birliği bir geri kabul anlaşmasının imzalanmasını istememektedir. Binlerce yasadışı göçmen, daha fazla seyahat için yeterli para kazanana kadar veya kalıcı olarak “en iyi ikinci tercih” olan Fas’ta kalmayı seçmiştir. 2014 yılında yapılan bir düzenleme programının başlatılması, bazı

⁴² Marya C. Danie, Alexis Ball, p.127.

⁴³ Demographic profile, *The World Factbook*, <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/mo.html> [Erişim tarihi: 19.11.2018]

⁴⁴ Demographic profile, *The World Factbook*, <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/mo.html> [Erişim tarihi: 19.11.2018]

göçmenlerin statüsünü yasallaştırmış ve onlara eğitim, sağlık ve iş alanlarına eşit erişim izni vermiştir.⁴⁵

1.1.6. Eğitim

Fas'taki eğitim sistemi dört dereceli bir yapı içerisinde kurulmuştur. Okul öncesi, ilkokul, ortaokul ve üçüncü seviye okullar. Okul eğitiminde sorumlu bakanlık ilgili Eğitim Bakanlığıdır. Yüksek öğrenim ise Yüksek Öğrenim ve Yönetici Yetiştirme Bakanlığının sorumluluğudur. Öğrenciler 13 yaşına kadar zorunlu eğitime tabidirler. Gençlerin %56'sı orta öğretime kayıtlıdır. Yüksek öğrenim kurumlarında eğitim gören öğrencilerin toplam oranı %11'dir. Ülkede bugün de hala azımsanmayacak oranda okuma-yazma bilmeme sorunu vardır. Okuryazar oranlarına baktığımızda 2015 tahmini verilerine göre 15 yaş ve üstü okuyabilir ve yazabilir oranı toplam nüfusun % 68,5'ini oluşturuyor. Bu oran içinde erkekler % 78,6, kadınlar ise % 58.8'dir.⁴⁶ Bu sorunun ortadan kaldırılması için hükümet tarafından çeşitli politikalar geliştirmektedir. Hazırda Fas'ta ilkokul 6 yaşta başlamış olup 3 sene ortaokul ve 3 sene lise eğitimini mevcuttur. Fas'taki eğitim sistemi içinde bölgesel kurumlara ciddi yetkiler tanınmıştır. Her bölgede eğitim öğretim bölgesel akademisi ve bölge içindeki vilayet temsilcilerin üstü olan bir bölgesel müdürlük vardır.⁴⁷ Fas'ta iki çeşit okul öncesi eğitim kurumu vardır: Anaokulu ve Kur'an kursları. Anaokulu, çoğunlukla şehirlerde eğitim veren özel okullardır. Kur'an kursları ise temel okuma yazma ve matematik becerilerini geliştirmeye yardımcı oluyor. Kur'an kursları okuma yazma sorununun ortadan kalkması açısından güçlü potansiyele sahiptir.⁴⁸

Fas'taki ilkokul eğitimi 6 yıl olup altı ile on iki yaşları çocukları kapsar. Alt ortaokul aşaması ise 3 yıl sürmekte olup bu eğitim *college* denilen kurumlar aracılığı ile verilmektedir. Orta öğretim dili olan Arapça ve Fransızca 8 yaşından itibaren zorunludur. İngilizce orta öğretimde yabancı dil olarak ayrıca okutulmaktadır. Fen alanındaki yüksek öğretim hala Fransızca iken beşeri ve sosyal bilimlerde kullanılan dil Arapçadır. Üçüncü seviye eğitim kurumları ise yüksek öğretim veren devlet ve özel kurumları kapsar. Bu kurumlar; Rabat'taki V. Muhammed Üniversitesi ve Fes'teki Alqarawiyyin Üniversitesi ile birlikte toplam 14 büyük devlet üniversitesinden oluşuyor. Ayrıca Kültür Bakanlığın tarafından destekleyen

⁴⁵ Demographic profile, *The World Factbook*, <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/mo.html> [Erişim tarihi: 19.11.2018]

⁴⁶ *CIA Factbook*, <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/mo.html> [Erişim tarihi: 05.04.2019]

⁴⁷ Ahmed İbrahim Nageye, *Afrika'da Eğitim Kalkınma ve İstihdam*, Medeniyet Burçları, İstanbul 2018, s. 120-121.

⁴⁸ Nageye, s. 121.

müzik konservatuarları da bulunmaktadır. Devlet üniversitesine girebilmek için sadece bir lisans diploması gerekirken mühendislik fakültelerine girebilmek için sınavdan önce özel eğitim gerekmektedir. Mühendislik ve tıp dışında büyüyen başka bir alan ise işletme yönetimidir.⁴⁹

Ülkedeki GSYİH'nın% 5,3'ü (2020) eğitim harcamalarına ayrılmaktadır.⁵⁰ Bir ülkenin ekonomik yönden gelişmesini izlemek için açısından o ülkede uygulanan eğitim sistemi ve eğitim politikalarının irdelenmesi çok önemlidir. Ekonomik büyüme ve eğitim arasındaki ilişkiler arasındaki bağlantının karakterini açmak, bunlar arasındaki karşılıklı etkileşimi belirlemek konusunda azımsanmayacak kadar çalışma yapılmıştır.⁵¹ 1980'lerde yapılmış bir çalışmada 1950-1970 yılları arasındaki zaman kesitinde kıtalar bazında eğitimin ekonomik büyüme hızı üzerindeki etkisi irdelenmiş, Latin Amerika ve Afrika kıtası ülkelerinde bu oranın kayda değer bir oranda yüksek olduğu belirlenmiştir.

Tablo 2: Eğitimin Ekonomik Büyüme Hızı Üzerindeki Yüzdellik Etkisi (1950-1970)

Tablo 2: Eğitim Ekonomik Büyüme Hızı Üzerindeki Yüzdellik Etkisi (1950-1970)

Kıta	Yüzde
Afrika	17.2
Asya	11.1
Avrupa	5.1
Latin Amerika	20
Birleşik Devletler	6.5
Ortalama	8.7

Kaynak: Ahmed İbrahim Nageye, *Afrika'da Eğitim Kalkınma ve İstihdam*, Medeniyet Burçları, İstanbul 2018

Yapılan birçok çalışma ve geliştirilen modeller, öğrenimin çeşitli düzeylerde finansmanında ve temininde uygulanan kamu politikaları, ülkedeki beşeri sermaye birikiminde başta gelen etkilere sahiptir. Kişi başı GSYİH'nın her hangi bir başlangıç düzeyinde beşeri sermayenin yüksek stoku bu sermayenin fiziksel sermayeye olan oranının

⁴⁹ Nageye, s. 121-123.

⁵⁰ Government expenditure on education, total (% of GDP) – Morocco, <https://data.worldbank.org/indicator/SE.XPD.TOTL.GD.ZS?locations=MA> [Erişim tarihi: 05.04.2020]

⁵¹ Bu konuda bkz: Smith, 1976, Psacharopoulos, Woodhall (1985), Hough (1996) Jorgenson, Fraumeni (1992). Ahmet İbrahim Nageye.

daha yüksek olduğuna işaret eder. Bu yüksek oran önde gelen ülkelerden teknoloji çekimini kolaylaştırırken diğer taraftan fiziksel sermaye miktarının yukarı çekilmesine neden olmaktadır.⁵²

Bu yüzden eğitilmiş çalışan ve vasıflı eleman sayısının yükseltilmesi sayesinde Fas'ın ekonomik gelişmesine belli düzeyde katkı sağlanabilir. 2020 yılına kadar 25.000 mühendisin eğitimi, 200'den fazla özel öğrenim kurumu, 119 devlet üniversitesi gibi verilerin bu anlamda Fas ekonomisine olumlu katkı yapacağı söylenebilir. İhtiyaca göre mesleki eğitim ise 332 meslek eğitim okulunda verilmektedir. Fas'taki eğitim sisteminin bir başka potansiyeli de dilsel kapasitesinin geniş olmasıdır. Bugün ülkede yaklaşık 10 milyon Frankfon, 6 milyon ise İspanyolca konuşan insan bulunmaktadır. Bunun yanı sıra gençler ve yöneticiler arasında İngilizcenin nüfuzu gittikçe artmaktadır.⁵³

1.1.7. Sağlık

Fas'ta sağlık hizmetleri üç sektör tarafından sunulmaktadır: 1) Kamu sektörü 2) Kar amaçlı özel sektör 3) Kar amacı olmayan özel sektör. Temel sağlık kuruluşlarında sağlık hizmetleri ücretsizdir. Bu hizmetler özellikle düşük gelirli insanlar içindir. Kamu sektörü sağlık hizmetleri Sağlık Bakanlığı, Savunma Bakanlığı ve diğer bakanlıklara bağlı bazı bölümler ve yerel yönetimler tarafından sunulmaktadır. Kar amaçlı özel sektör büyük çoğunluğu kentsel alanlarda ayakta tedavi hizmetleri sunan kuruluşlardır. Bunlar tıbbi bakım, diş ve ağız sağlığı, yardımcı sağlık uygulamaları gibi hizmetlerden oluşuyor. Kar amacı gütmeyen kuruluşlar ise kliniklerden, ortaklaşa işletilen işletmelerden, Milli Sosyal Güvenlik Fonu kliniklerinden, Fas Kızılayı tesislerinden, dernek ve kuruluşlara ait tesislerden oluşuyor. Ülkedeki ilaç tüketimi oldukça düşüktür. Bunun bir sebebi olarak, sağlık hizmetleri ve ilaç fiyatlarının yüksek olmasıyla açıklanmaktadır.⁵⁴

2019 yılı Fas Sağlık Bakanlığının bütçesi, toplam hükümet harcamalarının % 4,5 ini ve GSYİH'in % 1,3 unu oluşturmaktadır.

Dünya Sağlık örgütüne göre, 2016 yılında toplam sağlık harcamaları GSYİH'in %6 sını oluşturmaktadır. Bu rakam Tunus ve Cezayir'de %7 dir.

⁵² Nageye, s. 23.

⁵³ Fas Krallığı - Fas Yatırım Geliştirme Ajansı'nın resmi sitesi: <http://www.invest.gov.ma/?lang=fr&Id=3>

⁵⁴ Binboğa vd. , s. 913-915.

Kişi başına sağlık harcaması Fas'ta 2000 yılında 54 dolar iken 2016 yılında 171 dolar olarak gerçekleştirmiştir.⁵⁵

Ülke nüfusunda görünürde bir artış söz konusudur. Fakat doğurganlık düşük olduğu için ve birçok diğer nedenler dolayısıyla bu artış içindeki oran azalan bir şekilde seyretmektedir. Kentsel ve kırsal ve zengin ve fakir haneler arasındaki eşitsizlik devam etse de, sağlık hizmetlerinin iyileştirilmesi, beslenme, hijyen ve aşılama kapsamı sayesinde bebek, çocuk ve anne ölüm oranları azaltılmıştır.⁵⁶ Bu anlamda son yirmi yılda Fas, çocuk doğum ve aile sağlığı göstergeleri alanında önemli gelişmeler kaydetmiştir. 1979 sonrası dönemsel istatistiklere baktığımızda çocuk ölüm oranlarında ciddi azalmanın sağlandığını görebiliriz. Ayrıca gebelikten korunmada sağlık personelinin yardım alan nüfus oranında yükseliş gözükmektedir. En az gelişmenin olduğu alan ise hamilelik ve doğum esnasında hayatını kaybeden kadınların oranındadır.⁵⁷

1.2. Fas'ın Siyasi ve İdari Yapısı

Bir devlet olarak Fas'ın tarihi 9. yüzyıla kadar uzar.⁵⁸ Fas, Kuzey Afrika'nın Avrupa devletleri tarafından işgal edilmiş son ülkesidir. 19. yüzyılda Mısır'ın İngiltere tarafından işgalinin ardından Kuzey Afrika'nın diğer bölgeleri de sömürge altına alınmıştır. 1881 Bardo ve 1883 Marsa Antlaşmaları sonrası Tunus beyleri Fransa'nın işgali altına girmişler. Kuzey Afrika'da sömürgelerin tamamlanması için sadece Fas kalmıştı. Bunun için Avrupa koordinasyonu çerçevesinde İngiltere ve Fas arasında bir anlaşma sağlanmıştır. İngiltere'nin Mısır'daki serbestliğine karşı Fransa Fas (Mağrip) konusunda manevra serbestliği edinmiştir. 1912'de Fas Şerifi ile Fransa arasında bir himaye (Protectator) antlaşması imzalanmıştır.⁵⁹ Bunun yanı sıra İspanya'yı da memnun etmek için kuzey sahillerinde yer bırakılmış ve Fransa himayesi 1956 yılına kadar devam etmiştir.

⁵⁵ Morocco ramps up health care spending to build on recent progress.

<https://oxfordbusinessgroup.com/overview/invested-care-state-has-ramped-sector-spending-latest-budget-build-gains-made-care-recent-years> [Erişim tarihi: 19.11.2018]

⁵⁶ Fas'ın demografik profili için bkz: Demographic profile, *The World Factbook*, <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/mo.html> [Erişim tarihi: 19.11.2018]

⁵⁷ Binboğa vd. , s. 909.

⁵⁸ Fas tarihiyle ilgili bkz: Fas (Afrika'nın Kuzeybatısında İslam Ülkesi), *İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, (ss. 184-199); İsmail Ceran, *Fas Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara 2012.

⁵⁹ İsmet Kayaoğlu, İslam Ülkelerinin Yakın Tarihi, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1975, Cilt: XX, s. 199-218, s 202.

Fas'ın ilk Anayasası 10 Mart 1962'de kabul edilmiştir.⁶⁰ Bundan sonraki süreçte 1970,⁶¹ 1972, 1992 ve 1996 yıllarında anayasada değişiklikler yapılmıştır.⁶² Fas anayasalarının tümünde kral hem devletin başı hem de manevi lider olarak korunmuştur.⁶³

23 Eylül 1996'da yapılan değişiklikler doğrultusunda iki meclisli parlamento oluşturulmuştur. Anayasal sisteme göre Kral, hem devletin hem de hükümetin başıdır. Kral Başbakanı görevden alabilme ve parlamentoyu feshetme yetkisine sahiptir. Başbakan ve hükümet Kral karşısında sorumludur. Kuzey Afrika'nın birçok ülkesini etkileyen "Arap Baharı" adlı değişim rüzgârı Fas'ı da etkilemiştir. Fakat birçok ülkede yaşanan kanlı darbe ve ayaklanmalarla gerçekleşen değişimlerden farklı olarak bu değişiklikler Fas yönetimi tarafından yukarıdan reformlar yapmak suretiyle gerçekleştirilmiştir.

Fas'ın bağımsızlığını ilan etmesinden bu yana kadar geçen süre zarfında beş anayasa değişikliğinde de "Fas anayasal bir demokratik ve sosyal monarşidir" şeklinde bir hüküm yer almıştır. 2011'deki altıncı anayasa metninde "parlamentar" kelimesini eklenmiştir.⁶⁴

Fas siyasi yaşamında 33 parti faaliyet göstermektedir. Asalet ve Çağdaşlık Partisi (PAM) gibi bazı partiler Adalet ve Kalkınma Partisi'nin (PJD) yükselen popülaritesine karşı bir karşı ağırlık ve dengeleyici bir siyasi güç olarak hizmet etmek amacıyla hızla kurularak yükselmiştir.⁶⁵

2011'deki anayasa reformları, kralın ülkenin dini otoriter statüsüne dokunmamış ve din ile devlet arasındaki yakın ilişkiyi koruyarak, onlarca yıllık dini soruların siyasi alandan ayrılmasını güçlendirmiştir. Monarşi yönetimi, dinî kurumlar üzerindeki kontrolünü sağlamlaştırmaya ve "Arap Baharı"ndan önce olduğu gibi din eğitimi müfredatında reformları uygulamaya devam etmiştir.⁶⁶

⁶⁰ Fas'ın Anayasa Tarihi konusunda bkz: Constitutional history of Morocco, <http://constitutionnet.org/country/constitutional-history-morocco>

⁶¹ 1970 tarihli Anayasanın Türkçe tercümesi bulunmaktadır. Fas Krallığı Anayasası (Tercüme: Servet Armağan), <http://dergipark.gov.tr/download/article-file/96827>, 24 Temmuz 1970 tarihli Fas Krallığı Anayasası, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, Cilt:XXXVII, (ss. 293-308)

⁶² Fas'daki anayasal değişimler konusunda bkz: <http://constitutionnet.org/regioncountry/morocco>

⁶³ Moulay Driss El-Maarouf, Mourad el Fahli, Jerome Kuchejda, Morocco, KAS Democracy Report 2009, pp. 257-268 [Erişim tarihi: 03.01.2019].

⁶⁴ Governance & Politics of Morocco, <https://fanack.com/morocco/governance-and-politics-of-morocco/?print=pdf> [Erişim tarihi: 03.01.2019]

⁶⁵ Driss Maghraoui, "Working Under Constraints: The PJD in the Aftermath of the 2016", Pjd, Islam, And Governance in Post-2011 Morocco, (Editor: A.Kadir Yıldırım), Rice University's Baker Institute for Public Policy, Elections, 2018, (p. 1-6), p. 1.

⁶⁶ Sarah J. Feuer, Action and Reaction: Royal Rhetoric Responds to the PJD, Pjd, Islam, And Governance in Post-2011 Morocco, (Editor: A.Kadir Yıldırım), Rice University's Baker Institute for Public Policy, Elections, 2018, (pp. 1-4), p. 2.

Yürütme erki parlamenter monarşinin gereğine uygun olarak iki başlıdır: Kral ve Başbakan. Başbakan, Krala ait alanlar dışındaki yürütme erki için öngörölmüş tüm yetkilere sahiptir. Yasama erki Fas Parlamentosu tarafından kullanılır. Fas 92 seçim bölgesinden oluşmaktadır. Seçimlerin sonunda 305'i yerel ve 90'ı ulusal çapta olmak üzere toplam 395 milletvekili belirlenmektedir. Parlamento üyelerinden 90'u her üç yılda bir yenilenmektedir.⁶⁷

2016 yılında yapılmış seçimlere göre Adalet ve Kalkınma Partisi (PJD) 125 milletvekili çıkararak birinci parti olmuştur.⁶⁸

Yargı erki Fas mahkemeleri tarafından kullanılır.⁶⁹

1996 yılında kabul edilen Anayasaya göre, Fas Krallığında devletin dini İslam'dır, resmi dili Arapçadır ve siyasi yapısı itibariyle demokratik monarşi yöntemiyle yönetilmektedir. Kral eşzamanda dini ve manevi bir lider konumundadır. Kral, Başbakanı, ordu komutanlarını ve üst düzey yetkilileri atar. Parlamentonun yetkileri sınırlıdır. Ülkede muhalif partiler hükümeti eleştirme hakkına sahiptir, ancak, monarşinin, İslam'ın ve Batı Sahra sorununun eleştirilmesi yasaktır.

Kral VI. Muhammed, 23 Temmuz 1999'da devlet başkanı olduktan sonra Arap dünyasının diğer ikinci nesil kralları gibi ülkede modernleşme çalışmalarına başlayacağına söz vermiştir. Yeni Kralın öncelikle odaklandığı nokta başta AB olmak üzere Fas'ın uluslararası ilişkileri olmuştur. Tahta çıktığından bu yana yapılan genel seçimlerde Kralın, mevcut hükümetlere destek verdiği görölmektedir. Önümüzdeki dönemde de Fas'ta politik sistemin istikrarını sürdürmesi beklenmektedir.

2011 Anayasa değişiklikleri birçok konuda önemli ve yeni düzenlemeler getirmiştir. Bu bağlamda Berberi dili Arapça ile birlikte ülkenin resmi dili seviyesine yükseltilmiş, parlamentoya af yetkisi tanınmış, Kral'ın elindeki biri çok yetki Başbakan'a devredilmiştir. Bu yetkiler arasında hatta parlamentoyu feshetme yetkisi de bulunmaktadır. Daha önceler Kral istediği kişiyi Başbakan olarak göreve atarken yeni Anayasa değişikliklerinden sonra sadece parlamentoda en fazla sandalyeye sahip parti başkanını Başbakan görevine atayabilmektedir.⁷⁰

⁶⁷ Fas'ta parlamento seçimlerinin resmi sonuçları açıklandı, <https://sptnkne.ws/cwH3>, 18:35 09.10.2016 [Erişim tarihi: 15.01.2019]

⁶⁸ Fas'ta parlamento seçimlerinin resmi sonuçları açıklandı, <https://sptnkne.ws/cwH3>, 18:35 09.10.2016 [Erişim tarihi: 15.01.2019]

⁶⁹ Fas yargı sistemiyle ilgili bkz: Morocco - Judicial system: <http://www.nationsencyclopedia.com/Africa/Morocco-JUDICIAL-SYSTEM.html#ixzz4xeeTIOdi>

⁷⁰ The Government and Political System in Morocco, <https://www.studycountry.com/guide/MA-government.htm> [Erişim tarihi: 03.01.2019]

1.2.1. Hukuk Sistemi ve Mevzuat

Geleneksel toplum yapısına sahip Fas, eski Fransa ve İspanya sömürgesinde kaldığı dönemlerde şeri hukuk sisteminde değişikliğe gidilmiş, bağımsızlığa kavuştuktan sonra kısmen şeriat hukukunun da yer aldığı seküler hukuk sistemini tercih etmişti.

1.2.1.1. Fas Kralliyet Hukuk Sistemi ve Kamu Hukuku

Fas'ın hukuk sistemi karma bir yapıya sahiptir.⁷¹ Hukuk düzenlemeleri önemli ölçüde Fransız hukuk sistemine benzemektedir. Kişinin statüsü (nikâh, aile, miras) ve birçok diğer konular İslam hukukuna göre düzenlenmektedir. Böylece Fas krallığının hukuk sistemi Roma-İslam hukuk sistemi olarak karakterize edebilir. Fas'ta Fransız egemenliğinin kurulmasından önce İslam hukuku geleneksel olarak uygulanmıştır. Sömürge döneminde Medeni Hukuk ve Ceza Hukuku alanında Fransız mevzuatına uygun bazı kanunlar çıkarılmıştır. Fas'ın bağımsızlığa kavuşmasından sonra sömürge kanunları devam etmiş, sadece bağımsız devlet statüsüne aykırı olan kanunlar yürürlükten kaldırılmıştır. Sonraki dönemlerde hukuk alanında birçok reform yapılırsa da, bugün Fas hukuk sisteminde Fransız hukukunun ciddi etkisi hissedilmektedir.

Fas hukuk sisteminde normlar hiyerarşisi şöyle düzenlenmiştir:

- Anayasa,
- Organik kanunlar,
- Olağan kanunlar,
- Kral kararları (Zahir veya Dahir)⁷² ve
- Başbakan kararları

Fas Hukuk Sisteminde Kamu Hukuku alanındaki düzenlemelerin temelini halihazırda yürürlükte olan 2011 Anayasası ve bu Anayasaya uygun olarak çıkarılan kamu hukuku alanındaki hukuk normları oluşturuyor.

⁷¹ Fas hukuk sistemi ve Medeni Hukuk kurumları konusundaki gelişmelere ilişkin bilgiler şu kaynaktan özetlenmiştir: Dünya Ülkelerinin Hukuk Sistemi, 3. Baskı, Norma, Moskova 2003.

⁷² Fas Anayasa Hukuku alanında Devlet Başkanlarının (Kralın) yüksek düzenlemelerine "Dahir" ismi verilmektedir. Devlet Başkanı bu muamele ile yasama yetkisini kullanır. Diğer taraftan, Fas Kralliyet Sülâlesinin unvanı eskiden beri "Şerif" tir. İşte Anayasa bu her iki kelimeyi birleştirerek "Dahirun Şerif" tabirini kullanmıştır. Fas Krallığı Anayasası (Tercüme: Servet Armağan), <http://dergipark.gov.tr/download/article-file/96827>

1.2.1.2. Fas Kraliyeti Özel Hukuk Sistemi

Fas'ta Medeni Hukuk yukarda belirttiğimiz gibi karma bir yapıya sahiptir. Medeni Hukuk; Roman Germen Hukukunun Fransız kolu unsurları ve İslam hukuk kültürünü bir araya gelmesiyle oluşmuştur.

Borçlar Hukuku ve Ticaret Hukuku nerdeyse Fransız hukukun aynısıdır. 1913 yılından itibaren Borçlar ve Sözleşmeler Kanununun uygulanmaktadır. Bu kanun 1804 tarihini Fransız Medeni Kanununun ilgili kısımlarından ciddi şekilde etkilenirken bazı yerel özellikleri de içermektedir.

1957 yılında hukuk ehliyeti aile ve nikâh alanındaki düzenlemeler ve miras mevzuatı, İslam hukuku temel alınarak kodifiye edilmiştir. 1993 yılında bu kanuna önemli değişiklikler yapılarak kadınların durumu iyileştirilmiştir. Örneğin: Kocanın açtığı boşanma davasına kadının da katılma hakkı vardır.

Günümüzde Fas'ın işletme ve ekonomi alanındaki hukuk düzenlemeleri liberalleşmeye, özel mülkiyetin teşvik edilmesini ve yabancı yatırımların ülkeye çekilmesine odaklanmıştır. Bu bağlamda özelleştirme programı gerçekleştirilirken vergi sistemi ticaret ve yatırım kanunları, ayrıca anonim şirketler hukuku da geliştirmektedir.⁷³

1.2.2. Fas'ın Ekonomik Yapısı ve Potansiyeli

Fas, dünyanın en zengin fosfat yataklarına sahip bir ülke olmanın yanı sıra ekonomisini tarım, imalat, balıkçılık ve turizm üzerine temellendirmiştir. Bu alanlardan sağladığı gelirin yanı sıra yabancı ülkelerde çalışan Faslıların ülkeye getirdikleri dövizler ülke ekonomisinde önemli yere sahiptir.⁷⁴ 1980'lerin başında Fas'ın borç stoku oldukça fazlaydı ve bu yıllardan sonra Fas, IMF ve Dünya Bankası ile işbirliği içindedir. Dış ticaret rejiminin liberalleştirilmesi, yeni yatırım kanunu, özelleştirme programı ve bankacılık sisteminin iyileştirilmesi yoluna gitmiştir. 1999'da Kral Muhammed'in iktidara gelmesinden sonra ekonomik büyümeye yönelik ciddi adımlar atılmıştır.⁷⁵ Fakat Avrupa'daki ekonomik sorunlar Fas ekonomisinde bir yavaşlamaya neden olmuştur. Son on yılda ülke ekonomisinin tarım ve fosfat sektörlerine olan bağımlılığı azalarak, imalat ve hizmet sektörlerinin GSYİH'daki payları artmıştır. GSYİH, tarım sektörünün performansına göre yıllar itibariyle değişkenlik göstermektedir. 2017 ve 2018 yıllarında arasında GSYİH'nın yıllık ortalama % 3,6 ve % 3,3

⁷³ Fas hukuk sistemi ve Medeni Hukuk kurumları konusundaki gelişmelere ilişkin bilgiler şu kaynaktan özetlenmiştir: *Dünya Ülkelerinin Hukuk Sistemi*, 3. Baskı, Norma, Moskova 2003 (Rusça).

⁷⁴ *Fas Ülke Bülteni*, 2018, s. 4.

⁷⁵ *Fas Ülke Bülteni*, 2018, s. 4; Nageye, s. 117.

oranında büyüyeceği tahmin edilmektedir. ⁷⁶ Son yıllarda GSYİH'nin (satın alma gücü paritesine göre) miktarı aşağıdaki gibidir. ⁷⁷

275,14 milyar dolar (2015)

286,8 milyar dolar (2016)

298,3 milyar dolar (2017)

314.71 milyar dolar (2018)

327.25 milyar dolar (2019) ⁷⁸

317 milyar dolar (2020 tahmini)

338.62 milyar dolar (2021 tahmini) ⁷⁹

Afrika genelinde ticaret için bir merkez ve broker olarak konumlandırmak için limanı, taşımacılık ve endüstriyel altyapıya olan yatırımlar artırılmıştır. Bu yatırım ve iyileştirmeler Fas'ın rekabetçiliğini artmaktadır. Fas'ın ekonomik ilerlemesine rağmen, ülke, özellikle kırsal alanlarda yüksek işsizlik, yoksulluk ve okuryazarlık sorunu söz konusudur. ⁸⁰

2014 yılı sonlarına doğru Fas, benzin, dizel ve akaryakıt sübvansiyonları kaldırarak ülke ekonomisine yük olan masrafları ciddi şekilde azaltmıştır. Bütana gazı ve belirli gıda ürünlerindeki sübvansiyonlar ise uygulanmamıştır. Ayrıca Fas, 2030 yılına kadar mevcut elektrik üretim kapasitesinin %50'den daha fazlasını yenilenebilir enerji kapasitesini arttırmak amacıyla bazı politik hedefler belirlemiş bulunmaktadır. ⁸¹

İşgücü piyasasına bakıldığında 2020 yılında 11 milyon civarının işgücü olduğu görülmektedir, istihdam oranı ise % 40 seviyesinde yer almaktadır, işsizlik oranı ise % 12,3 olarak gerçekleşmiştir. Aynı dönemde gençlerde işsizlik oranı ise % 30 un üzerinde yer almaktadır. ⁸²

Cari fiyatlar ile Kişi Başına Düşen GSYİH 2019 yılında 3396 dolar olarak gerçekleşmiştir. ⁸³ Bu rakam dünya ortalamasını % 27'sine denk düşmektedir. Yoksulluk

⁷⁶ *Fas Ülke Bülteni*, 2018, s. 4.

⁷⁷ Bu veriler bazında Fas, dünya sıralamasında 57. sıradadır.

⁷⁸ *CIA Factbook*, <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/mo.html> [Erişim tarihi: 05.04.2019]

⁷⁹ T.C.Ticaret Bakanlığı Dış Temsilcilikler ve Uluslararası Etkinlikler Dış Temsilcilikler ve Uluslararası Etkinlikler Genel Müdürlüğü 2020, Fas Ülke Raporu. S.4. www.ticaret.gov.tr [Erişim tarihi :28.08.2020]

⁸⁰ *CIA Factbook*, <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/mo.html> [Erişim tarihi: 05.04.2019]

⁸¹ Nageye, s. 117.

⁸² <https://tradingeconomics.com/> [Erişim tarihi: 31.08.2020]

⁸³ <https://tradingeconomics.com/> [Erişim tarihi: 31.08.2020]

sınırının altındaki nüfus %15 teşkil etmektedir.⁸⁴ Satın alma gücü paritesine göre ise kişi başına düşen milli gelir, 2019 yılında 7800 doların üzerindedir.⁸⁵

1999-2020 arası dönemde Fas ekonomisini ortalama büyüme hızı % 3.96 olarak gerçekleştirmiştir. 2017 yılında % 4,2, 2018 de % 2,9, 2019 yılında % 2,3 olarak gerçekleştirmiştir.⁸⁶

1.3. Temel Ekonomik Alanlar ve Göstergeleri

Fas'ın dış ticari ilişkilerini irdelemek için temel ekonomik alanlar ve bu alanlarla ilgili göstergeleri ele almakta yarar vardır. Ülkenin başlıca ekonomik alanlarını madencilik, imalat, tarım, ormancılık, balıkçılık, telekomünikasyon, ulaştırma, tekstil vs. alanlar teşkil etmektedir.

1.3.1. Madencilik

Madencilik sektörü; ülkelerin ekonomik yapılarında son derece önemli yere sahip alanlardandır. Tarihi tecrübe geri kalmış milletlerin kalkınmasında madenciliğin önemli rol oynadığını göstermiştir. Avustralya kıtası, ABD'nin batısı, Kanada'nın kuzey ve Sibirya'nın kuzey doğusundaki zengin madenler topluluklarının sosyal ve ekonomik yönden kalkınmasına önemli katkı sağlamışlardır. Madencilik, genel olarak jeolojik tahminlere dayalı bir alandır. Afrika kıtası da yeryüzünde zengin maden kaynaklarına sahip bir kıta olarak öteden beri büyük devletlerin ilgi alanında olmuştur. Bu bölgenin maden açısından sahip olduğu zenginlikler bugün de uluslararası şirketlerin dikkatini çekmektedir. Madenlerin işletmeler tarafından kullanılması sonucunda kaynak kaybı yaşamayı gayet doğal bir gelişmedir. Fakat Afrika madenlerinin sömürgeci bir zihniyetle bir asırdan beri işletilmekte olduğunu unutmamalıdır.⁸⁷

Fas Krallığı da birçok zengin maden kaynaklarına sahip bir ülkedir. Fas'ta madencilik sektörünün çok önemli kısmını fosfat üretimi oluşturuyor ve dünya fosfat rezervlerinin dörtte üçü bu ülkededir. Kapasitesine göre Fas, fosfat üretiminde Çin'den sonra ikinci sırada olup dünya fosfat üretiminde % 14'lük bir paya sahiptir. Fas aynı zamanda arsenik trioksit ve barit üreticisi olarak, yine dünyada Çin'den sonra ikinci sıradadır ve arsenik trioksitin toplam üretiminin % 24'ü barit üretiminin % 15'i bu ülkenin payına düşüyor.⁸⁸ Günümüzde Fas'ta

⁸⁴ CIA Factbook, <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/mo.html> [Erişim tarihi: 05.04.2019]

⁸⁵ <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.KD.ZG?locations=MA> [Erişim tarihi: 31.08.2020]

⁸⁶ <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.KD.ZG?locations=MA> [Erişim tarihi: 31.08.2020]

⁸⁷ Afrika'da Madencilik I(+), <http://www.maden.org.tr/resimler/ekler/122.pdf> (ss. 564-567) [Erişim tarihi: 15.11.2018]

⁸⁸ Fas Ülke Bülteni, DEİK, 2018, s. 4; Movafa Taib, The Mineral Industries of Morocco and Western Sahara, USGS: Science for a Changing World, 2014 (pp. 59.1-59.13), p. 59.1.

bulunan toplam fosfat rezervinin 58 milyar ton olduğu tahmin edilmekte olup fosfat üretimi 30 milyon ton, ihracat ise 15 milyon ton civarında gerçekleşmektedir. Fas, ham fosfat, fosforik asit ve gübre ihracatında dünyada ilk sırada yer almaktayken en büyük ihracatını Asya pazarına gerçekleştirmektedir.⁸⁹ Madencilik sektöründeki %95'lik fosfat üretimi devletin elindedir. Daha önce devletin elinde bulunan bakır madenleri artık özelleştirilmiştir. Bu maddelerin yanı sıra gümüş, çinko ve kobalt üretimi de önemli üretim kalemlerindedir. Son dönemde dek genellikle ham olarak ihraç edilen maddelerin ülkede işlenmesi amacıyla sanayi tesisleri kurulmuştur.⁹⁰

Ekonomik verilere ve üretim trendlerine baktığımız zaman madencilik sektörünün yıllara göre inişli çıkışlı bir süreç yaşadığını görmekteyiz. Fas'ta madencilik üretimi, 2012'den 2018'e kadar ortalama yüzde 3,34, 2017 yılının ikinci çeyreğinde yüzde 33 gibi yüksek bir seviyeye ulaşmıştır. 2015'in ilk çeyreğinde ise bu oran yüzde 10,90 ile rekor düşük seviyeye inmiştir. 2018 yılının Haziran ayında ise geçen yıla nispetle yüzde 1,60 oranında azalma kaydedilmiştir.⁹¹

Madencilik sektörünü GSYİH in katkısı %10 civarındadır, sektör genel ihracatta %20 pay almaktadır.⁹²

Madencilğin ülke ekonomisindeki önemini dikkate alarak hükümet 1990'lardan sonra araştırma ve geliştirme programlarına öncelik vermektedir. 1998 yılında hükümet, 200 milyar dolar değerinde 10 yıllık bir mineral (petrol ve gaz dahil) rezervlerini araştırma programı başlatmıştır. Yeni rezervlerin ortaya çıkarılması için Fransız, İngiliz ve Güney Afrikalı uzmanlarla birlikte çalışmalar sürdürülmektedir.⁹³

Fas'ın maden sektörünün geliştirilmesi için yeni bir hamle başlatacağı bildirilerek, bu hamleyle sektörün cirosunun 3'e katlanıp, Fas'ta 2025 yılına kadar bu sektörde 30 bin kişiye istihdam sağlanması hedeflenmektedir.⁹⁴

1.3.2. İmalat Sanayi

⁸⁹ *Fas Ülke Bülteni*, DEİK, 2018, s. 4-5.

⁹⁰ *Fas Ülke Bülteni*, DEİK, 2018, s. 4.

⁹¹ Morocco Mining Production, <https://tradingeconomics.com/morocco/mining-production> [Erişim tarihi: 15.11.2018]

⁹² *T.C.Ticaret Bakanlığı Dis Temsilcilikler ve Uluslararası Etkinlikler Genel Mudurluğu 2020, F Fas Pazar Bilgileri. S:14 www.ticaret.gov.tr* [Erişim tarihi :28.08.2020]

⁹³ *Fas Ülke Bülteni*, DEİK, 2018, s. 4.

⁹⁴ Fas'tan Maden Sektörünü Geliştirme Hamlesi, 13 Temmuz 2013, <https://www.haberler.com/fas-tan-maden-sektorunu-gelistirme-hamlesi-4830069-haberi/>, [Erişim tarihi: 15.11.2018]

İmalat sanayisinin ekonomi içindeki yeri, bir ülkenin gelişme sürecindeki en önemli göstergedir. Ülkeler geliştikçe sektörlerin ekonomi içindeki payları da değişim gösterir göstermektedir. Önceleri tarım gibi doğal kaynaklara dayalı sektörler ekonomi içinde önemli bir paya sahip idiler. Ülkeler geliştikçe bu pay yerini imalat sektörüne bırakmıştır. İmalat sektörünün payının artması sonucunda hizmet sektöründe gelişme yaşanmıştır. Kalkınma literatüründe bu değişim doğal ve yapısal bir dönüşüm olarak adlandırılmaktadır. Bu esas dönüşüm dışında gelişme sürecinde sanayinin kompozisyonu da değişir. Yani gelir yükseldikçe imalat sanayinin kompozisyonu, “hafif sanayiden ağır sanayiye” doğru eğilim göstermektedir. Bu zamanlarda ise, imalat sanayinin kompozisyonundaki değişimi ifade etmek için sektörlerin kullandıkları teknoloji, işgücü kalitesi ve bilgi düzeylerini dikkate alan ayrımlar yapılmaya başlanmıştır.⁹⁵

2016 yılı verilerini kapsayan bir rapora göre, Fas imalat sanayi ihracatı artırarak % 5,7 oranında değer kazanmıştır. 2006-2014 döneminde, Fas endüstrisi 409 milyar dirhem (36 milyar euro) değerinde bir üretim yaparak, yerli üretime %26 katkıda bulunmuştur.⁹⁶ Bu rapora göre, “imalat sanayi yaklaşık 625.000 çalışanı veya sanayi sektöründeki toplamın yarısını 15 yaş üstü iş gücünün % 6’sını temsil ediyor.” Bu sektördeki bir çalışan ortalama 105.000 dirhemi olarak tahmin edilen bir katma değer üretiyor. Bu sektör eşz zamanda 191,000 kadını istihdam eden bir sektördür (toplam çalışan sayısının% 31’i). Tekstil ve deride kadınlar, kimyasal ve para-kimya sektöründeki sadece% 12 ile karşılaştırıldığında, çalışanların yarısından fazlasını temsil etmektedirler.⁹⁷

⁹⁵ TÜSİAD, ‘Türkiye Sanayiine Sektörel Bakış’, İstanbul, 2008.

<http://www.tusiad.org.tr/FileArchive/sanayi.pdf>, s. 37; Hatice Polat, Türkiye Ekonomisinde İmalat Sanayi, *Dicle Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* Yıl:1 C:1 S:2 Yaz 2011 (24-39), s. 25.

⁹⁶ Maroc: croissance de 5,7% de l’industrie manufacturière, Mediaterranee, tekstil

<https://www.mediaterranee.com/1612017-maroc-croissance-de-57-de-lindustrie-manufacturiere.html>, [Erişim tarihi: 21.11.2018]

⁹⁷ Maroc: croissance de 5,7% de l’industrie manufacturière, Mediaterranee,

<https://www.mediaterranee.com/1612017-maroc-croissance-de-57-de-lindustrie-manufacturiere.html>, [Erişim tarihi: 21.11.2018]

Sekil 2: Fas İmalat Ürünleri Grafiği

Şekil 2: Fas İmalat Ürünleri Grafiği

Kaynak: tradingeconomics.com

Fas Kraliyetin ihracat ve ithalatının % 60'ından fazlası sanayi ürünlerinden oluşmaktadır. Fason üretim ağırlıklı tekstil ve konfeksiyon sektörü, deri sanayi, elektrik elektronik, kimya, kauçuk, gıda sanayinde ve maden sektöründe özellikle fosfat ve türevlerinin üretimi üstünlük teşkil etmektedir. İmalat sanayisinin verimliliğin artırılmasında 1990'lı yılların başından sonra yapılan özelleştirmeler etkili olmuştur. Sanayi sektöründe karşılaşılan sorunların ortadan kaldırılması ve rekabet gücünün artırılması amacıyla "Fas'ın Dünya Meslekleri" (Metièrs Mondiaux du Maroc) adlı bir sanayi programı kabul edilerek uygulamaya konulmuştur.⁹⁸

1993 yılından itibaren Fas, çimento, demir, çelik gibi ağır sanayilerdeki hisselerinin bir kısmını özelleştirmiştir. 1982 tarihli Yatırım Yasasına yapılan 1988 değişiklikleri sonucunda sanayi sektöründeki yatırımlara yönelik teşvik olanakları artmıştır. Bugün imalat sanayi GSYH'nın %31,7'sini oluşturmaktadır. Düşük verimlilik oranları, yüksek işçi ve enerji maliyetleri bu sektörü negatif etkileyen faktörlerdir.⁹⁹

Gerek ihracat gerekse tüketim amaçlı, konserve, meyve, balık, un ve bitkisel yağlar gibi gıda işleme sektöründe ağırlıklı olarak üretilmektedir. Konserve meyve, sebze ve balık ürünleri genelde ihracata yönelik iken un, şeker, bitkisel yağ üretimi genellikle iç tüketim

⁹⁸ Fas'ta kolay ve karlı yatırım fırsatı, *Gözlem* gazetesi, <https://www.gozlemgazetesi.com/HaberDetay/253/167735/fasta-kolay-ve-karli-yatirim-firsati.html>, 23.09.2016 [Erişim tarihi: 21,11.2018].

⁹⁹ İmalat sanayi sektörüyle ilgili bilgi ve veriler için bkz: *Fas Ülke Bülteni*, DEİK, 2018, s. 4-5.

amacıyla üretilmektedir. Bu sektörde yerel sermaye oranı dış sermayeye oranla çok daha yüksektir. Konserve sardalye üretiminin yarısından fazlası AB ülkelerine ihraç edilmekte olup bu ülkelerin konserve sardalye gereksiniminin % 25'ini sağlamaktadır. Fas'ta on üç adet şeker pancarı fabrikası, üç adet konserve fabrikası bulunuyor. Fas'ta ayrıca 534.000 tonluk toplam üretim kapasitesiyle çalışan beş adet şeker rafinerisi bulunmaktadır.¹⁰⁰

Ülkedeki önemli sektörlerden olan şeker sektörü özelleştirilmek istenmişse de şeker pancarı üretimine uygulanan teşviklere devam edilmesi kararı nedeniyle ertelenmiştir. Başka diğer önemli sektör de ilaç sektörüdür. Bu sektör hızlı bir büyüme göstermektedir. Fas ihtiyacının %80'ini karşılamaktadır ve toplam cirosu 376 milyon dolara ulaşmıştır. Bu sektördeki üretim genellikle lisans bazlı olup AB ülkelerinden yapılan hammadde ithalatına bağlıdır. Üretimin önemli kısmı iç pazara yöneliktir. Çok düşük oranda bir ihracat Libya, Fransa, Cezayir ve Tunus'a yapılmaktadır. Ülkedeki 24 adet ilaç üretim tesisinin önemli kısmı Hoechst, Pfizer gibi yabancı şirketlere aittir.¹⁰¹

2000'li yıllardan önce sanayi sektörü GSYİH'nın yaklaşık % 15'ini oluşturuyordu. Toplam istihdamın yaklaşık %10'u sanayinin payına düşüyordu. Günümüzde ise GSYİH'nın yaklaşık % 30'unu ve istihdamın% 21'ini oluşturmaktadır.¹⁰²

Fas'ta Sanayi Üretimi 2018'in ikinci çeyreğinde bir önceki döneme göre yıllık bazda yüzde 3 artmıştır. Fas'taki Sanayi Üretimi 2000'den 2018'e kadar yüzde 2,81, 2000 yılının ilk çeyreğinde yüzde 9,40, 2008'in dördüncü çeyreğinde ise yüzde 4,40'lık bir rekor seviyeye ulaşmıştır.¹⁰³

2009 yılında Ulusal Gelişim II Planı (PNE II) başlatılmıştır. Bu plan Fas endüstrisini çeşitlendirmeyi ve farklı sektörleri daha verimli hale getirmeyi amaçlıyor. Yeni bir 2014-2020 Endüstriyel İvme Planı devam etmektedir. Bu Plan endüstriyel ekosistemler yaratmayı veya endüstriyel lokomotifler (öncül işletmeler) etrafında küçük ve orta ölçekli işletmeleri birleştirmeyi amaçlamaktadır.¹⁰⁴

¹⁰⁰ *Fas Ülke Bülteni*, DEİK, 2018, s. 4-5.

¹⁰¹ *Fas Ülke Bülteni*, DEİK, 2018, s. 4-5.

¹⁰² Le Secteur Industriel, Lun. 24 avril 2017, Economies Africaines: *Le site économique de "toutes les Afriques"*, <http://www.economiesafricaines.com/les-territoires/maroc/les-secteurs-d-activite/le-secteur-industriel>

¹⁰³ Morocco Manufacturing Production, <https://tradingeconomics.com/morocco/industrial-production>, [Erişim tarihi: 19.11.2018]

¹⁰⁴ Le Secteur Industriel, Lun. 24 avril 2017, Economies Africaines: *Le site économique de "toutes les Afriques"*, <http://www.economiesafricaines.com/les-territoires/maroc/les-secteurs-d-activite/le-secteur-industriel>

1.3.3. Tarım, Ormanlık ve Balıkçılık

Fas Kraliyeti, 1956'da Fransa'dan bağımsız bir devlet olarak kurulduktan sonra Fransa'nın himayesi dönemindeki tarım politika ve stratejilerinin aynısı uygulamaya devam etmiştir.¹⁰⁵ Fas gerek üretim gerek ticaret anlamında tarımsal üretime bağımlı bir ülke konumundadır. Yüksek gümrük vergileri ile en çok korunan sektör olan tarım, ülkenin dış ticaretinde de çok önemli role sahiptir. Bir deniz ülkesi olan ve 3 bin 500 kilometrelik kıyı şeridine sahip olan balıkçılık ürünleri dâhil tarım ürünleri ihracatı, toplam ihracat rakamlarının önemli bir bölümünü karşılamaktadır. Fas, balıkçılık alanında önemli kaynaklara ve altyapıya sahiptir. Bu sektörde hizmet veren gemi sayısı üç bin civarındadır. Bu olanaklarıyla Fas, hazırda balıkçılık sektöründe çok önemli üretici ve ihracatçısı ülkedir.¹⁰⁶

Fas'ta ihracata yönelik üretim yapan modern ve büyük ölçekli çiftlikler bulunmaktadır. Söz konusu modern çiftlikler, şarap ve narenciye üretiminin %15'ini karşılamaktadır. Başta gelen tarım ürünleri, tahıl, baklagiller, zeytin ve narenciye olarak sıralanabilir. Sektör, yağışlara bağımlı olduğu için tarım sektörü performansı yıldan yıla değişkenlik göstermektedir. Özellikle düşük mekanizasyon oranı, düşük gübre kullanımı ve sık sık kuraklık yaşanması tarım alanına negatif etkileyen çok önemli faktörlerdir.

Fas, "Maroc Vert"¹⁰⁷ planıyla tarımı canlandırmaya ve tarım ürünleri ihracatını arttırmaya çalışmaktadır. Bu yönde Tarımsal Kalkınma Ajansı kurulmuştur.¹⁰⁸ Fas'taki ormancılık sektörü, 5 milyon hektar ormanlık bölge bulunmasına rağmen yeterince gelişmemiştir. Son dönemlerde balık üretimi azaldığı için balıkçılık mevsiminin 2 aydan 4 aya uzatılması gündeme gelmiştir.

Mevcut durumda Ülkede 27 balıkçılık limanı bulunmaktadır, yeni balıkçılık limanlarının yapımı düşünülmektedir. Fas'ta yapılması planlanan balıkçılık limanlarıyla birlikte balıkçılık sektöründe yatırımların ve ihracat düzeyinin artması beklenmektedir. Fas, balıkçılık gelirlerinin %85'ini kıyı balıkçılığında elde etmektedir.

Tarım ve balıkçılık sektörü ile ilgili Fas ile Avrupa Birliği arasında yapılan ticari anlaşma, Batı Sahra Sorunu yüzünden sekteye uğramıştır. Eski bir İspanyol sömürgesi olan

¹⁰⁵ Swearingen, Will D. "Morocco's Agricultural Crisis." In *The Political Economy of Morocco* (edited by I. William Zartman), Praeger, 1987, p. 143; Naklen: Arndt, Channing, Tyner Wallace E. "Policy and Progress in Moroccan Agriculture: A Retrospective and Perspective." Chapter (pp. 231-56) in *Food, Agriculture, and Economic Policy in the Middle East and North Africa*, edited by Hans Lofgren. Elsevier, 2003, p.

¹⁰⁶ Fas'ta kolay ve karlı yatırım fırsatı, *Gözlem gazetesi*, <https://www.gozlemgazetesi.com/HaberDetay/253/167735/fasta-kolay-ve-karli-yatirim-firsati.html>, 23.09.2016 [Erişim tarihi: 26.11.2018].

¹⁰⁷ Bkz: Plan Maroc Vert, <http://ormvah.com/maroc-vert/presentation-generale/plan-maroc-vert/>

¹⁰⁸ l'Agence pour le developement de l'agriculture-, <http://www.ada.gov.ma/>

Batı Sahra'nın, bahse konu anlaşmaya AB tarafından dâhil edilmemesi sorunun kaynağını oluşturmaktadır. Bunun üzerine Fas, AB üzerine düşeni yapmadığı takdirde tek taraflı olarak anlaşmadan çekilebileceğini duyurmuştur. AB ile olan ticaret ve yatırım anlaşmaları, Fas tarım sektöründeki istihdamın yoğunluğundan dolayı bahsedilen anlaşmanın iptalinin ülkedeki tarım sektörünü büyük ölçüde olumsuz yönde etkilemesi beklenmektedir..

Ülkenin büyüme hızı tarımsal üretim ile güçlü şekilde ilişkilidir. Tarım, ülkedeki en büyük istihdam sektörü olmaya devam etmektedir. Bu sektörde nüfusun% 40'ından fazlası yaşıyor.¹⁰⁹ İş gücünün % 40'ı (4 milyon tarım istihdamı+100 bin tarım sanayisi istihdamı) kadın istihdamının ise, %60 i tarım sektöründe istihdam edilmektedir. Bu sektör GSYİH'in % 19 unu (% 15 tarım ve % 4 tarım sanayisi) teşkil etmektedir. Fas'ta 8,7 milyon hektarı ekili, 1,2 milyon hektar sulanan alan bulunmaktadır.¹¹⁰ Tarım alanı 8.700.000 hektardır (ülkenin toplam alanının% 12.25'i). Ülkede yetiştirilen temel sebze ve meyveler tahıllar (buğday, arpa), turunçgiller (portakal, clementines), zeytin, meyvelerden badem, elma, kayısı vs. şeker pancarı, gıda baklagiller, patates ve domates dahil sebze bitkileri vs şeklidir. Hayvancılık (koyun, keçi, sığır, deve, kümes hayvanları) da tarım sektörünün önemli bir bileşenidir. Tahıllar tarım alanının % 55'ini (yumuşak buğday% 45, arpa % 35 ve durum buğdayı % 20) oluşturmaktadır. Üretim yıllık yağmura bağımlı olarak son derece değişkendir. Fas nüfusunun şeker tüketiminin yüksek düzeyde olduğu göz önüne alındığında: 37 kg / kişi / yıl. Şeker bitkileri (pancar ve şeker kamışı) ülke için büyük ilgi görmektedir. 2013/2014 pazarlama yılı boyunca, şekerpancarı yaklaşık 53.000 hektar ve yaklaşık 15 000 ha şeker kamışı işgal ediyor. Şeker bitkileri yetiştirme programı 2020 yılında % 62'lik bir kapsama oranını hedeflemektedir.¹¹¹ Fas'ta üretilen ve toplamda 417 ton domatesin önemli bölümünü AB ülkeleri (% 85) ve Rusya (% 12) alıyor. Üretimi 1,3 milyon tona varan zeytinin 65.000 ton (1012'de) kısmı sofralık zeytin olarak ihraç ediliyor ve Fas bu ihracat kaleminde dünyada 3.sıradadır. 2020 için hedefler 1.2 milyon ha ve 2.5 milyon ton zeytin üretiliyor. Fas, dünya talebinin büyüdüğü zeytinyağında, ihracatını artırmak istiyor. Bu, diğer büyük üretici ülkelerden rekabetle karşılaşmak için üretimin yoğunlaştırılması ve kalitenin iyileştirilmesi anlamına gelir.¹¹²

¹⁰⁹ Le secteur agricole au Maroc, <http://www.agrimaroc.ma/secteur-agricole-au-maroc/> 26.04.2014, [Erişim Tarihi: 26.11.2018],

¹¹⁰ *Fas Ülke Bülteni*, DEİK, 2018, s.5-6.

¹¹¹ Le secteur agricole au Maroc, <http://www.agrimaroc.ma/secteur-agricole-au-maroc/> 26.04.2014, [Erişim Tarihi: 26.11.2018],

¹¹² Le secteur agricole au Maroc, <http://www.agrimaroc.ma/secteur-agricole-au-maroc/> 26.04.2014, [Erişim Tarihi: 26.11.2018],

Fas'ta üretilen önemli tarım ürünlerinden biri de Argan yağıdır. Argan Yağı Fasın sıvı altını olarak adlandırmaktadır. Fasın güney batısında yerleşen argan ağcından elde edilir. Fas'ta yaklaşık 20 milyon argan ağacı bulunmaktadır. Argan Yağı Fenikeliler zamanında çıkarılmaya başlamıştır. Bilim adamlarına göre Berberilerin sağlıklı ve uzun yaşama sebeplerinden birisi de argan yağıdır Fas'taki argan ağaçları UNESCO tarafında koruma altına alınmıştır. Argan yağının üretimi son derece zahmetlidir. Fas'ta kişisel bakım ve yemek amacıyla yetiştirmekte olup farmakolojik amaçlarla da kullanılır. Argan yağı yaşlanmayı önleyici, cildi besleyici ve tedavi edici birçok özelliğe sahiptir.¹¹³

Bu yağ da diyet ve kozmetik amacıyla Avrupa ve Amerikan tüketiciler açısından çok popülerdir. 2010 yılında 4.000 ton civarında olan Argan yağı üretiminin 2020 yılında 10000 tona yükseltilmesi hedeflenmiştir. Argan bitkisi ayrıca erozyona ve çölleşmeye karşı mücadelede etkilidir.¹¹⁴

Fas birçok tarım ürünüde kendi kendine yetecek kadar üretim sağlarken tahıl, şeker, kahve ve çay gibi ürünleri de ithal ediyor. Fas'ta tüketilen tahılın yüzde 40'ı ithal ediliyor. ABD Tahıl Konseyi verilerine göre Fas'ın istikrarlı şekilde artan tahıl ithalatı 2016'da 1,9 milyon ton olarak gerçekleşti. Fas, 2016'da 4,5 milyar dolarlık tarım ürünü ihraç ederken 5,7 milyar dolarlık tarım ürünü ithal etmiştir. Fas'ın bu alandaki ithalatının yüzde 60'ını Avrupa Birliği ülkeleri tek başına karşılıyor.¹¹⁵

1.3.4. Telekomünikasyon ve Altyapı

Fas'ın üç küresel operatörle sabit, mobil, internet ve veri alanında hizmet sağlayan telekomünikasyon altyapısı uluslararası standartlara uygundur. Her yıl yoğun ve sürdürülebilir bir faaliyet gösteren bu sektörde 2007-2011 döneminde 27 milyon abone sayısı 2016'da 42 milyona ulaşmıştır.¹¹⁶

Diğer gelişmekte olan ülkelerde olduğu gibi, telekomünikasyon sektörünün modernizasyonu ve genişlemesi Fas'ın ekonomik gelişiminde önemli rol oynamaktadır. Hükümet, Fas'ın ekonomik ve sosyal kalkınmasının, modern bir

¹¹³ Argan yağı. *Afrika-Türk*, Sayı 1, Ocak-Şubat, 2019. S:44.

¹¹⁴ Le secteur agricole au Maroc, <http://www.agrimaroc.ma/secteur-agricole-au-maroc/> 26.04.2014, [Erişim Tarihi: 26.11.2018],

¹¹⁵ Fas: Afrika'nın Çekim Merkezi, *Değirmenci Dergisi*: Değirmen ve Bakliyat Teknolojileri ve Yan Sanayi, <http://www.millermagazine.com/fas-afrikanin-cekim-merkezi/.html> [Erişim tarihi: 26.11.2018].

¹¹⁶ Des infrastructures aux standards internationaux, <http://www.invest.gov.ma/?Id=6&lang=fr>, [Erişim tarihi: 26.11.2018].

telekomünikasyon altyapısının olmayışı tarafından engellendiğini fark etmiştir.¹¹⁷ 1990'ların serbestleşme politikaları, Fas bilgi toplumunun büyümesine de yardımcı olmuştur.

Fas hükümeti, bölgedeki diğer ülkelere göre nispeten erken bir tarihte telekomünikasyon sektörünün ekonomik gelişme için elverişli hale gelmesini sağlamıştır. Telekomünikasyon sektöründeki özelleştirme ve rekabet de dâhil olmak üzere reform ihtiyacı, 1980'lerin sonlarında başlamıştır. Yaklaşık yedi yıl süren müzakerelerin ardından 1997'de 24-96 Kanununun kabul edilmesine yol açmıştır. 1997 tarihli Telekomünikasyon Kanunu sonucunda, Postane ve Telekomünikasyon Kurulu (ONPT 4)¹¹⁸ yeniden yapılandırılmış ve 1998 yılında iki kuruluş oluşturulmuştur: 1998'de Itissalat Al Maghrib (IAM) veya telekomünikasyon için Maroc Telecom SA ve posta için Barid Al Maghrib Hizmetler. Kanun ayrıca, telekomünikasyon hizmetlerini düzenlemekten sorumlu bağımsız bir birim olan Ulusal Telekomünikasyon Düzenleme Ajansını (ANRT 5)¹¹⁹ da kurmuştur.

Fas, Afrika'daki en gelişmiş telekomünikasyon pazarlarından birini elinde tutmaktadır. Kısmen özelleştirilen telsiz Maroc Telecom, mobil sektörde etkin bir rekabete rağmen sabit hat sektöründe halen hakim aktördür.¹²⁰

Hükümetin telekomünikasyon politikalarının gelişimi, ulusal özelleştirme programının bir parçası olarak görülebilir. 1990'ların ortasından beri başlatılmış olan liberalleşme, Fas'ta, başlangıçta kentsel alanlarda mevcut olan ancak kırsal alanlara da yayılan hemen hemen her türlü telekomünikasyon hizmetini sağlamıştır.¹²¹ Fas'ta telekomünikasyon sektöründeki liberalleşme hareketleri, Temmuz 1999'da başlamıştır. Bu kapsamda ilk GSM hattı lisansının İspanyol Telefonica önderliğindeki bir şirketler grubuna 1,1 milyar USD'ye satışı gerçekleştirmiştir. 2001 yılında Maroc Télécom'un % 35'lik hissesi Fransız Vivendi firmasına 2,2 milyar dolara satışıyla liberalleşme politikaları devam ettirilmiştir. Vivendi Firması'nın Maroc Télécom'un % 35'ini satın alması Maroc Télécom'a yeni bir dinamizm kazandırmıştır.¹²² Hükümet, Kasım 2004'te ise Maroc Télécom'un %16'lık hissesini doğrudan Fransız Vivendi Universal Firması'na, %14,9'lük bölümünü ise Kazablanka ve Paris borsalarında satışa çıkarmıştır. Vivendi, mevcut durumda firmanın %51'lik bölümünü

¹¹⁷ Mohammed Ibafrine, Towards a national telecommunications strategy in Morocco, First Monday, Volume 9, Number 1; 5 January 2004, <https://firstmonday.org/ojs/index.php/fm/issue/view/166>, Erişim tarihi [20.02.2019].

¹¹⁸ ONPT: Office National des Postes et Télécommunication

¹¹⁹ ANRT: Agence National de Réglementation des Télécommunications

¹²⁰ Morocco–Telecommunications, Last Published: 1/31/2019, <https://www.export.gov/article?id=Morocco-Telecommunications-Prospect> [20.02.2019].

¹²¹ Towards a national telecommunications strategy in Morocco by Mohammed Ibafrine. Volume 9, Number 1 - 5 January 2004. <https://firstmonday.org/ojs/index.php/fm/issue/view/166>, [Erişim tarihi: 20.02.2019].

¹²² *Dünya Telekomünikasyon Ve Bilgi Teknolojileri Pazarları*, Sektörel Araştırma ve Stratejiler Dairesi Başkanlığı, Telekomünikasyon Kurumu Raporu, Mayıs 2008, ss. 45-47; *Fas Ülke Bülteni*, DEİK, 2018, s.6-7.

kontrol etmektedir. Maroc Télécom, Fas mobil telefon pazarının %70'ini kontrol etmektedir. Maroc Télécom'un sabit hattaki tekeli 2005 yılında açılan ihale sonucunda Meditel Firması'na lisans hakkı verilmesiyle son bulmuştur.¹²³

Fas telekomünikasyon alanında 2008 yılından itibaren önemli gelişmeler yaşamaktadır. Özellikle bilgi ve iletişim altyapısının gelişmesine paralel olarak ülkenin internete ulaşımı kolaylaşmış ve hızlanmıştır. Örneğin, 2008 yılında 10 haneden 1'inin internete ulaşımı mümkün iken, 2013'de 3 haneden 1'i internete erişim sağlayabilmektedir; 2015 rakamlarında 19 milyon üzerinde kullanıcı ulaşmıştır. Bu sayının her geçen gün artması beklenmektedir. Fas Hükümeti, 2010'da, Fas'taki telekomünikasyon altyapısının geliştirilmesi için genel kuralları, istisna olmaksızın, krallığın bütün bölümlerine erişimi yaygınlaştırmak, dijital uçurumu azaltmak ve genişbant gelişimini teşvik etmek için yola koymuştur.¹²⁴

Bugün Fas, birden fazla uluslararası ve yerel sağlayıcı ile Afrika'daki en olgun telekomünikasyon pazarlarından biri olarak sistemlerini geliştiriyor ve donanım ve ağ altyapısına yoğun yatırım yapıyor. Pazar büyümesi, öncelikle yeni e-devlet girişimleri (örneğin, hükümetin dijitalleşme girişimi ("Maroc Numerique 2020"), akıllı şehirler projeleri, yenilenebilir enerji projeleri ve ulaştırma yükseltmeleri ve genişletmeleri) dâhil olmak üzere, büyük, hükümet denetimindeki projeler sayesinde telekomünikasyon ve bankacılık ve finans yatırımları gibi gelişmektedir¹²⁵

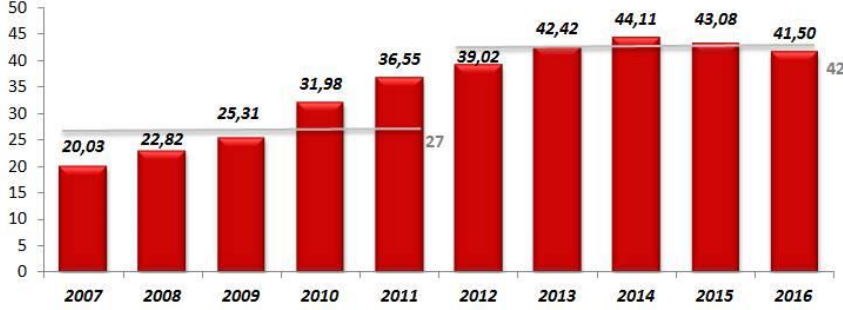
¹²³ ICT infrastructure, <http://www.egov.ma/en/ict-infrastructure>, [Erişim tarihi: 20.02.2019].

¹²⁴ ICT infrastructure, <http://www.egov.ma/en/ict-infrastructure>, [Erişim tarihi: 26.11.2018].

¹²⁵ Morocco-Telecommunications, Last Published: 1/31/2019, <https://www.export.gov/article?id=Morocco-Telecommunications-Prospect>, [Erişim tarihi: 20.02.2019].

Şekil 3: Telekomünikasyon Müşteri Sayısının Artışı

Şekil 3: Telekomünikasyon Müşteri Sayısının Artışı

Kaynak:<https://www.budde.com.au/Research/Morocco-Telecoms-Infrastructure-Operators-Regulations-Statistics-and-Analyses>

Fas, sabit hat genişbant sektöründe nispeten az rekabet olmasına rağmen, bölgedeki düşük ücretli geniş bantlı internet erişimine sahiptir. Sabit hat genişbant abone sayısı mobil genişbant erişimine göre çok daha düşük kalsa da, Inwi ve Orange Morocco tarafından sunulan hizmetlerin başlatılmasının ardından 2016 yılında yoğunlaşan DSL hizmetleri sunumundaki rekabet artmıştır.

Artan ses ve internet trafiğini karşılamak için operatörler, fiber optik ulusal backbone ağlarını ve uluslararası bağlantılarını yükseltmişlerdir. Yükseltilmiş fiber backhaul ile birlikte, 2015 yılının ortalarında başlatılan LTE hizmetleri, mobil genişbantın bölgesel alanlarda kullanılmasını kolaylaştırdı.¹²⁶

Bilgi teknolojileri uygulamalarının kullanımını teşvik etmek için hem yürürlükteki kanun hem de politikalarda BT dostu bir ortam oluşturulması gereklidir. Çeşitli bilgi teknolojilerinin yoğunluğunu artırmak için, mali ve vergi teşvikleri benimsenmeli, istihdam oluşturan bilişim şirketlerine, yeni oluşturulan iş sayısı ile doğrudan bağlantılı olarak vergi muafiyeti sağlanmalıdır.¹²⁷

¹²⁶ Morocco - Telecoms Infrastructure, Operators, Regulations - Statistics and Analyses.

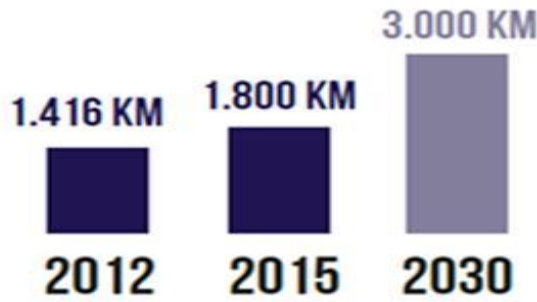
<https://www.budde.com.au/Research/Morocco-Telecoms-Infrastructure-Operators-Regulations-Statistics-and-Analyses>. [Erişim tarihi: 20.02.2019].

¹²⁷ Mohammed Ibahrine, Towards a national telecommunications strategy in Morocco, First Monday, Volume 9, Number 1; 5 January 2004, <https://firstmonday.org/ojs/index.php/fm/issue/view/166>, Erişim tarihi [20.02.2019].

1.3.5. Ulaştırma

Otoyol ağı, 400.000'den fazla nüfusu olan ana Fas şehirlerini birbirine bağlamak için katlanarak büyümüştür. Fas'ta (bölgenin önde gelen havalimanı merkezi) 16 uluslararası havalimanı dahil, Fas'taki 18 havalimanı, çok sayıda uluslararası şirket tarafından hizmet vermekte olup başlıca ekonomik başkentlere ve küresel iş platformlarına bağlanmaktadır.¹²⁸

Şekil 4: Otoyol Ağının Gelişimi

Şekil 4: Otoyol Ağının Gelişimi

Kaynak: (<http://www.invest.gov.ma/?Id=6&lang=fr>)

Fas, son dönemde altyapı hizmetlerini genişleterek ulaşırma alanında önemli mesafe kat etmiştir. Hızlı şehirleşmeye ayak uydurmak için Tangier-Kazablanka hızlı tren hattı dâhil olmak üzere toplu taşıma sistemi aktif olarak genişletilmektedir. Şehir nüfusunun artmasıyla birlikte yoğun trafik ve ulaşım hareketliliği de gözlemlenmektedir. Şehirlerarası bağlantıları iyileştirmek ve trafik sıkışıklığını azaltmak için toplu taşıma sistemi genişletilmektedir. Hazırda Güney Afrika'dan sonra ikinci en büyük otoyol ağına sahip olan ülkede halen devam etmekte olan birçok proje arasında, Kazablanka'daki kentsel ulaşım ağı ve yukarıda bahsi geçen Tangier ve Kazablanka arasındaki hızlı tren hattı yer alıyor.¹²⁹ Afrika'nın ilk hızlı treni 2018 yazında çalışmaya başlamıştır. Tangier ile Rabat arasındaki yolculuk şu anda 3 saat 45

¹²⁸ Des infrastructures aux standards internationaux, <http://www.invest.gov.ma/?Id=6&lang=fr>, [Erişim tarihi: 26.11.2018]

¹²⁹ Transport: Morocco's High-Speed Modernisation, <https://www.theagilityeffect.com/en/article/transport-morocco-high-speed-modernisation/>, 13/02/2018 [Erişim tarihi: 22.02.2019].

dakikadan 1 saat 20 dakikaya düşürülmüştür. Projenin amacı yılda altı milyon yolcuya hizmet etmektir.¹³⁰

Fas ulaştırma alanında uluslar arası bağlantılarını da geliştirmeye çalışmaktadır. İspanya ve Fas Cebelitarık Boğazından geçecek çift hatlı bir tren tünelinin inşasına yönelik bir anlaşmaya varmıştır. Tünel inşaatının 2025'te tamamlanması ve 3 milyar Euro maliyetinde olması beklenmektedir. Projenin finansmanı ise AB Komisyonu tarafından karşılanacaktır. Afrika Kalkınma Bankası, ulaştırma sektörünün iyileştirilmesi amacıyla 240 milyon Euro'luk bir kredi tahsis etmiştir. Hazırda ülkede 60 bin km'lik otoyol, 1907 km'lik demiryolu ve 27 liman hizmet vermektedir.¹³¹

2015'ten beri iyileştirme ve büyütme amaçlı inşaatı devam eden Kazablanka Fishing Port'un tamamlanmak üzeredir. Fas Hükümeti'nin, havalimanı modernizasyon ve genişletme çalışmaları devam etmektedir. Kazablanka'daki V.Mohamed Havalimanını örnek olarak gösterebiliriz. Hazırda 10 milyon yolcuya verdiği hizmetle Fas'ın en yoğun havalimanıdır.¹³² Seyahat kapasitesini artırmak amacıyla Marakeş'te yeni bir havalimanı yapılması için çalışmaları devam etmektedir.¹³³

1.3.6. Petrol ve Doğalgaz

Ekonomilerin vazgeçilmez ihtiyaçlarından birini enerji oluşturmaktadır. Petrol ve doğalgaz önemli enerji girdilerinden biri konumundadır. Yenilenebilir enerji kaynakları günümüzde her ne kadar popüleritesini artırsa da petrol, dünyadaki toplam enerji tüketimi içerisinde hala önemli bir yer oluşturmaktadır. Günümüzde elektrik üretiminden, kimya sanayine, kara yolu taşımacılığında hava yolu taşımacılığa kadar çok büyük bir yelpazede kullanılmaktadır. Ekonomide önemli girdi kaynaklarından biri olan petrol ve doğalgaz, ekonomik kalkınma açısından oldukça önemlidir.¹³⁴

Fas'ta petrol ve doğalgaz sektöründe yaşanan son gelişmeler¹³⁵ şöyle sıralanabilir:

¹³⁰ Moroccan King, French President Inaugurate Al Boraq High Speed Train, 16.11.2018, <https://aawsat.com/english/home/article/1465551/moroccan-king-french-president-inaugurate-al-boraq-high-speed-train>; Transport: Morocco's High-Speed Modernisation, <https://www.theagilityeffect.com/en/article/transport-moroccos-high-speed-modernisation/>, 13/02/2018 [Erişim tarihi: 22.02.2019]; Speed between Moroccan cities on Africa's fastest train, <https://www.lonelyplanet.com/news/2018/11/19/morocco-high-speed-train-africa/>, [Erişim tarihi: 22.02.2019].

¹³¹ *Fas Ülke Bülteni*, DEİK, 2018, s.6.

¹³² www.aaco.org

¹³³ *Fas Ülke Bülteni*, DEİK, 2018, s.6-7.

¹³⁴ Cem Gökçe, Önemli Bir Enerji Girdisi Olan Petrolün Ekonomik Kalkınma Sürecindeki Rolü, *AKÜ İİBF Dergisi*, Cilt: XVI Sayı: 1 Yıl: Haziran 2014. (ss. 143-153), s. 144

¹³⁵ *Fas Ülke Bülteni*, DEİK, 2018, s.7.

- Fas 2020 yılına kadar doğal gaz tüketimini yılda 5 milyar m³'e çıkarmayı hedeflemektedir. Söz konusu gazın sıvılaştırılmış doğal gaz olması ve bu ihtiyacı karşılamak üzere LNG terminallerinin inşası planlanmaktadır. Fas'ın hâlihazırda doğal gaz üretimi yılda 50 milyon m³'tür.

- Fas'ta Ghrab Basın ve Meskala bölgelerinde az miktarda doğalgaz üretilmektedir. Ülkenin doğalgaz rezervleri ortalama 100 milyar ft³ civarındadır.

- Fas Enerji Bakanı 2020 yılında Fas'ın enerji ihtiyacının %25'inin doğalgazla karşılanacağını açıklamış bu çerçevede söz konusu doğalgazın önemli bölümünün ithal sıvılaştırılmış doğalgaz (LNG) olacağını, bu kapsamda ithalatın yerel ve uluslararası yatırımcıların kuracağı LNG terminalleri kanalıyla gerçekleşeceğini ifade etmiştir.

- Güney Afrikalı Energy Africa (%64), İsveçli Taurus Oil (%11) ve Onarep (%25) Agadir'in güneyinde yer alan Tiznit Offshore I, II, III sahalarında petrol arama ve üretim lisansı için sekiz yıllık bir lisans hakkı almışlardır.¹³⁶

2014 yılında Kuzey Irak sahasında da petrol arama ve çıkarma çalışmaları yürüten General Energy, Fas açık denizinde açtığı kuyularda petrol bulmuştur. Projede Genel Energy % 60 hisseye, Serica ise % 5 hisseye, San Leon Energy % 10 hisseye sahiptir.¹³⁷ İngiliz doğal gaz şirketi SDX Energy, Fas'ta Sebou'daki SAH-2 kuyusunda yeni bir gaz keşfi yaparak beşinci keşfini gerçekleştirmiştir.¹³⁸ Essaouira Havzası ise ülkenin hidrokarbon potansiyeline sahip en umut verici bölgelerinden biridir. Bu havzada, Fas'ta bugüne kadar yapılan en önemli keşif olarak kabul edilen Meskala yatağı da dâhil olmak üzere birçok keşif yapılmıştır.¹³⁹ İngiliz petrol şirketi SDX Energy Kuzey Afrika, 7 Mayıs 2017'de, Gharb bölgesinde bulunan arama kuyusu LMS-1'deki geleneksel doğal gazın keşfini açıklamıştır. İngiliz şirketi yaptığı açıklamada, "LMS-1 kuyusunun toplam 1158 metrelik bir derinliğe kadar açıldığını" söylemiş ve 16.4 metrelik net petrol kumları bu kuyucukta % 32'lik bir ortalama gözeneklilik ile keşfedilmiştir. Proje yönetiminden yapılan açıklamaya göre "Fas, sürdürülebilir ve iklim dostu elektrik üretimiyle yerel kaynaklar üzerinden ekonomik büyüme

¹³⁶ *Fas Ülke Bülteni*, DEİK, 2018, s.7.

¹³⁷ Genel Energy Fas'ta petrol buldu, <https://enerjigunlugu.net/icerik/10548/genel-energy-fasta-petrol-buldu.html>, 21.10.2014 [Erişim tarihi: 21.11.2018]

¹³⁸ İngiliz SDX Energy'den Fas'ta yeni doğal gaz keşfi, <https://enerjigunlugu.net/icerik/26407/ingiliz-sdx-energyden-fasta-yeni-dogal-gaz-kesfi.html>, 21.10.2014 [Erişim tarihi: 21.11.2018]

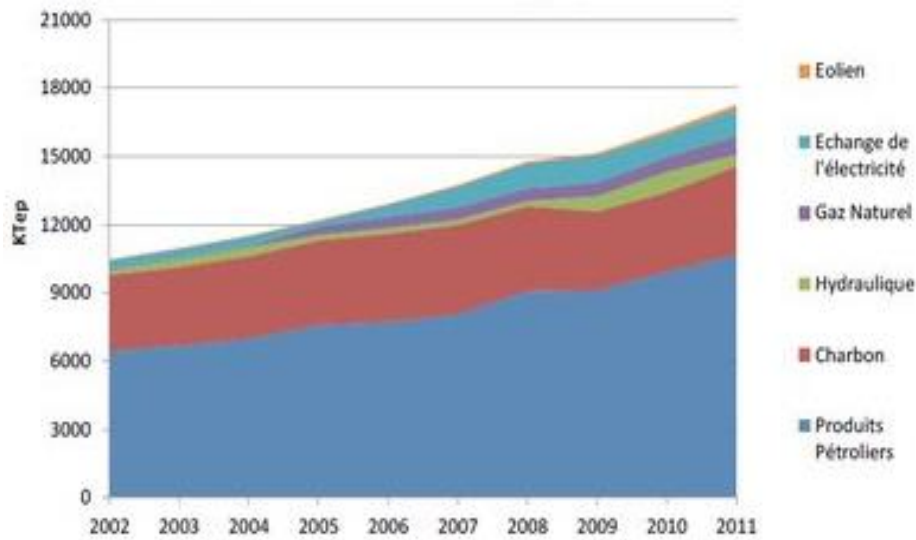
¹³⁹ Maroc: d'importantes quantités de gaz naturel seraient découvertes, <https://www.mediaterranee.com/2072013-maroc-dimportantes-quantites-de-gaz-naturel-seraient-decouvertes.html>, 21.10.2014 [Erişim tarihi: 21.11.2018]

ve kalkınmanın önünü açıyor.”¹⁴⁰ 2018’de İngiliz petrol ve gaz kaşifi Sound Energy, Fas Krallığı ile sekiz yıllık bir keşif anlaşması imzalamıştır. Anlaşma, Tendirara ve Matarka da dahil olmak üzere toplam 14 bin 500 km² alana sahip olan Oriental bölgesindeki iki imtiyazı kapsamaktadır.¹⁴¹

1.3.7. Enerji

Fas’ın enerjiye olan ihtiyacı artma eğilimindedir. Bu ihtiyaç, gerek kısıtlı kaynaklar ile, gerek ise ithalat ile karşılanmaktadır. Enerji sektöründe Fas’ın dışa bağımlı bir yapısı söz konusudur. Enerji üretimi, enerji tüketimini karşılamamakta diğer bir ifade ile Fas net enerji ithalatçısı pozisyonda yer almaktadır. Ayrıca Fas enerji ihtiyacını giderme için yenilenebilir enerji kaynaklara da yatırım yapmaktadır.

Şekil 5: Birincil Enerji Tüketiminin Gelişimi

Şekil 5: Birincil Enerji Tüketiminin Gelişimi

Kaynak: Fas Krallığı, Enerji ve Madenler Departmanı, Yeni Enerji Stratejisi, İlerleme Raporu, 2013.

Fas, kömür üretimi bir miktar söz konusu olsa da ağırlıklı olarak ithalata dayalı bir yapı söz konusudur. Özellikle Jerada’da bulunan maden ocaklarında kömür üretmekte ancak ihtiyacının büyük kısmını Amerika, Kolombiya ve Kuzey Afrika’dan karşılamaktadır. Kömür,

¹⁴⁰ Dünyanın en büyük güneş enerjisi projesi, <https://www.deutschland.de/tr/topic/cevre/enerjide-donusume/dunyanin-en-buyuk-gunes-enerjisi-projesi>, 25.01.2017, [Erişim tarihi: 27.11.2018]

¹⁴¹ Maroc : signature d’un accord pétrolier entre Sound Energy et l’Etat, <https://afrique.latribune.fr/entreprises/industrie/energie-environnement/2018-09-01/maroc-signature-d-un-accord-petrolier-entre-sound-energy-et-l-etat-789038.html>, 01.09.2018, [Erişim tarihi: 21.11.2018]

bilhassa sanayinin yoğun olarak bulunduğu Mohammediye ve Jorf Lasfar bölgelerindeki enerji tesislerinde kullanılmaktadır.¹⁴²

Gelişen sanayi ve imalat sektörünün bir sonucu olarak Ülke'nin elektrik ihtiyacı, her yıl ortalama %7 oranında artmaktadır. Fas'ın enerji ihtiyacı çok büyük ölçüde ithalat ile giderilmektedir. Enerji ihtiyacının % 95'i petrol, doğalgaz ve kömür olarak ithal edilmektedir. Söz konusu ithalatın % 18'ini İspanya'dan sağlamaktadır.

Ülke ekonomisinde Fosil yakıtları bahsedilen bu yoğun kullanımını dengelemek üzere yenilenebilir enerji kaynaklarını kullanımı da gündeme gelmektedir. Ülkenin güneş ve rüzgâr başta olmak üzere pek çok yenilenebilir enerji kaynağına ulaşımı bulunmaktadır. Bu amaçla, yenilenebilir enerji kaynaklarını daha çok kullanmak üzere yeşil enerji programını başlatmıştır. Bugünkü verilere göre Fas Kuzey Afrika ve Orta Doğu ülkeleri arasında. Yenilenebilir enerjilerin kullanımı konusunda önderlik yapmaktadır. Fas yönetimi 2020 sonuna kadar güneş, rüzgâr ve akarsular sayesinde kazanılan elektrik enerjisinin, ülkenin elektrik ihtiyacının yüzde 40'ından fazlasını karşılamasını hedefliyor.

Fas hükümeti daha önceki programlarında hedeflediği yenilenebilir enerjinin ülkenin ana enerji tüketimindeki payını % 8'e ulaştırma hedefine gerçekleştirmiştir. 2020 hedefi ise yenilenebilir enerjinin payının % 42'ye ulaştırmaktır. Bu amaçla devlet çeşitli yenilenebilir enerji kaynaklarına yaklaşık 13 milyar dolar yatırım yapmaya planlamıştır. Enerji verimliliği, yenilenebilir enerjinin gelişiminin yanı sıra, ulusal enerji stratejisinde de bir önceliktir. Bugünkü hedef, 2020 yılında % 12 enerji tüketimini ve 2030 yılında % 15 tasarruf etmektir. Enerji verimliliği faaliyetleri başta ulaşım, sanayi ve inşaat olmak üzere tüm kilit sektörlerde devreye sokulmuştur. Krallık için mevcut olan dev yenilenebilir enerji potansiyeli (güneş ve rüzgar) göz önüne alındığında, artan elektrik talebini karşılamak, çevreyi korumak ve enerji tüketimini azaltmak için yenilenebilir enerjileri destekleyen çeşitlendirilmiş bir enerji tesisinin inşası planlanmaktadır. Dışarıya karşı enerji bağımlılığını azaltmak için Fas, yenilenebilir enerjilerden çok büyük bir entegre elektrik üretim programı başlatmış bulunmaktadır. Bu tesis dünyadaki en büyük projelerden biri olup, yeni rüzgar enerji üretim alanlarının inşası ve beş güneş enerjisi santralinin inşası ile 2020 yılında toplam 4000 MW kapasiteyi hedeflemektedir.¹⁴³

¹⁴² *Fas Ülke Bülteni*, DEİK, 2018, s.7-8.

¹⁴³ Énergies renouvelables, <http://www.mcinet.gov.ma/fr/content/energies-renouvelables> [Erişim tarihi: 12.02.2019].

Sekil 6: Fas Enerji Politikası

en %	2009	2015	2020
Charbon	29%	35%	27%
Fuel	27%	19%	10%
Gaz	11%	8%	21%
Hydraulique	29%	21%	14%
Solaire	0%	5%	14%
Eolien	4%	12%	14%

Part des EnR¹

42%

Şekil 6: Fas Enerji Politikası

Kaynak : www.ires.ma/wp-content/uploads/2015/12/pdf_presentation_dg_ires_energie_vff_2.pdf

1.3.8. Otomotiv

Krallığın sanayileşme yolculuğunun büyük başarı öyküsü, sağlam ve ihracata yönelik bir otomotiv segmentinin ortaya çıkması olmuştur. Otomotiv sektörü, ihracat açısından geleneksel olarak kritik fosfat sektörünü aşan ana ihracat haline gelmiştir. Office des Changes'in ön verilerine göre, ülkenin otomotiv ihracatı 2017 yılında Dh54.6bn (5 milyar €) değerinde % 7'lik bir büyüme göstererek 2017 yılında Dh58.5bn'e (5,4 milyar €) ulaşmıştır. Fas Otomotiv Endüstrisi ve Ticareti Derneği, bu alanda ihracat için 2012 yılında Dh25.2bn (2.3 milyar €) olduğunu belirtirken altı yıl içinde % 134'lük bir artış gösterdiğini vurgulamıştır. Bu oran hükümetin ve özel sektörün tüm beklentilerini aşan bir seviyededir. Bunlara ek olarak, AMICA rakamlarına göre, araç üretimine yerel entegrasyon seviyesi, 2012 yılında % 20'den 2016'da % 43'e yükseldi. 2020 yılına kadar sanayinin % 65'lik bir yerli entegrasyon seviyesine sahip olması bekleniyor. Yapılan tahminlere göre, 2020 yılına kadar yıllık bazda 9.3 milyar € değerinde ihracat beklenmektedir.¹⁴⁴

¹⁴⁴ Manufacturing industry central to Morocco's exports, <https://oxfordbusinessgroup.com/overview/new-ecosystem-manufacturing-becoming-central-kingdom%E2%80%99s-exports>, [Erişim tarihi: 21.11.2018]

Fas otomotiv sektörü, montaj sanayi dayalı bir yapıdadır. Sektör, genel itibariyle otomobil ve ticari araç montaj sanayi ve yedek parça imalatı olmak üzere iki başlık altında yapılandırılmıştır. Sektörün en önemli faaliyet alanı olan otomobil ve hafif ticari araç montajı Fas Otomobil Üretim Şirketi (SOMACA) tarafından yapılmaktadır. Bu şirket 1959 yılında kurulmuştur ve 2004 yılına kadar Uno, Palio gibi Fiat modellerinin montajını yapmıştır. Günümüzde şirketin % 80'den fazla hissesi Fransız Renault şirketine aittir, kamuya ait kısmı 2003 ve 2004 yıllarında özelleştirme kapsamında Fransız firmasına satılmıştır. Daha önce Fiat firmasına ait olan % 20'lik hisse de yine Nisan 2005 tarihinde Renault tarafından satın alınmıştır. Hazırda Renault'nun Dacia Logan, Kangoo modelleri ile PSA grubunun Citroen Berlingo, Peugeot Partner modellerinin montajı SOMACA tesislerinde yapılmaktadır.¹⁴⁵

Sektör içinde büyük ticari araç montajı ise daha küçük bir kapasiteye sahiptir. Bu alt sektörde üretim kapasitesi yıllık 4.000 araç civarında kalmış, 2008 yılında artarak yaklaşık 10.000 araç seviyesine ulaşmıştır. Üretimde kullanılan neredeyse tüm parçalar ithal edilmektedir. Yerel katkı payı son derece düşüktür. Genellikle bu alt sektörde DAF, ISUZU, IVECO, MAN, Mercedes, Scania, Volvo, Renault gibi firmalar faaliyet göstermektedir. Yedek parça üretiminin büyük kısmı Tanger Serbest Bölgesi ile Kazablanka-Rabat kıyı şeridinde yerleşik 60 kadar firma tarafından yapılmaktadır. Bu sektörde yaklaşık 35.000 kişiye istihdam sağlamaktadır. Otomotiv sektörü Fas hükümeti tarafından stratejik bir sektör olarak kabul edilmekte ve kalkınma programının önemli bir halkası olarak değerlendirilmektedir. Bu çerçevede özellikle yabancı sermaye yatırımlarının başta Tanger Serbest Bölgesi olmak üzere ülkeye getirilmesine öncelik verilmektedir.¹⁴⁶

Otomotiv Sektörünün ekonomiye katkısının arttırılmak için bazı vergi avantajları da uygulamaya konulmuştur. Örneğin ithalat vergileri açısından CKD¹⁴⁷ için yüzde 2,5 seviyesinde bir gümrük vergisi, ekonomik otomobiller için gümrük muafiyeti yanında düşük KDV (yüzde 7) uygulaması mevcuttur. Buna ilave olarak, sektör yatırımları ülkedeki tercihli diğer bazı sektör yatırımları ile birlikte yatırım fonu desteklerinden yararlanabilmektedir (örneğin, Hasan II Yatırım Fonu kaynaklarından toplam yatırım bedelinin yüzde 10'una kadar malzeme ve arsa desteği sağlanması). Sektöre yönelik olarak önemli iş imkanları mevcut olmasının yanında ortak üretim projelerinin hayata geçirilmesi halinde ulusal düzeydeki desteklerden yararlanılması da mümkün bulunmaktadır.¹⁴⁸

¹⁴⁵ *Fas Ülke Bülteni*, DEİK, 2018, s. 9.

¹⁴⁶ *Fas Ülke Bülteni*, DEİK, 2018, s. 9.

¹⁴⁷ Complete knock-down, demonte parçalardan oluşan ve başka bir ülkede montajı gerçekleştirilmek üzere ihraç edilen makine veya teçhizat

¹⁴⁸ *Fas Ülke Bülteni*, DEİK, 2018, s. 9.

1.3.9. Tekstil ve Hazır Giyim

Ülkelerin ekonomik kalkınma sürecinde önemli rol oynayan bir sanayi dalı olarak tekstil ve hazır giyim sektörü, elyaf ve ipliği kullanım eşyasına dönüştürecek süreçleri kapsayan işlemleri içerir.¹⁴⁹ Bu sektör esas itibarıyla, tekstil ve hazır giyim olarak iki gruba ayrılmaktadır. Tekstil sektörü özellikle son yıllarda daha çok hazır giyim imalatına hammadde temin eden bir sektör olma özelliği ile öne çıkmaktadır. Bu iki sektör her ne kadar bir arada ele alınsa da birbirinden farklıdır. Keza kullanılan teknoloji, sermaye yapısı ve ihracattaki rolleri açısından farklılık göstermektedir ve bu yüzden ayrı ayrı değerlendirilebilmektedir.¹⁵⁰

Tekstil, Fas için önemli ihracat sektörlerinden biri olup Hindistan ve Çin gibi ülkelerle yoğun bir rekabet içindedir. İplik ve kumaş gibi hammaddeler ve ara ürünler ise ithal edilirken, nihai ürün olan hazır giyim ürünleri ihraç edilmektedir. Tekstil sektöründe 175.000 civarında çalışan bulunmaktadır. Bu rakam ülkedeki sanayi sektörü istihdamının % 40'ına tekabül etmektedir. Ayrıca tekstil ihracatı toplam sanayi ihracatının % 24'ünü karşılamakta, GSYİH'nin % 7'sini oluşturmaktadır.¹⁵¹

Hazır giyim tüketiminde giyinme ve korunma ihtiyacı en temel belirleyici faktördür. Tüketim tercihlerinde bu ihtiyacı karşılamak isteyen tüketicinin yaşı, cinsiyeti, yaşadığı yerin coğrafi ve iklimsel özellikleri etkilidir. Bunun yanı sıra tüketici tercihlerinde; nüfus ve demografik yapı, iklim ve coğrafi özellikler, tasarım ve moda uygunluk, ürünün markası, kalite ve fiyat dengesi, gelir seviyesi, sosyal ve çevresel standartlara uygun üretilmiş olması, performans özellik ve fonksiyonları da etkili olmaktadır.¹⁵² Dünya hazır giyim ve tekstil sektöründe yeni dönemde rekabetin kriterleri de hızla değişmektedir. Üretim süresi, depolama süreci, koleksiyon hazırlama dönemleri bu yeni kriterlerdendir. Yeni dönemin şirketleri artık tasarımdan satış noktasına ulaştırmaya kadar bütün süreçlerini kısaltmaya, daha hızlı olmaya çalışmaktadır.¹⁵³ Tekstil ve hazır giyim ürünleri üretimi ve ticareti, özellikle 1970'li yıllardan

¹⁴⁹ Tekstil ve Hazır Giyim Sektör Raporu 2014, Orta Karadeniz Kalkınma Ajansı, Nisan 2014, s. 9.

¹⁵⁰ Yener Yücel, Küreselleşme Sürecinde Türk Tekstil ve Hazır Giyim Sektörünün Rekabet Gücü (Marmara Üniversitesi SBE İktisat Anabilim Dalı İktisat Teorisi Bilim Dalı Yayınlanmamış Y.L. Tezi), 2010, s 3-4.

¹⁵¹ İmalat sanayi sektörüyle ilgili bilgi ve veriler için bkz: Fas Ülke Bülteni, DEİK, 2018, s. 4-5.

¹⁵² Emrah Öngüt, *Türk Tekstil ve Hazır Giyim Sanayinin Değişen Dünya Rekabet Şartlarına Uyumunu*. DPT., 2007, s.11.

¹⁵³ İlke Sarihan, *Tekstil ve Hazır Giyim Sektöründe Marka Oluşturma Stratejileri* (İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 2007, s. 66.

itibaren gelişmiş ülkelerden gelişmekte olan ülkelere kaymış ve gelişmekte olan ülkelere ekonominin itici gücü ve istihdamın temel kaynağı olmuştur.¹⁵⁴

Tekstil ve hazır giyim sektörü Fas ekonomisi için oldukça önemlidir. Yabancı firmalarda Fas'a bu sektörü ilgi duymaktadır. Fransız perakende devi Carrefour alt markası Label Vie ile Fas'a bir yatırım yapmıştır. Bir taraftan yabancı yatırımlar bu sektör açısından cazip hale gelirken diğer taraftan ulusal perakende şirketler oluşturulmaya başlanmıştır. Bu şirketler arasında en büyük hazır giyim perakendecisi 1994 yılında kurulmuş Aksal Group'u örnek gösterebiliriz. Bu grubun faaliyete başlamasıyla Fas hazır giyim perakendesinde ilk adım atılmıştır. Şirket, 2014'te yılında Zara'nın dünyanın en büyük 3. cadde mağazasını açmış bulunmaktadır. Şirket aynı zamanda ilk ve hala en büyük olan AVM'si olan Morocco Mall'un büyük ortağıdır.¹⁵⁵ Türkiye'nin de önde gelen tekstil firmaları arasında yer alan LC-Waikiki, Defacto ve Koton gibi kuruluşların da sürekli artan yatırımları bulunmaktadır.

Bazı ürünlere göre 2010-2016 verilerine göre bazı ürünler bazında Fas dünyada en fazla ihracat yapan 20 ülke arasında yer almaktadır.¹⁵⁶ Bazı kalemlerde ise örneğin örülmemiş giyim eşyası ve aksesuar ürünlerinde Fas'ın ihracat payı azalmaktadır.¹⁵⁷ 2010-2016 yılları arasındaki dönemde ihracat kalemini arttıran ilk üç ülkenin şöyle sıralanmaktadır: Bangladeş (% 1341,04), Fas (% 417,36), Polonya (% 369). Aynı kalem üzere azalan sıralama ise şöyledir: Hollanda (% -19,65), Hong Kong (% -54,34), Endonezya (% - 60,51) ve ABD (% - 13,70).¹⁵⁸

Tablo'da yer alan veriler incelendiğinde Dünya hazır giyim sektöründe 2016 itibariyle en çok dış ticaret fazlası veren ilk beş ülke Çin, Bangladeş, Vietnam, Hindistan, Türkiye olmakla birlikte en çok dış ticaret açığı veren ilk beş ülke ise ABD, Japonya, Almanya, Birleşik Krallık ve Fransa olmuştur. Hazır giyim sektörü ticaret dengesine baktığımızda Fas'ın en çok dış ticaret fazlası veren 20 ülke arasında yer aldığını görmekteyiz.¹⁵⁹

¹⁵⁴ Kahraman Arslan, *Küresel Rekabet Baskısı Altında Tekstil e Hazır Giyim Sektörünün Dönüşüm Stratejileri ve Yeni Yol Haritası*, MÜSAT, İstanbul 2008, s. 13.

¹⁵⁵ Duygu Sarı, *Fas Pazarında Hazır Giyim Tüketimine Yönelik Tüketicilerin Tutum ve Davranışları (T.C. İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü Uluslararası Ticaret Anabilim Dalı Uluslararası Ticaret Yüksek Lisans Programı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi)*, İstanbul 2015, s. 50-51

¹⁵⁶ Murat Özcan, *Dünyada ve Türkiye'de Hazır Giyim Sektörünün Uluslararası Ticaretinin İncelenmesi ve Değerlendirilmesi (İstanbul Ticaret Üniversitesi Dış Ticaret Enstitüsü Anabilim Dalı Uluslararası Ticaret Yüksek Lisans Tezi)*, 2012, s. 37.

¹⁵⁷ Murat Özcan, s. 67.

¹⁵⁸ Murat Özcan, s. 38.

¹⁵⁹ Murat Özcan, s. 165.

Tablo3: Dünya Hazır Giyim Ticaret Dengesi Verileri (1000 \$)

Tablo 3: Dünya Hazır Giyim ve Ticaret Dengesi Vergileri (1000 \$)

Dış Ticaret Fazlası Veren Ülkeler				
Ülkeler		2001	2010	2016
1.	Çin	31.193.922	118.834.167	140.530.139
2.	Bangladeş	3.846.004	14.244.325	32.225.864
3.	Vietnam	1.356.852	9.829.815	22.154.648
4.	Hindistan	5.003.527	10.428.054	16.360.101
5.	Türkiye	6.083.842	9.809.941	12.291.071
11.	Fas	2.079.84	2.698.505	2.615.257

Kaynak: Murat Özcan, Dünyada ve Türkiye’de Hazır Giyim Sektörünün Uluslararası Ticaretinin İncelenmesi ve Değerlendirilmesi (İstanbul Ticaret Üniversitesi Dış Ticaret Enstitüsü Anabilim Dalı Uluslararası Ticaret Yüksek Lisans Tezi), 2012

1.3.10. Turizm

Tarih boyunca insanlar değişik sebeplerle (ticari, dini ve askeri amaçlarla) seyahat etmiştir. Bu anlamda turizm yeni bir olay değildir. Ancak günümüzde turizm sektörünü hareketlendiren başka unsurlar bulunmaktadır. Sanayinin gelişmesi kişi başına düşen gelirin artması, refah seviyesinin yükselmesi, insanların serbestçe kullanabilecekleri boş zamanların çoğalması, kültürel farkındalıkların artması ve küreselleşme surece ile çok farklı bir boyut kazandırmıştır.¹⁶⁰ Günümüzde turizm, dinamik yapısıyla dünyadaki en hızlı gelişen sektörlerin başında gelmektedir. Keza turizm sektörü pek çok sektörde duraklama eğilimi görülmesine karşın, ülkeler için bir güç olmaktadır. Dünya Turizm Örgütünün verilerine göre uluslararası turist varışları 1980 yılında 278 milyon idi. 1995 yılında bu rakam önemli bir boyuta oluşarak 528 milyonu bulmuştu. 2013 yılında uluslar turizme katılanların sayısı 1 milyar 87 milyona ulaşmıştır. Bu bağlamda uluslararası turizm gelirleri de 1 trilyon 159

¹⁶⁰ Hasan Olalı, *Turizm*, MEB Yayınları, Türk Hava Kurumu Basımevi, Ankara 1991, ss. 1-2; Naklen: Burhaneddin Zengin, *Türkiye Turizm Coğrafyasının Turizm Talebine Etkileri ve Türkiye-İspanya-Fransa Örneği* (İstanbul Üniversitesi SBE Turizm Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi), 1994, s. 5.

milyar dolara yükselmiştir.¹⁶¹ 2018 yılında Uluslararası turistin sayısı ise 1 milyar 400 milyon kişiye, turizm gelirleri ise 1 trilyon 700 milyar Dolara ulaşmıştır.¹⁶²

Uluslararası turizm hareketlerinin çekim merkezleri arasında Kuzey Afrika, Ortadoğu, Körfez bölgeleri, ayrıca bu bölgelere yakın konumda olan Türkiye önemli konuma sahiptir. Bu anlamda turistik çekicilikler bakımından söz konusu ülkelerin ekonomik kalkınmasında, turizm sektörü önemli yere sahiptir. Önemli bir gelir kaynağı oluşturmasına rağmen birçok ülkede bu sektör kırılgan bir yapıya sahiptir. Nitekim savaş, terör, hırsızlık, sosyal ve politik krizler turizm sektörünü yakından etkilemektedir. Siyasi istikrarsızlıklardan olumsuz etkilenen bu yapı ekonomik gelişmeleri sekteye uğratmaktadır. Ayrıca, bu tür olumsuzluklar her ne kadar kısa sürse de sektörün toparlanması bir hayli uzun sürmektedir.¹⁶³

Turizm arzını oluşturan önemli unsurları şu şekilde sıralayabiliriz: a) Tabii kaynaklar b) Altyapı c) Üstyapı d) Ulaşım ve Ulaştırma Sistemleri e) Konuk ağırlama kaynakları.¹⁶⁴

Fas, uluslararası turist varışları bakımından yıllar içerisinde sürekli artış gösteren bir ülkedir. Yıllara göre gelişen bir ivmeyle Fas'taki turist sayısı 2000 yılındaki 4,113 milyon iken, 2005 yılında verilerine göre 5,8 milyon turist alan Fas bu rakamı 2009 yılında 8,3 milyona taşımış, 2013 yılında ise ülke % 7 artışla 10.046 milyon turist çekmiştir. Fas bu rakamı 2009 yılında 8,3 milyona taşımış¹⁶⁵, 2018 yılında ise, 12,3 milyon ziyaretçi ağırlamıştır. 2018 yılında turizm sektörünün ülkenin GSYİH'ya katkısı % 17 olarak gerçekleşmiş, ülkenin ihracatına %20 oranında katkı sağlamıştır. Turizm sektörü, 2 milyondan fazla istihdam sağlamaktadır Ayrıca ülkenin başlıca turizm partneri Avrupa'dır.¹⁶⁶

Arap Baharı öncesinde Fas'ın turizm gelirleri, 2008 ve 2009 yıllarında azalma göstermiştir. Arap Baharı sonrası dönemde ise bir önceki yıla oranla turizm gelirlerinde düşüş yaşanmıştır. Arap Baharı sonrası dönemde ise en büyük kaybı 2012 yılında yaşanmış ve turizm gelirlerinde -% 7,9'lik bir azalma görülmüştür. Bu orandaki bir düşüş turizm gelirlerini 2010 yılı seviyelerine gerilemesine neden olmuştur.¹⁶⁷

¹⁶¹ World Tourism Organization. (2014), Tourism Highlights, 2014 Edition, <https://www.e-unwto.org/doi/pdf/10.18111/9789284416226> [12.02.2020].

¹⁶² UNWTO International Tourism Highlights 2019 Edition <https://www.e-unwto.org/doi/pdf/10.18111/9789284421152> [Erişim tarihi:26.08.2020]

¹⁶³ Yüksel Öztürk, Erdem Şimşek, Politik İstikrarsızlıkların Turistlerin Destinasyon Seçimine Etkisi Üzerine Bir Araştırma, *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, 2013, 1(2), (ss.15-25).

¹⁶⁴ Hasan Olalı, s. 37-38.

¹⁶⁵ Fas Ülke Bülteni, DEİK, 2018, s.11.

¹⁶⁶ Ticaret.gov.tr

¹⁶⁷ Necdet Hacıoğlu, Uygur Saylan, Arap Baharı'nın Turizme Yansımaları: Arap Ülkeleri ve Türkiye, *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 17, Sayı 32, 2014 (ss. 55-80), s. 63.

Milli Güvenlik Genel Müdürlüğünden alınan rakamlara göre, ulusal sınırlardaki turist sayısı Şubat 2018’de bir önceki yıla göre % 11 artmış (yabancı turistler (% + 19) ve yurt dışında ikamet eden yurttaşlar (% -2) olmuştur. Amerika Birleşik Devletleri (% + 20), Almanya (% + 14), İtalya (% 12), Hollanda (% 12), Birleşik Krallık (% 9) ve Fransa (% + 8). Buna paralel olarak, konaklama kuruluşlarından alınan rakamlara göre, kalifiye kuruluşlardaki gecelik konaklama sayısı 2018 Şubat 2017’de % 7 artmıştır (yerleşik olmayan turistler (+ % 14) ve yerleşik sakinleri (% -10) olmuştur. Coğrafi olarak Fes ve Rabat, gecelik konaklamalarda sırasıyla % + 20 ve % + 22 ile liderlik etmiş, bunu Tangier izlemiştir (% 13).¹⁶⁸ Fas, özellikle de bu ülke için önemli bir kaynak pazarı olan Avrupa’da bir turizm merkezi olarak bilinmektedir. Kuşkusuz, Fas’ın turizm merkezi olarak ilgi çekmesinin başlıca nedeni ülkenin konumu, coğrafi, doğal ve iklimsel özellikleridir. Fas Turizm Bakanlığı Genel Sekreteri Hassan Kacimi’ye göre, Fas “iki deniz cephesini, karlı Atlas dağlarını ve çölleri bir araya getiren bir zıtlık diyarı” ve “üç dünyanın kavşağında” (Avrupa ve Arap Dünyası yerleşen) bir ülkedir. Fas’ın coğrafyasına daha yakından bakmak, yukarıdaki ifadeler hakkında ayrıntılı bilgi vermektedir: Ülke, kuzeybatı Afrika’da doğudan Cezayir, batıdan Atlantik Okyanusu ile ve kuzeyden Akdeniz ile İspanya’ya sınırdır. 3500 km’lik bir kıyı şeridi (Akdeniz ve Atlantik), dağlar (Atlas, Anti-Atlas ve Rif dağları), ormanlar, vahşi çiçekli dağ vadileri ve kumlu çöller bu ülkede yer almaktadır.¹⁶⁹

Bu özellikler genellikle plaj turistlerine (sahil şeritlerine) ve trekking ya da çöl turistlere ya da genellikle muhteşem doğal manzaralara değer veren turistlere çok cazip gelmektedir. Fas, içerisinde bulunduğu coğrafi konum, zengin tarihi ve kültürel mirası ile turistlere cazip gelen geleneksel mutfağı sayesinde turizm sektöründe dikkat çeken bir ülkedir. Bu yönü ile günümüzde önemli turizm destinasyonlarından olan Fas gelecekte de Fas’ın ekonomik kalkınmasında önemli bir potansiyeli barındırmaktadır.

1.3.11. Bankacılık

Fas’ın bankacılık sistemi eski Fransız banka sistemi üzerine modellenmiş olup günümüzde modernizasyon sürecini yaşamaktadır. Fas, 1980’li yıllarla beraber, IMF ve Dünya Bankası ile ilişkileri kapsamında, bir ekonomik reform sürecine girmiştir. Bu bağlamda, IMF ve Dünya Bankasının yaklaşımlarının uygun olarak dış ticaret rejiminin serbestleştirilmesi, yeni yatırım kanunu, özelleştirme programı ve bankacılık sisteminin

¹⁶⁸ Tourism Statistics in Morocco, February 2018, Observatoire du Tourisme Maroc, https://www.tourisme.gov.ma/sites/default/files/tbnat_02-18_anglais.pdf [Erişim tarihi: 28.11.2018].

¹⁶⁹ The Washington Times (2000-11-27): Developing tourism – and targeting investors. www.internationalreports.com/africa/00/morocco/7.html [Erişim tarihi: 26.12.2018].

iyileştirilmesine gidilmiştir.¹⁷⁰ 20. yüzyılın sonlarına kadar Afrika'nın finans sektörüne çokuluslu batılı şirketler hakimdir. Fakat 2000'li yılların başından itibaren Afrika ülkelerinin petrol üretimi ve yatırımlarında bir artış yaşanmış, bu sayede ekonominin çeşitlenmesi sürecine girilerek kıta ülkelerindeki ekonomiler önemli büyüme performansı yakalamışlardır. Ülke ekonomilerinde yaşanan büyümeyle birlikte finans sektöründe de gelişme gözlemlenmiştir. Özellikle bankacılık sektörü bu olumlu gelişmelerden etkilenmiştir. Afrika merkezli bankalar bu süreç içinde sayı itibariyle artarak pazarda söz sahibi olmaya başlamışlardır. Eskiden sektöre hakim olan yabancı bankaların egemenliği kırılırken yerlerini yeni ortaya çıkan bankacılık gruplarına terk etmek zorunda kalmışlardır.¹⁷¹

Fas'taki bazı bankalar Afrika'nın büyük bankaları arasına girmeyi başarmışlardır. Ülkedeki bankacılık sistemi yerli finans kurumlarının yanı sıra yabancı bankaların birkaçının yan kuruluşları ile birlikte son derece rekabetçi bir manzara oluşturabilmiştir. Fas merkez bankası (Bank Al Maghrib), beş "katılımcı" (İslami) finans kurumu (Umnia Bank, Bank Assafa, BTI Bank, Bank Al Yousr, Al Akhdar Bank) açma taleplerini onaylamış ve üç yabancı bankanın Fas'ta yan kuruluşlarının satış yapmalarına izin vermiştir.¹⁷²

Fas'ta en büyük bankacılık grubu, 2005'ten itibaren Attijari Wafa Bank (AWB),'dır. Afrika'da en geniş pazara ulaşılmış olan banka BMCE ise Afrika'da en geniş pazara sahip olan bankadır. Ülkede bankacılık ile ilgili mevzuatların diğer ülkelere oranla daha gelişmiş olması, sektörün büyümesi ve bugünkü olgunluk seviyesine ulaşmasında katkıda bulunmuştur. Fas, Güney Afrika, Mısır, Nijerya'dan sonra gelir bakımından Afrika'nın dördüncü en büyük bankacılık pazarıdır.¹⁷³

Türkiye'den Albaraka Bankası Fas Dış Ticaret Bankası ile birlikte Kazablanka'da yeni katılım bankası BTI Bank'ı kurmuştur. Fas piyasasının finansman ve yatırım ihtiyaçları için somut ve pratik çözümler geliştirmeyi hedefleyen banka, 2022 yılına kadar, Fas'ın farklı şehirlerinde bankacılık hizmetleri ve elektronik kanallarıyla desteklenen 37 şubelik geniş bir ağ oluşturmayı planlıyor.¹⁷⁴

¹⁷⁰ Siraç Yalçinkaya, *Fas Ülke Raporu & Mobilya Sektörü Raporu*, Kasım 2018, http://www.kfa.com.tr/panel/datas/fuar1/35/files/fas_ülke_raporu.pdf, [Erişim tarihi: 26.12.2019].

¹⁷¹ Nassir Mahamat, Adoum Doutoum, Afrika'nın Bankacılık Sektöründe Fas'ın Yükselişi, <https://www.afam.org.tr/afrikanin-bankacilik-sektorunde-fasin-yukselisi/>, 19.12.2018, [Erişim tarihi: 26.12.2019].

¹⁷² Morocco - Banking Systems, <https://www.export.gov/article?id=Morocco-Banking-Systems>, [Erişim tarihi: 26.12.2019].

¹⁷³ Morocco : The Sub-Saharan Expansion of Moroccan Banks: Challenges and Opportunities (No. IMF Country Report No. 15/106). Washington, D.C. April 2015: International Monetary Fund, [Erişim tarihi: 26.12.2019].

¹⁷⁴ Albaraka Bankacılık Grubu, Fas Dış Ticaret Bankası ile birlikte yeni katılım bankası BTI Bank'ı Fas'ta kurdu, 16 Ocak 2018, <http://yabende.com.tr/?p=20054>, [Erişim tarihi: 26.12.2019].

2010'dan itibaren Fas ekonomisi, Afrika'ya acilim politikası uygulamaya başlamıştır. Devletin esasen büyük bankaları aracılığıyla yürüttüğü bu politikanın somut sonuçları görülmeye başlanmıştır. Son dönemlerde Fas bankalarının gerçekleştirdikleri büyümenin önemli bir kısmı Afrika'daki kuruluşlarına dayanmaktadır. Bankaların iç pazardan elde ettikleri gelirlerin büyümesinde azalma meydana gelirken, Afrika'daki gelir her yıl daha fazla artmaktadır. 2017 yılında Afrika'da faaliyet gösteren üç bankanın toplam ana banka geliri içindeki oranı % 27 civarındadır.¹⁷⁵ Fas bankalarının Afrika pazarındaki etkinlikleri her geçen gün artmaktadır. Örneğin; 2018'in ilk çeyreğinde Fas'ın en büyük iki bankası AWB ve BMCE bankalarının toplam gelirlerinde Afrika'daki operasyonlarının payı % 34'e çıkmıştır.¹⁷⁶

Fas'taki banka ve finans kurumlarından bazıları Afrika ölçeğinde en büyük finans aktörleri olarak biliniyor ve etkinlik ve faaliyet alanını gittikçe genişletmektedir. Ülkedeki bankacılık sektörü birçok yerli kuruluşun yanı sıra yabancı bankaların çeşitli iştirakleri ile kurulmuş makul bir rekabet ortamına sahiptir. Ülkede faaliyet gösteren 19 bankanın yanı sıra yedi offshore kurum bulunmaktadır. Ayrıca, Fas'ta 16 banka dışı mali kuruluş, 13 mikro kredi veren ve altı leasing şirketi olmak üzere 34 bankacılık dışı finansal kurum bulunmaktadır. Sektör, sanayi aktiflerinin % 82,3'ünü oluşturan yerel bankalar tarafından yönetilmektedir. 1993 Banka Reformu Yasası, bankacılık faaliyetleri için parametreleri belirlemiştir. Reform sayesinde bankacılık düzenlemeleri ihlalleri için yasal cezalar belirlenirken mevduat garantisi fon oluşturdu. Bankacılık reformu mevzuatı sektörü daha da liberalleştirecek denetim koordinasyonu ve yetki alanlarını geliştirmektedir. Fas'ta, bankacılık sisteminde özel sektörün rolü diğer birçok Afrika ülkesinde olduğundan daha aktiftir. Uzmanlara göre Fas'ın bankacılık sektörünün serbestleştirilmesi uluslararası standartlara uygun olarak uygulanmış ve bu nedenle sağlam bir performansa sahiptir. Fas'ın bankaları, küresel finansal piyasalarla olan sınırlı bağları nedeniyle kredi krizinden büyük ölçüde etkilenmemiştir. Adalet ve Kalkınma Partisi iktidara geldikten sonra bu yönde birçok etkin adımlar atılmıştır. Nüfusun belirli bir kesiminin ihtiyaçlarını karşılamak ve Arap Körfez bölgesinden yabancı yatırımcıları çekmek için İslami finans programlarını uygulamaya yönelik faaliyetler hız kazanmıştır. 16 Ocak

¹⁷⁵ Banques Marocaines: les chiffres confirment le pari africain gagnant. (2017, octobre 8).

<http://afrique.le360.ma/maroc/economie/2017/10/08/15622-banques-marocaines-les-chiffres-confirment-le-pari-africain-gagnant-15622>, [Erişim tarihi: 26.12.2019]. Nassir Mahamat, Adoum Doutoum, Afrika'nın Bankacılık Sektöründe Fas'ın Yükselişi, <https://www.afam.org.tr/afrikanin-bankacilik-sektorunde-fasin-yukselisi/>, 19.12.2018.

¹⁷⁶ Banques Marocaines: poids croissant...<http://afrique.le360.ma/maroc/economie/2018/10/08/23297-banques-marocaines-poids-croissant-des-filiales-africaines-dans-les-resultats-23297>[Erişim tarihi: 26.12.2019]; Nassir Mahamat, Adoum Doutoum, Afrika'nın Bankacılık Sektöründe Fas'ın Yükselişi, <https://www.afam.org.tr/afrikanin-bankacilik-sektorunde-fasin-yukselisi/>, 19.12.2018, [Erişim tarihi: 26.12.2019].

2014'te hükümet, bu planın ilk yasal adımını, katılımcı İslami bankaların kurulmasına ilişkin bir yasa tasarısının kabul edilmesiyle tamamlamıştır. Maliye Bakanlığı, kısmen, Fas'ın geliştirebileceği yatırım ve finansman faaliyeti de dahil olmak üzere, İslami bankaların faaliyetlerini yöneten hükümlerin yürürlüğe girmesine neden olan bazı faktörlerin ortaya çıktığını belirtmiştir. 2015 yılında İslami bankacılık alanında faaliyetleri bulunan ve işbirliği yapan Katar Uluslararası İslami Banka (Qatar International Islamic Bank - QIIB) ve Fas'lı "Credit Immobilier et Hotelier Bank - CIH", bu çalışmanın sonucunda oluşan "Umnia Bank" ile kendi alanında bir ilke imza atarak Fas Merkez Bankasından (Bank Al Maghrib) lisans alan ilk banka olarak faaliyetlerine başlamıştır.¹⁷⁷ Bankacılık sektöründe MENA ülkelerinde son dönemde bir durgunluk gözlemlenmesine rağmen söz konusu yavaşlamanın genel ekonomik durgunluk ve bölgesel sebeplerden kaynaklı olduğu, Fas'ta gerçekleştirmeyi düşündükleri operasyonlarda söz konusu etkilerin hissedilmeyeceği banka yetkilileri tarafından ayrıca ifade edilmektedir. İslami bankacılık ürünleri konusunda lisanslama faaliyetlerinde de sona gelinerek yakın dönemde İslami finans kaynaklı bono (sukuk) ürünlerinin de yetki alan bankalar tarafından sunulacağı beklenmektedir.¹⁷⁸

IMF Fas Ülke Raporuna göre Fas'taki bankacılık sektörünün durumuna ilişkin aşağıdaki tespitlerde bulunmaktadır:

1. FSAP stres testi çalışması, fırsatlar yaratan, aynı zamanda potansiyel riskler getiren Fas mali sistemi için derin yapısal değişikliklerin olduğu bir zamanda gerçekleşmiştir.

2. Fas'ın bankacılık sektörü açık, konsantre, hızla genişleyen ve iç mali sisteme hükmetmektedir. Toplam bankacılık sektörü aktifleri, GSYİH'nin yüzde 134'ü kadardır. En büyük sekiz banka, sistem varlıklarının % 90'ını kontrol etmektedir. 2014 yılsonu itibarıyla, yabancı bankaların (çoğunlukla Fransız kökenli) finansal kurumları yedi bankada çoğunluk hissedarları iken, bankacılık sektöründeki holdingler 2007'de % 23, 2002'de % 40 iken 2014 yılında % 16'ya düşmüştür.

3. Geleneksel bankacılık sektörün faaliyetlerine hükmetmektedir. Krediler, bankacılık sektörü varlıklarının ezici bir kısmını oluşturmaktadır (% 72), bankalar ise ağırlıklı olarak müşteri mevduatı ve tahvil ihraçları yoluyla fon sağlamaktadır. Faslı bankaların kârlılığı, büyük bir faiz marjı nedeniyle yüksektir ve ortalama 4 puan olarak gerçekleşmiştir. Ancak, konsantrasyon kredi riskleri bir endişe kaynağıdır.

¹⁷⁷ Fas'ta İslami bankacılık konusunda bkz: Saad Msellek, A Comparative Study Between Conventional And Interest-Free Banking Systems: A Case of Turkey and Morocco, T.C. Selçuk University Graduate School of Social Sciences Business Administration Accounting and Finance, Konya 2015.

¹⁷⁸ İslami Bankacılık Fas'ta yükseliyor, <https://dogruhaber.com.tr/haber/253066-islami-bankacilik-fasta-yukseliyor/>, 29.06.2017 [Erişim tarihi: 28.11.2018]

4. Bankalar büyük ve yüksek kaliteli sermayeyi destekliyorlar.

5. Ağır stres durumunda mali ve likidite tamponları sıkılaştırılabilir. Şu ana kadar mali ve likidite araçları sistemi desteklemek için yeterli olmuştur.¹⁷⁹

Fas bankacılık mevzuatına göre, özel bankalarda % 51 Fas ortaklığı zorunluluğu bulunmaktadır. Ülkede hizmet veren 17 özel banka faaliyet göstermektedir. Yabancı yatırımcıların bu kurala uygun olarak Fas bankalarına ilgisi bulunmaktadır. Ülkenin en büyük ticari bankası olan Banque Commerciale du Maroc'un % 32'lik bölümü, İspanyol Banco Central Hispano, İtalyan Credito Italiano ve Fransız Credit Commercial de France tarafından kontrol edilmektedir.

¹⁷⁹ Morocco, Financial Sector Assessment Program, IMF Country Report No. 16/329, International Monetary Fund, Washington, D.C. 2016, p. 8.

İKİNCİ BÖLÜM

FAS'TA DIŞ TİCARET, YABANCI YATIRIMLAR VE İŞ ORTAMI

Her hangi bir ülkenin dış ticaret ilişkilerinin geliştirilmesinde yabancı yatırım politikalarının geliştirilmesi son derece önemlidir. Bu politikaların sağlam işleyişini temin etmek için elverişli iş ortamının oluşturulması gerekir. Bürokratik engellerin ortadan kaldırılması, belli teşvik ve ayrıcalıkların tanınması, ihale sistemi, sosyal güvenlik ve primler, ayrıca yabancı işçi ve oturma izinlerinin adaletli ve hakkaniyete uygun bir şekilde düzenlenmesi yabancı yatırımcıları çekebilecek bir iş ortamı oluşturmanın önemli şartlarındandır.

2.1. Dış Ticaret

Fas ekonomisinde dış ticaret önemli yer tutmaktadır. Dış ticaret açığı söz konusudur. İhracat ürünlerine örnek olarak giyim ve tekstil ürünlerini, elektrik bileşenlerini, otomobilleri, inorganik kimyasalları, ham mineralleri, gübreler (fosfatlar dahil), petrol ürünleri, sebze, balık vb. ithalat ürünlerine ise; ham petrolü, tekstil kumaşını, telekomünikasyon ekipmanlarını, buğdayı, gaz ve elektriği, plastikleri gösterebiliriz. 2019 yılında İthalat yapılan ülkeler arasında İspanya % 15.6, Fransa % 12,2, Çin % 10.1, ABD % 7.4, İtalya % 5,4, Türkiye % 5.2'lik payı temsil etmektedir. İhracat yapılan ülkeler arasında ise İspanya'nın % 24,1, Fransa'nın % 21.6, İtalya'nın % 4,7, ABD'nin % 4, Almanya'nın % 3.2'lik payı bulunmaktadır

Tablo 4: Fas Dış Ticareti

Tablo 4: Fas Dış Ticareti

	2015	2016	2017	2018	2019
İthalat (Milyar \$)	37.545.666	41.696.102	45.083.310	51.253.928	51.096.367
İhracat (Milyar \$)	22.036.820	22.858.289	25.606.854	29.317.739	29.338.782
Hacim (Milyar \$)	59.582.486	64.554.391	70.690.164	80.571.667	80.435.149
Denge	-15.508.846	-18.837.813	-19.476.456	-21.936.189	-21.757.585

(Milyar\$)					
------------	--	--	--	--	--

Kaynak: Trade Map

Tablo'dan da görüldüğü gibi 2015-2019 yılları arası ithalatta önemli artış yaşanmış ve hacim olarak 37.545.666 milyar dolardan 51.096.367 milyar dolara ulaşmıştır. Bu arada, aynı yıllarda ihracat 22.036.820 milyar dolardan 29.338.782 milyar dolara ulaşmıştır. Bu dönemde ihracatta her ne kadar artış gözlemlenmişse de ithalattaki artışın gerisinde kalmıştır. Böylece dış ticaret açığında makas orantısal olarak daha fazla açılmıştır. Toplamda 2015-2019 yılları arası dış ticaret hacmindeki değişiklik 59.582.486 milyar dolardan 80.435.149 milyar dolara yükselirken dış ticaret dengesindeki değişiklik -15.508.846 milyar dolardan -21.757.585 milyar dolara kadar bir değişiklik arz etmiştir.

Tablo 5: Fas'ın İthalat Yaptığı Başlıca Ülkeler (1000\$)

Tablo 5: Fas'ın İthalat Yaptığı Başlıca Ülkeler (1000 \$)

#	İhracatçı Ülkeler	2015	2016	2017	2018	2019
	Toplam(ithalat)	37.545.666	41.696.102	45.083.310	51.253.928	51.096.367
1	İspanya	5.224.655	6.553.541	7.608.748	8.106.186	7.948.159
2	Fransa	4.755.405	5.513.787	5.364.152	6.091.606	6.245.495
3	Çin	3.152.868	3.804.066	4.082.507	5.037.380	5.186.031
4	ABD	2.440.844	2.659.314	3.087.055	4.075.179	3.784.072
5	İtalya	2.054.407	2.263.422	2.618.824	2.864.890	2.741.047
6	Türkiye	1.589.001	1.848.730	1.984.845	2.293.732	2.665.834

Kaynak: Trade Map

Tablo'dan görüldüğü gibi Fas'ın en fazla ithalat yaptığı beş ülke İspanya, Fransa Çin, ABD ve İtalya'dır. İspanya ile yapılan ithalat kaleminde 5.224.655 milyar dolardan 7.948.159 milyar dolara kadar bir artış gerçekleşmiştir. Diğer ülkelere oranla Fas'ın dış ticaretinde en az artış yaşanan ülke İtalya'dır.

Türkiye Fas'ın ithalatında 6.sırada yer almaktadır. Türkiye'de yapılan ithalat rakamları önemli ölçüde artmıştır.

Tablo 6: Fas'ın İthalatında Başlıca Ürünler (1000\$)*Tablo 6: Fas'ın İthalatında Başlıca Ürünler (1000 \$)*

Ürün Kodu (GTİP)	Ürün Adı	2015	2016	2017	2018	2019
	Toplam	37.545.666	41.696.102	45.083.310	51.253.928	51.096.367
2710	Petrol yağları ve bitümenli minerallerden elde edilen yağlar	3.325.801	3.546.382	4.625.957	5.771.638	5.345.477
8703	Binek otomobilleri ve esas itibariyle insan taşımak üzere imal edilmiş diğer motorlu taşıtlar (yarış arabaları dahil)	1.592.668	1.983.087	2.199.727	2.383.655	2.194.411
2711	Petrol gazları ve diğer gazlı hidrokarbonlar	1.349.609	1.132.864	1.421.871	1.662.273	1.462.003
8544	İzole edilmiş teller, kablolar ve diğer elektrik iletkenler; tek tek kaplanmış liflerden oluşan fiber optik kablolar	1.022.152	1.113.750	1.231.121	1.302.957	1.289.146
8708	Karayolu taşıtları için aksam, parça ve aksesuarlar	454.909	602.279	1.044.123	1.158.059	1.184.626

Kaynak: Trade Map

İthalat ürünleri arasında başlıca olarak Petrol yağları ve bitümenli minerallerden elde edilen yağlar, binek otomobilleri ve esas itibariyle insan taşımak üzere imal edilmiş diğer motorlu taşıtlar (yarış arabaları dahil), petrol gazları ve diğer gazlı hidrokarbonlar, izole edilmiş teller, kablolar ve diğer elektrik iletkenler; tek tek kaplanmış liflerden oluşan fiber optik kablolar, karayolu taşıtları için aksam, parça ve aksesuarlar yer almaktadır.

Tablo 7: Fas'ın İhracat Yaptığı Başlıca Ülkeler (1000\$)

Tablo 7: Fas'ın İhracat Yaptığı Başlıca Ülkeler (1000 \$)

#	İthalatçı Ülkeler	2015	2016	2017	2018	2019
	TOPLAM(ihracat)	22.036.820	22.858.289	25.606.854	29.317.739	29.338.782
1	İspanya	4.997.383	5.336.411	6.062.450	6.919.648	7.068.620
2	Fransa	4.389.427	4.827.951	5.856.471	6.381.202	6.342.977
3	İtalya	975.463	1.062.473	1.178.481	1.254.112	1.366.246
4	ABD	771.746	795.396	1.009.722	1.379.120	1.160.679
5	Almanya	570,710	629,149	721,770	927,953	941,681
10	Türkiye	683,019	757,920	708,965	590,260	638,848

Kaynak: Trade Map

Fas'ın ihracat yaptığı başlıca ülkeler İspanya, Fransa, İtalya, ABD ve Almanya'dır. Tablo'dan görüldüğü gibi en fazla ihracatın yapıldığı ülke İspanya'dır ve ihracat kaleminde 2015-2019 yılları arasında diğer ülkelere oranla önemli artış yaşanmış ve 4.997.383 milyar dolardan 7.068.620 milyar dolara ulaşan bir artış yaşanmıştır. İthalat-İhracat tabloları kıyasladığımızda önemli miktarda ithalat yapılırken Çin, ihracatın yapıldığı ilk beş ülke arasında yer almamaktadır. Bunun tam tersi ithalat tablosunda ilk beş ülke arasında Almanya yer almazken, ihracat yapılan ülkeler arasında Almanya'nın ilk beş ülke arasına girdiğini gözlemlemektedir. Bu ülkeye yapılan ihracat hacmi 2015-2019 yılları arasında 570,710 milyar dolardan 941,681 milyar dolara yükselmiştir.

Fas'ın ihracatında 10.sırada yer alan Türkiye ye yönelik rakamlar dalgalı seyir izlemektedir. 2015-2019 döneminde ihracat rakamlarında önemli değişiklikler olmamıştır.

Tablo 8: Fas'ın İhracatında Başlıca Ürünler (1000\$)*Tablo 8: Fas'ın İhracatında Başlıca Ürünler (1000 \$)*

Ürün Kodu (GTİP)	Ürün Adı	2015	2016	2017	2018	2019
	Toplam	22.036.820	22.858.289	25.606.854	29.317.739	29.338.782
8703	Binek otomobilleri ve esas itibariyle insan taşımak üzere imal edilmiş diğer motorlu taşıtlar (yarış arabaları dahil)	2.416.879	2.947.098	3.197.707	3.573.074	3.442.315
8544	Izole edilmiş teller, kablolar ve diğer elektrik iletkenler; tek tek kaplanmış liflerden oluşan fiber optik kablolar	2.338.169	2.459.477	2.782.037	3.302.398	3.549.446
3105	Azot, fosfor ve potasyumun ikisini veya üçünü içeren mineral veya kimyasal gübreler	1.554.496	1.827.332	2.276.375	2.812.893	2.546.847
6204	Kadınlar ve kız çocuk için takım elbise, takım, ceket, blazer, elbise, etek, pantolon etek, vb.(yüzme kıyafetleri	937.673	1.003.861	1.108.105	1.210.470	1.176.411

	hariç)					
2809	Difosfor pentaoksit, fosforik asit ve polifosforik asitler	1.647.654	1.138.951	1.097.124	1.477.111	1.413.013

Kaynak: Trade Map

Yukarıdaki tablodan da görüldüğü gibi Fas'ın ihracat ürünleri arasında ağırlıklı olarak binek otomobilleri ve esas itibariyle insan taşımak üzere imal edilmiş diğer motorlu taşıtlar (yarış arabaları dahil) İzole edilmiş teller, kablolar ve diğer elektrik iletkenler; tek tek kaplanmış liflerden oluşan fiber optik kablolar azot, fosfor ve potasyumun ikisini veya üçünü içeren mineral veya kimyasal gübreler, kadınlar ve kız çocuk için takım elbise, takım, ceket, blazer, elbise, etek, pantolon etek, vb.(yüzme kıyafetleri hariç) difosfor pentaoksit, fosforik asit ve polifosforik asitler yer almaktadır.

2.2. Fas Ekonomisinde Yabancı Yatırımlar ve İş Ortamı

Fas hükümeti, dış ticareti teşvik eden politikalar izlemektedir. Fas hükümeti dış yatırımların (DYY) teşviki için başlıca yedi sebep iddia etmektedir. Bu sebepler şöyledir: 1) Maliyet rekabeti gücü, 2) Güçlü ve istikrarlı ekonomik temeller, 3) Bir milyardan fazla tüketiciden oluşan bir pazara erişim, 4) Uluslararası standartlara sahip altyapılar, 5) Nitelikli ve verimli insan sermayesi, 6) İddialı sektörel stratejiler ve 7) Uygun bir iş ortamı. Belirtilen sebeplere objektif şekilde bakıldığı zaman birtakım sorunların de önemli olduğunu vurgulamak gerekiyor. Öte yandan bahsi geçen başlıca sebeplerin dış yatırımcılar tarafından dikkate değer hususlar olduğunu söyleyebiliriz. Fas'ın Avrupa'dan sadece 14 km uzaklıkta olması ihracat alanında rekabete olanak sağlamaktadır. Fas'ta üretim maliyetlerinin düşük olması maaş miktarlarının düşüklüğüne sebep olmaktadır.

Tablo 9: Karşılaştırmalı Düşük Ücret Maliyetleri Tablosu (Dolar/Ay)

Tablo 9: Karşılaştırmalı Düşük Ücret Maliyetleri Tablosu (Dolar/Ay)

Fas	Tunus	Türkiye	Güney Afrika
327	338	430	1280

Kaynak: <http://www.invest.gov.ma/?lang=fr&Id=3>

Vergilerin azalması da dış yatırımcılar için bir başka önemli hususlardandır. Bir şirketin Fas'ta ödediği toplam vergi karının %49,3'ünü oluşturmaktadır.

Tablo 10: Karşılaştırmalı kar-vergi oranları

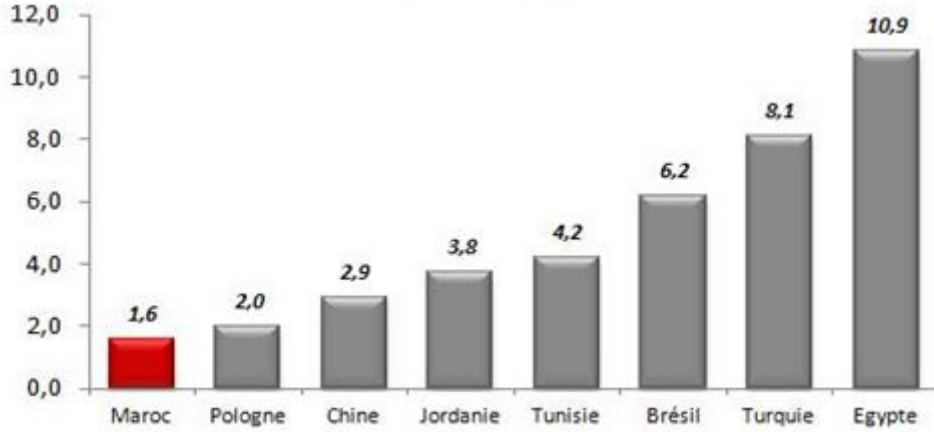
Tablo 10: Karşılaştırmalı kar-vergi oranları

Fas	Meksika	Tunus	Çin	Brezilya
49.3	52	60.2	68	68.4

Kaynak: <http://www.invest.gov.ma/?lang=fr&Id=3>

Fas Hükümeti için mali politikada önem arz eden bir diğer hususta enflasyonun kontrolüdür. Yabancı yatırımcıların önemseddiği sorunların başında düşük enflasyon gelmektedir.

Sekil 7: Enflasyon Ortalaması

Şekil 7: Enflasyon Ortalaması

Kaynak: FMI, World Economic Outlook, Avril 2017

Küresel Rekabet Edebilirlik Endeksi'nde altyapı kalitesine göre Fas Afrika'da ilk sıradadır. Fas, 2017 tarihine ait Doing Business sıralamasında yatırım çalışmalarına destek ve iş ortamını iyileştirmek açısından Afrika ülkeleri arasında 2. sırada ve MENA (Middle East and North Africa – Orta Doğu ve Kuzey Afrika) bölgesinde ise 4. sıradadır. Fas 2010 yılında dünya sıralamasında 128. günümüzde ise 68. sıradadır. Dış yatırıma yönelik politikalarda aşağıdaki önlemler öne çıkmaktadır:

Şirketler için idari prosedürlerin basitleştirilmesi,

İş hukuku sisteminin güçlendirilmesi (Rekabet ve Fiyat Serbestliği Yasası, Sınai ve Fikri Mülkiyet Yasası vs.),

Düzenleyici şeffaflığın geliştirilmesi,

Finansal piyasaların geliştirilmesi ve modernizasyonu,

İş Ortamı Ulusal Komitesi ve iş bölgesel komitelerinin oluşturulması (CREA)¹⁸⁰,

Yolsuzluğun önlenmesi için merkezi devlet otoritenin kurulması,

Fas Fikri ve Ticari Mülkiyet Ofisinin Kurulması ve

Kurumsal Sosyal Sorumluluk Şartının Teşviki¹⁸¹

UNCTAD 2020 yılı raporuna göre, 2016 yılından 2.157 milyar dolar olan doğrudan yabancı yatırım girişi. 2017 yılında 2.686 milyar dolara yükselmiş. 2018 yılında ise 3.559 milyar dolara erişmiştir. 2019 yılında ise bu rakamda ciddi bir azalma meydana gelmiş ve 1.599 milyar dolara gerilemiştir.

Fas'taki yabancı sermaye yatırım stoku ise 2015 yılında 49.671 milyar dolar, 2018 de 64.135 milyar dolar, 2019 yılında ise 66.523 milyar dolar seklindedir.¹⁸²

Hisse senetleri bakımından Fas'ın en büyük yatırımcısı sırasıyla Fransa, Birleşik Arap Emirlikleri, İspanya ve ABD'dir. Doğrudan yabancı yatırım hacminde en büyük oran imalat sektöründedir. Ardından gayrimenkul, telekomünikasyon, turizm ve enerji sektörleri gelmektedir.

Fas ekonomik modernizasyon programları uygulayarak (Endüstriyel Hızlandırma Planı 2014-2020) daha fazla DYY çekmeyi hedeflemektedir. Bu hedeflerin başında Kazablanka'nın uluslararası finans merkezine dönüştürülmesi durmaktadır. Sadece Fas'ta değil tüm Afrika'daki en büyük ve çok önemli altyapı yatırımlarından olan 510 MW kapasiteli Ouarzazate Güneş Enerjisi Santrali'nin tamamlandığı zaman dünyanın en büyük güneş santrali olması bekleniyor. 2018 yılı Quantum Global değerlendirmelerinde Fas, Afrika'daki Afrika Yatırım Endeksi bazında dış yatırım için en cazip ülke olarak seçmiştir.

¹⁸⁰ Örnek olarak bkz: <https://www.casainvest.ma/> [Erişim tarihi: 10.04.2019]

¹⁸¹ Fas Krallığı - Fas Yatırım Geliştirme Ajansı'nın resmi sitesi: <http://www.invest.gov.ma/?lang=fr&Id=3> [Erişim tarihi: 10.04.2019]

¹⁸²UNCTAD, World Investment Report 2020. [Erisim tarihi : 30.08.2020]

Bunun yanı sıra Fas, “Doing Business 2019” raporunda 190 ülke arasında 60. Sırada bulunmaktadır.¹⁸³

Doğrudan dış yatırımlar açısından yukarıda belirtilen üstünlüklerin yanı sıra bazı zayıf noktaların olduğunu söylemek gerekir.

Nispeten küçük bir iç pazara sahiptir.

Hala tarıma çok bağımlı bir ülkedir.

İdari işlemler, diğer şeylerin yanı sıra, ticari faaliyetlerin başlamasını yavaşlatıyor.

Bölgelere göre önemli sosyal eşitsizlikler (kırsal alanlara karşı kentsel) ve yüksek yoksulluk oranı.

Yüksek işsizlik oranı ve düşük verimlilik.

Kamu alımlarında şeffaflık eksikliği.¹⁸⁴

Emlak, imalat, enerji ve madencilik, araç ticareti ve tamiri ve turizm dış yatırımın en çok yapıldığı sektörlerdir.

Tablo 11: Başlıca Sektörler Bazında DYY Oranları

Tablo 11: Başlıca Sektörler Bazında DYY Oranları

Başlıca yatırım sektörleri	2018, % olarak (tahmini veriler)
Emlak	20.2
İmalat	19.7
Enerji ve madencilik	14.4
Araç ticareti ve tamiri	11.7
Turizm	8.7
Taşımacılık	8

Tablodan da görüldüğü gibi Doğrudan Yabancı Yatırımlar arasında yüzde 20,2’lik oranla emlak sektörü önde gelmektedir. İmalat, enerji ve madencilik gibi istihdama açık olan, ayrıca ülkenin önemli sektörlerinden olan turizm alanında doğrudan yabancı yatırımlar nispeten yüksek oranlara tekabül etmektedir.

¹⁸³Morocco: Foreign Investment, <https://en.portal.santandertrade.com/establish-overseas/morocco/foreign-investment#protection> [Erişim tarihi: 08.04.2019]

¹⁸⁴Morocco: Foreign Investment, <https://en.portal.santandertrade.com/establish-overseas/morocco/foreign-investment#protection> [Erişim tarihi: 08.04.2019]

Tablo 12: 2018 Verilerine Göre En Fazla DYY Yapan Dokuz Ülke.

Tablo 12: 2018 Verilerine Göre En Fazla DYY Yapan Dokuz Ülke.

Başlıca Yatırım Ülkeleri	2018, % olarak (tahmini veriler)
Fransa	19.3
Birleşik Arap Emirlikleri	12.4
İspanya	9.1
Danimarka	6
Japonya	5.8
Lüksemburg	5.6
Amerika Birleşik Devletleri	5.3
Birleşik Krallık	4.8
Katar	4.3

Kaynak: Maliye Bakanlığı Döviz Bürosu'nun en son verileri.¹⁸⁵

Tablodan da görüldüğü gibi en fazla DYY yapan dokuz ülke arasında Fransa önemli yere sahiptir. İkinci ve üçüncü yerleri bölge ülkesi olan BAE ve Avrupa komşusu İspanya paylaşmaktadır. Böyle bir sıralamanın ortaya çıkmasında belli sosyo-politik nedenler (eski sömürge ülkesi olması, Avrupa sermayesinin önemli yer işgal etmesi vs.) söz konusudur. Görüldüğü gibi Türkiye ilk dokuz ülke arasına girmemektedir.

Fas, yabancı yatırımları güvenceye alma konusunda ister ikili anlaşmalar isterse de ulusal mevzuatlarla önemli ölçüde ilerlemeler kaydetmiştir.

Tablo 13: Yatırımcıların Korunmasında Ülke Karşılaştırmaları

Tablo 13: Yatırımcıların Korunmasında Ülke Karşılaştırmaları

Veriler ¹⁸⁶	Fas	Orta Doğu ve Kuzey Afrika	Amerika Birleşik Devletleri	Almanya

¹⁸⁵ Morocco: Foreign Investment, <https://en.portal.santandertrade.com/establish-overseas/morocco/foreign-investment#protection> [Erişim tarihi: 08.04.2019]

¹⁸⁶ Not: * Endeks Ne Kadar Büyükse, İşlem Koşulları Daha Şeffaf. ** Endeks Ne Kadar Büyükse, Yönetici Şahsen Daha Sorumludur. *** Endeks Ne Kadar Büyükse, Hissedarların Hukuki İşlem Yapmaları Kolaylaşır. **** Endeks Ne Kadar Büyükse, Yatırımcı Koruması Seviyesi Yüksek. Morocco: Foreign Investment, <https://en.portal.santandertrade.com/establish-overseas/morocco/foreign-investment#protection> [Erişim tarihi: 08.04.2019]

İşlem Şeffaflığı Endeksi *	9.0	6	7	5.0
Yönetici Sorumluluğu Endeksi **	2.0	5.0	9.0	5.0
Ortakların Gücü Endeksi ***	5.0	4.0	4.0	8
Yatırımcı Koruma Endeksi ****	5.3	4.5	6.5	6

Kaynak: “Doing Business”

Tablodan görüldüğü gibi İşlem Şeffaflığı kriterine göre 9.0 endeksle Fas ile Orta Doğu ve Kuzey Afrika ortalamasının 6 endeksi arasında azımsanmayacak fark söz konusudur. Yönetici Sorumluluğu Endeksi ve Ortakların Gücü Endeksi kriterine göre ise Fas daha gerilerdedir.

Aşağıdaki Tablolarda “Doing Business” raporlarından temin edilen iş ortamı ile ilgili bazı karşılaştırmalı bilgilere yer verilmektedir.

Tablo 14: Yapı Ruhsatlarının Alınması

Tablo 14: Yapı Ruhsatlarının Alınması

Yapı Ruhsatlarının Alınması			
Gösterge	Fas	Orta Doğu ve Kuzey Afrika	OECD Yüksek Gelir
Prosedür (sayı)	13	13,4	12,1
Süre (gün)	88,5	116,5	152,1
Maliyet	3,5	2,9	1,6
Şeffaflık Güvenilirlik	13	9,9	11,3

Yapı ruhsatlarının alınma göstergelerine göre Fas’ın gerek Orta Doğu ve Kuzey Afrika Ülkeleri, gerekse OECD ülkeleri ile kıyasladığımızda makul düzeyde olduğunu görebilmekteyiz. Süre bakımından yine iyi sayılabilecekken, maliyet ve şeffaflık güvenilirlik bakımından söz konusu kıyaslamada daha gerilerdedir.

Tablo15: Elektrik Temini

Tablo 15: Elektrik Temini

Elektrik Temini			
Gösterge	Fas	Orta Doğu ve Kuzey Afrika	OECD Yüksek Gelir

Prosedür (sayı)	5	4,7	4,8
Süre (gün)	49	77,6	76,2
Maliyet (% kişi başına düşen gelirin)	1770,2	733,1	62,5
Güvenilirlik İndeksi(0-8)	7	3,9	7,5

Tablodan görüldüğü gibi prosedür bakımından makul düzeyde, süre bakımından daha iyi düzeydeyken, kişi başına düşen gelir bazında maliyet göstergesi aşırı fazladır.

Tablo16: Vergi Oranları %

Tablo 16: Vergi Oranları %

Vergi			
Gösterge	Fas	Orta Doğu ve Kuzey Afrika	OECD Yüksek Gelir
Ödemeler (yıllık)	6	17,8	10,9
Süre (Saat/yıl)	211	208,2	163,4
Toplam vergi oranı (karı %)	49,3	32,3	40,9
Mesaj Dosyalama endeksi (0 - 100)	97,7	65,7	85,1

Vergi oranları bakımından Fas'ın kıyaslanan bölge ülkelerine göre iyi durumda olmadığı görülmektedir.

Tablo17: Sözleşmelerin Bağlayıcılık Göstergeleri

Tablo 17: Sözleşmelerin Bağlayıcılık Göstergeleri

Sözleşmelerin Bağlayıcılığı			
Gösterge	Fas	Orta Doğu ve Kuzey Afrika	OECD Yüksek Gelir
Süre (gün)	510	653,3	553
Maliyet (%)	25,2	25	21,3
Yargı Süreçlerinin Kalite Endeksi (0-18)	8,5	5,8	11

Tablodan görüldüğü gibi maliyet oranları kıyaslanan ülkelere nazaran Fas'ta daha büyük iken, sözleşmelerden doğan uyuşmazlıklarla ilgili yargı süreleri kalite endeksi Orta Doğu ve Kuzey Afrika ülkelerinin üzerinde ve OECD ülkelerinin altındadır.

Tablo18: Mülkiyet Tescili

Tablo 18: Mülkiyet Tescili

Mülkiyet Tescili			
Gösterge	Fas	Orta Doğu ve Kuzey Afrika	OECD Yüksek Gelir
Prosedür (sayı)	6	5,4	4,7
Süre (gün)	22	28,9	22,4
Maliyet (mülkiyet değerinin%)	5,9	5,6	4,2
Arazi yönetim kalite endeksi (0-30)	14	12,5	22,7

Fas'ı; Orta Doğu ve Kuzey Afrika ile OECD ülkeleriyle kıyasladığımızda mülkiyet tescili prosedür sayısı bakımından daha fazla iken süre bakımından bölge ülkeleri arasında daha iyi durumda olduğunu görebiliriz. Mülkiyet değeri üzerinden yüzdelik orana baktığımızda bu göstergenin kıyaslanı ülkelere nazaran daha yüksek olduğunu görebilmekteyiz.

Tablo19: Sınır Ötesi Ticaret

Tablo 19: Sınır Ötesi Ticaret

Sınır Ötesi Ticaret			
Gösterge	Fas	Orta Doğu ve Kuzey Afrika	OECD Yüksek Gelir
İhracat Süresi	19	61	12
İhracat Maliyeti(USD)	156	437	150
İhracat Belgeleri Süresi (saat)	26	74	3
İhracat Belgeleri Maliyeti (USD)	107	248	36
İthalat Süresi	106	115	9
İthalat Maliyeti(USD)	228	527	115

İthalat Belgeleri Süresi (saat)	26	96	4
İthalat Belgeleri Maliyeti (USD)	116	290	26

Fas'ın ihracat ve ithalat alanındaki mevcut iş yapma prosedürlerini incelediğimiz zaman ihracat için toplamda 5 adet dokümana ve yaklaşık 19 saatlik bir süreye ihtiyacın olduğunu görmekteyiz. İthalatta ise bu prosedürler 7 adet doküman ve 106 saatlik bir süre karşımıza çıkmaktadır. Harcanması gereken bu süre ise MENA ülkelerini ele aldığımız zaman onlarda mevcut olan 9 saatlik süreye göre çok fazladır. Bunun yanı sıra hazırlanması gereken dokümanlar için ise tahmini 26 gün sarf edilmektedir.

2.3. Fas İhale Sistemi

Ülkede, kamu ihale kurumu mevcuttur. Bakanlıklar, kamu kurumları, belediyeler ve valilikler gibi yerel yönetim kuruluşları, hastaneler, kamu destekli büyük şirketler ve bir takım büyük ölçekli özel sektör şirketleri, alımlarını kendileri gerçekleştirmektedirler. Bakanlıklar yürüttükleri ihaleleri kendileri onaylamaktadırlar. Belediye ihalelerinde ise onayı, valinin başkanlığında olan kurullar vermektedir. Projeler genelde işveren kuruluş bütçesi, uluslararası destek ve kaynaklar ile yerli banka kredileri ve proje üstlenicisi finansmanı (yap-işlet-devret) şeklindeki yöntemlerle gerçekleşmektedir.¹⁸⁷

Fas Krallığı petrol, doğalgaz ve bu gibi kaynaklardan gelen gelire sahip olmadığı ve enerji ithalatçısı olduğu için projeleri finanse etmek için, iç kaynak kullanmak zorundadır. Fas'ta kamu eliyle yapılan büyük yatırımlar, ihalelerle yapılan alımlar ülkenin GSYİH'nin önemli bir kısmına ulaşmaktadır. Türk firmaları da günümüze kadar başta otoyollar olmakla, demiryolları, rafineri modernizasyonu gibi önemli kamu projelerini üstlenmişlerdir.

Faslı şirketlerin özellikle müteahhitlik ihalelerindeki iş bitirme güçleri dikkate alınmaktadır. Araştırmalar sonucu ihalenin yerli şirketler tarafından yapılabilmesi öngörüldüğü zaman % 15'lik fiyat indirimi yapılarak koruma altına alınmaktadır. İster Faslı isterse de başka ülke şirketleriyle konsorsiyum kurarak ihalelere katılım mümkündür.

Fas'taki ihale sistemi mümkün olduğu kadar basitleştirilerek kamu alımlarında daha şeffaf ve rekabete açık bir düzenlemeye geçilmesi hedeflenmektedir. Türkiye'de de uygulanan yarışma usulü ve pazarlık usulü gibi çeşitli kamu alım türleri yeni mevzuatta benimsenmiştir.

¹⁸⁷ Söz konusu kanuna ve uygulama kararnamesine aşağıdaki linkten ulaşmak mümkündür. <http://adala.justice.gov.ma/FR/DocumentViewer.aspx?id=188945.htm>, [Erişim tarihi: 08.04.2019]; <http://adala.justice.gov.ma/production/html/Fr/liens/..%5C189771.htm> [Erişim tarihi: 08.04.2019]; Bkz: 2019 Fas İhale Sistem Bilgileri, <https://ticaret.gov.tr/yurtdisi-teskilati/afrika/fas/ticaret-temsilciliklerimiz/2019-fas-ihale-sistemi-bilgileri> [Erişim tarihi: 08.04.2019]

Bu düzenleme de kamu alımlarının en az 21 gün önceden gazetelerde duyurulması mecburidir. Bunun yanı sıra internet üzerindeki kamu ihale sitesi¹⁸⁸ şeffaflığın sağlanması açısından önemli bir araçtır. Bu siteden ihale duyurularının yanı sıra, ihale usulleriyle ilgili bilgilere de ulaşmak mümkündür. Bundan başka proje sahibi kamu kurumları ihalelerini kendi sitelerinde duyurmaktadırlar.

2.4. Sosyal Güvenlik Sistemi ve Pirimler

Kamu sağlık sistemi olarak CNOPS (La Caisse Nationale des Organismes de Prévoyance Sociale) ve CNSS (La Caisse Nationale de Sécurité Sociale) mevcutlar. 2005 yılında 65-00 sayılı Kanunun yürürlüğe girmesiyle birlikte kamu çalışanlarının zorunlu sağlık sisteminde sorumlu CNOPS Kurumu kurulmuş ve özel bir kanun maddesi kabul görmüştür. CNOPS sistemi kamu çalışanları ve emeklilerini onlarla birlikte aile ve çocuklarını kapsamaktadır. Sisteme ödemeleri sorumlusu olarak işveren kabul edilmektedir.

Öte yandan Çalışma Bakanlığı bünyesindeki bir kamu kuruluşu olarak görebileceğimiz CNSS adlı kurum yine aynı kanun kapsamında aktif özel sektör çalışan ve/veya emeklileri için zorunlu sağlık sistemi uygulamasıdır.

Bu kurum sosyal güvenlik sistemi kapsamındaki özel sektör çalışanları, gönüllü sistem katılımcıları, balıkçılar ve aylık 500 DH'den fazla gelir sahibi olan emekliler ve onların aile ve çocuklarını kapsamaktadır.

Yukarıda bahsi geçen kaynakların dışında ise kamu tarafından işverenlerin yaratmış olduğu kaynaklarla ilgili ödemeler ise, çalışan adına doğrudan yapılan fonlar, sigorta şirketleri vb. başka bu gibi sağlık sigortası ödemeleri yahut çalışan maaşlarına bu amaçla eklenen destekler şeklindedir.

İşveren, sağlık harcamaları fonu şeklinde düşünebileceğimiz hane halkının sosyal güvenlik ödemeleri, çalışan maaşından keserek doğrudan sosyal güvenlik kurumuna yaptığı ödemelerden oluşmaktadır. Bu ödemeler yasal mevzuatla belirlenmektedir.

2.5. Vergi ve Bağlantılı Uygulamalar

Maliye ve Finans Bakanlığı tarafından her yıl yayınlanmakta olan Finans Kanunundan Fas'taki vergi ile düzenlemelere ulaşmak mümkündür.¹⁸⁹

¹⁸⁸ www.marchepublics.gov.ma [Erişim tarihi: 08.04.2019]

¹⁸⁹ General Tax Division - General Tax Code - <http://www.impots.gov.ma> - 2016 Finance Law [Erişim tarihi: 08.04.2019]

Fas'ta tahakkuk ve tahsilat esasına dayanan iki farklı vergi rejiminden bahsedebiliriz. Tahsilat esasında gelirlerin tahsili ve doğrudan beyannameye kayıt edilmesi gereken giderlerin ödenmesi esasına dayanmaktadır.

Fas vergi sistemi her bir seviyede dolaylı vergiler, dolaysız vergiler ve özel katkılar olarak sınıflandırılan üç vergi kategorisi mevcut olan ulusal ve yerel düzeyde oluşturulmuştur. Belirttiğimiz vergiler arasında devlet tarafından alınan KDV, kurumlar vergisi, gelir vergisi, kayıt ve damga vergileri ile yerel yönetimlerin aldığı ticari vergi, belediye vergisi ve toplumsal hizmetler vergisini en önemli vergiler olarak sayabiliriz.

Fas diğer ülkelerle de ortak çalışmalar yürüterek vergi ile ilgili düzenlemeler gerçekleştirmektedir. Örneğin, Fas ile Türkiye arasındaki çifte vergilendirmeyi önlemek için olan anlaşma 18/07/2016 tarihinde yürürlüğe girerek 01/01/2017 tarihinde uygulanmaya başlanmıştır.¹⁹⁰

a) Kurumlar Vergisi

Fas'ta, gelir ve kar elde eden şirketler, kamu şirketleri ve başka yasal kuruluşlar için zorunlu vergi olarak kurumlar vergisi yükümlülüğü bulunmaktadır. Fas'ta geçici olarak bulunan şirketler de, kurumlar vergisine sebep olabilecek aktivitede buldukları zaman bu vergiye tabi olmaktadır.

Kurumlar vergisiyle ilgili tebliğin her yıl 31 Mart tarihine kadar yapılması gerekiyor. Fas mevzuatında kurumlar vergisiyle ilgili 5 yıl süreyle tam olarak ve daha sonra da % 8,75'lik bir indirim olmakla bazı temel istisnalar bulunmaktadır. Bu istisnalardan Kazablanka Finans Şehri statüsünde olan hizmet şirketleri (CFC) Serbest ihracat bölgelerinde faaliyet gösteren şirketler ve 2012 yılı Finans Kanunu ile düzenlenen aynı ve/veya farklı serbest ihracat bölgesinde faaliyette olan şirketlerin kendi aralarında yaptığı operasyonlar ilk 5 yıl süreyle tam olarak muaf ve 20 yıl süreyle ise % 8,75'lik indirim oranıyla yararlanmaktadırlar. Turizm ve Otel işletmeleri alanında faaliyet gösteren gayrimenkul yönetim şirketleri ister kendileri isterse de seyahat acenteleri tarafından usulünce kazanılan döviz cirolarının vergiye tabi kısmı üzerinden kazanılan gelire göre ilk 5 mali yılı boyunca vergiden muaf daha sonraki yıllarda ise % 17,5 oranında bir vergiye tabiidirler. Hidrokarbon çıkarma lisanslarına sahip şirketler üretim tarihinden başlayarak 10 yıl, yetkilendirilmiş muhasebe firmalarını yöneten merkezler ise anlaşma tarihinden başlayarak 4 yıl süreyle muaf tutulmaktadırlar.¹⁹¹

¹⁹⁰ http://www.gib.gov.tr/sites/default/files/uluslararasi_mevzuat/FAS.htm [Erişim tarihi: 08.04.2019]

¹⁹¹ Yasal mevzuata ilgili Bakanlığı şu linkten ulaşılabilir: Ministry of Economy and Finance – Tax Directorate: General Tax Code (<http://www.impots.gov.ma>) [Erişim tarihi: 08.04.2019]

b) Gelir Vergisi

Gelir vergisi mükellefleri kurumlar vergisine tabi olmayan gelir ve kar elde eden gerçek kişilerdir. Gelir vergisi, gerçek vergi mükellefi kişilerden alınan dolaysız vergilerin başında gelmektedir. Bu vergi, ücretler, serbest meslek gelirleri, gayrimenkul gelir ve karları, yatırım gelir ve karları ve tarımsal gelirlerden oluşmaktadır. Gelir vergisinde de Kurumlar vergisinde olduğu gibi bir takım yasal istisnalar mevcuttur, bunlara serbest bölgelerde faaliyette olan şirketler için ilk 5 yıl süreyle tam olarak muafiyeti daha sonraki 20 yıl süreyle ise % 80 oranındaki indirimi gösterebiliriz. Endüstriyel ihracat bölgelerinde ise yerleşik ihracatçılar için tamamlanmış ürün ve hizmet tedarik eden şirketler için ilk 5 yıl süreyle tam muafiyet daha sonraki yıllar için ise % 20 oranında indirim uygulanmaktadır. Bunun yanı sıra madencilik sektöründe faaliyet gösteren ihracat şirketleri ve ihraç etmekle mal sattıkları şirketler için %20 oranında, esnaf işletmeleri için 5 yıl süreyle % 20, özel eğitim şirketleri ve profesyonel eğitim merkezleri için ise 5 yıl süreyle % 20'lik bir indirim uygulanmaktadır.¹⁹²

c) Katma Değer Vergisi

Fas'ta endüstriyel, ticari, geleneksel, profesyonel, inşaat işleri, gayrimenkul işlemleri ve ithalat alanlarında uygulanan en önemli dolaylı vergi KDV'dir. KDV ülke içinde yapılan işlemlerden ve ithalat işlemlerinden alınan olmakla iki türü mevcuttur. Öte yandan kesinti hakkına sahip olunan ve olunmayan olarak ta iki türlü muafiyet mevcuttur.

KDV oranı genel itibariyle % 20 olsa da % 14, % 10 ve % 7 olmakla 3 adet indirimli oran bulunmaktadır. Örnek olarak % 14'lük indirim ulaşım, elektrik, çay, yağ, hafif ticari araçları, % 10'luk indirim gıda yağları, güneş enerjili ısıtıcılar, pirinç, makarna, mutfak tuzu, konaklama ve oteller tarafından yapılan yenileme çalışmaları, petrol gazı ve diğer hidrokarbon gazlar, banka ve kredi işlemleri ve döviz komisyonları, avukatlar ve noterler gibi profesyoneller tarafından gerçekleştirilen bazı işlemler, otoyol ücretlerini % 7'lik indirim ise süt tozu, okul malzemeleri, ilaç sektöründeki ürünler ve girdileri, kamusal alana dağıtılan su şebekesinden aktarılan su ve bunun gibi tüketim ürünlerini gösterebiliriz. Bundan başka, ithal ürünü şarap ve diğer alkollü içecekler için % 14 olarak uygulanan ve her hektolitreye başına 100 dirhem olarak alınan, altın ve platinin her bir gramı için 5 dirhem gümüş ürünleri içinse gram bazlı 0,1 dirhem alınan özel KDV oranları vardır. KDV'nin online olarak ödenebilmesi ve beyanname düzenlenmeleri için ilgili Bakanlığın Vergilendirme Genel Müdürlüğü Online

¹⁹² Yasal mevzuata ilgili Bakanlığın şu linkinden ulaşılabilir. (Ministry of Economy and Finance - Tax Directorate: General Tax Code (<http://www.impots.gov.ma>

Vergi Hizmetleri-SIMPL platform kurmuştur. Yasal mevzuata ulaşmak için bu linki kullanabilirsiniz “Ministry of Economy and Finance – Tax Directorate: General Tax Code”.¹⁹³

50 milyon dirhemden fazla ciro sahibi kurumsal şirketlerin vergilerini online olarak ödemek ve online olarak beyan etmek zorunluluğu bulunmaktadır. Belirtilen rakam 1 Ocak 2016’da 10 milyon dirheme Ocak 2017 tarihinde ise 3 milyon dirhem üzerinde ciroya sahip şirketler için de zorunlu olmuştur. Bundan başka gönüllülük esasında bu sisteme katılmak isteyen şirketler partner bankalardan alınan borç onayı mevcut olan dosyayla Bölgesel Vergi Dairelerine başvurarak bu işlemi gerçekleştirebilir.

Gayrimenkul İrad Vergisi hesaplama şekline göre karmaşık bir vergi yapısındadır. Bu vergiyi hesaplamak için ilkin olarak gayrimenkulün maliyet fiyatına % 15 oranında satın alma fiyatı eklenerek yeni değerinin katsayısı ile çarpımı ele alınmakta ve bu rakam ile satış rakamı arasındaki fark kazanç olarak görülerek bu kazançtan % 20 oranında gayrimenkul irad vergisi alınmaktadır. Maliyetin satış değerini aştığı durumlarda ise satış fiyatından % 3 oranında bir vergi kesilmektedir.

Belirtilen bütün vergilerden başka Fas’ta mesleki faaliyetlerde bulunulan işyeri yıllık kirası üzerinden hesaplanan, yerli ve yabancı, özel ve tüzel kişiler fark etmeksizin her kesten alınan İşyeri Rüsümü (Tax Professionnelle-T.P.) adlı vergide mevcuttur. Alınan vergi olanları her yıl arsa bedeli, binanın maliyeti ve bu gibi unsurlar göz önünde bulundurularak % 30, % 20, % 10 olarak hesaplanan 3 kategoriye ayrılmıştır

Fas’ta süresi geçmiş vergi ödemelerinin cezası en az % 15 olarak hesaplanmaktadır ve vergi türüne bağlı olarak bu rakama ödenmeyen her ay için % 0,5 oranlık bir ceza eklenmektedir. Ülkede yapılan amortisman uygulamalarını kapsayan temel faaliyet alanları ve uygulamalarla ilgili bilgilere aşağı tarafta yer verilmiştir.

- Teknik kurulumlar ve malzemeler,
- Endüstriyel ekipman ve malzemeler,
- Ulaşım ekipmanları,
- Ofis ekipmanları ve mobilyalar ve
- Patent ve kurulum maliyetleri

Bunların yanı sıra birde amortisman uygulamasından etkilenmeyen önemli faaliyet alanların da aşağıda sıralanmıştır.

¹⁹³ <http://www.impots.gov.ma>

- Kiralama hakları
- Finansal sabit varlıklar

Öte yandan önemli sektör ve/veya konu başlıklarında mevcut olan amortisman oranlarını tahmini bir fikir oluşturması için aşağı tarafta Tablo olarak verilmiştir, bundan başka bütün ürün grupları için mevcut olan amortisman oranları için ise mutlak bir şekilde muhasebe bürosunda bilgi alınması gerekmektedir.

Tablo 20: Uygulanan Amortisman Oranları %

Tablo 20: Uygulanan Amortisman Oranları %

İlgili Sektör veya Alan	%
Sektörler	
Oteller dahil olmak üzere oturma amaçlı binalar	4
Dayanıklı malzemeden yapılmış endüstriyel binalar	5
Hafif inşaatlar	10
Mobilya, kurulumlar ve tesisler	10
Bilgisayar ekipmanları	10
Taşınabilir bilgisayar ve programları	15
Otomobil ve ekipmanları	20-25
Bazı Özel Amortisman Uygulamaları	
Otel endüstrisi ve ekipmanları, züccaciye,	50
İç giyim	33
Gümüş eşya	20
Merkezi ısıtma, havalandırma, soğutma ve ekipmanları	25
Asansör ve merdivenler	25
Yataklar, halılar, mobilyalar, sofra vb	25
Perde, boyama, dekoratif tesisler vb	25
Ağlar	20
Balıkçılık şirketleri	25

Kaynak: <http://www.impots.gov.ma>

2.6. Yabancı İşçi ve Oturma İzni

İster yerli vatandaşlar isterse de yabancılar yabancı işçi çalıştırmak için 65-99 sayılı İş Kanunu'na tabii olarak bazı prosedürleri gerçekleştirmeleri gerekmektedir. Bu konudaki mevcut diğer mevzuat kalem düzenlemeleri ise İçişleri Bakanlığının 502-12 ve 501-12 ve 2-09-607 sayılı kararnameye göre yapılmaktadır.¹⁹⁴

Çalışma Bakanlığı'nın İş Sözleşmesi onayı, süreci hakkında bilgiler verilen ve başvuru yapmanın mümkün olduğu bir internet uygulaması mevcuttur. İş Sözleşmesini, Bakanlığın aşağıda verilen internet adresinde Bakanlık tarafından oluşturulmuş modele uygun bir şekilde doldurmak ve indirmek mümkündür.¹⁹⁵ Çalışma iznine başvuru zamanı başvuru yapılan pozisyonda çalışabilecek Fas vatandaşının olmadığını gösteren İstihdam ve Yetenek Geliştirme Ulusal Ajansı (ANAPEC) tarafından verilmiş olan sertifikanın ibrazı gereklidir. 11 Kasım 2013 tarihli 02-03 sayılı Kanun gereğince bütün yabancılar serbest dolaşım için devlet tarafından kabul gören pasaport veya seyahat belgesi ile kayıt yaptırmalıdır. Yabancı uyruklu kişiler Fas'ta kalıcı olarak kalmak istedikleri zaman yerleşim izni için başvuru formunu doldurarak buldukları yere en yakın ulusal güvenlik merkezine başvuruda bulunmaları gerekiyor.

Fas'a gelerek çalışmak isteyen yabancı uyrukluların 1 yıl ile 10 yıl arasında değişen süreli ve aynı sürelere uzatılabilen çalışma izni ve/veya yapılan işin niteliğini gösteren kayıt kartı almaları gerekmektedir.

¹⁹⁴ <http://www.maec.gov.ma>

¹⁹⁵ <http://www.emploi.gov.ma>

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

FAS-TÜRKİYE İLİŞKİLERİ KAPSAMINDA İŞLETMELERİN TİCARİ İLİSKİLERİNİN DURUMU, OLANAK VE FIRSATLARI

Bu başlık altında Türkiye-Fas ilişkilerinin siyasi boyutu, ekonomik ve ticari boyutu ele alınacak olup, iki ülke arasındaki Serbest Ticaret Anlaşması, ayrıca Fas'ta faaliyet gösteren önemli Türk şirketlerinin profilleri ele alınacaktır. Ayrıca kamu kuruluşu niteliğindeki yapıların, meslek kuruluşları ve derneklerin ikili ilişkilerin geliştirilmesi açısından faaliyetleri irdelenecektir.

3.1. Genel Olarak Türk-Fas İlişkilerinin Siyasi Boyutu¹⁹⁶

Fas Kraliyeti ve Türkiye Cumhuriyeti arasındaki siyasi ilişkiler, ardından ekonomik ve ticari ilişkiler, Fas'ın bağımsız devlet oluşuna kadar geriye gider. Fas, bağımsızlığına kavuştuktan sonra 17 Nisan 1956 tarihinde her iki ülkenin hükümetleri tarafından eşzamanlı olarak yapılmış açıklamalarla ikili ilişkiler tesis edilmiştir. Nitekim Türkiye açısından bağımsızlığını kazanan Fas Kraliyeti Orta Doğu, Afrika, Akdeniz ve İslam dünyasının önemli bir üyesi, ayrıca Afrika'ya açılmasında kilit ülkelerden biridir.

Kuruluşundan itibaren olumlu çizgide devam eden ikili ilişkiler, son devirde üst düzey yöneticilerin karşılıklı ziyaretleri sayesinde daha ilerlemiştir. Türkiye Cumhuriyeti Başbakanının 3-4 Haziran 2013 tarihlerinde Fas'a gerçekleştirdiği ziyaret bu ilişkilere yeni ivme kazandırmıştır. Ziyaret sırasında Yüksek Düzeyli Stratejik İşbirliği Konseyi (YDSK) Kurulmasına ilişkin Ortak Bildiri çerçevesinde, YDSK'nın Fas'tan Türkiye'ye yapılacak bir üst düzey ziyaret vesilesiyle hayata geçirilmesi kabul edilmiştir. Türkiye Dışişleri Bakanı 19 Eylül 2017'de BM 72. Genel Kurulu vesilesiyle Fas Dışişleri Bakanı Bourita'yla bir araya gelmişlerdir.

¹⁹⁶ Bu başlık altındaki bilgiler Türkiye'nin ilgili devlet kurumlarının resmi sitelerinden derlenmiştir. Özellikle bkz: Türkiye-Fas Siyasi İlişkileri, http://www.mfa.gov.tr/turkiye-fas_siyasi-iliskileri.tr.mfa

Bunun yanında her ülkenin parlamentoları arasında işbirliği başarılı bir şekilde sürdürülmektedir. Bu bağlamda parlamentoların dostluk gruplarının karşılıklı ziyaretlerini de vurgulamak gerekir. Fas Parlamentosu Dostluk Grubu üyeleri 23-27 Mayıs 2016 tarihlerinde Türkiye’de bulunmuş, Türkiye Parlamentosunun Türkiye-Fas Dostluk Grubu 17-22 Nisan 2018 tarihlerinde Fas’ta gereken temaslarda bulunmuşlardır. Malum 15 Temmuz olayları sonrası Fas Kraliyeti Türkiye’nin yanında yer alan bir ülke olarak duruş sergilemiş, Fas Kraliyeti İçişleri Bakanlığı tarafından Ocak 2017 tarihinde alınan kararla ülkedeki FETÖ okulları kapatılmıştır. Türkiye de Fas’ın ulusal güvenlik konusundaki hassasiyetlerine dikkatle yaklaşmaktadır. Bu bağlamda Türkiye Fas’ın en büyük muhalefet hareketi olan Adalet ve İhsan Cemiyeti olarak bilinen örgüt mensuplarının Türkiye’ye girişi yasaklanmıştır. Ayrıca Türkiye Fas in ayrılmaz bir parçası olan Batı Sahranın bağımsızlığına destek vermemektedir,

İki ülke arasında ticari ilişkilerin geliştirilmesinde Serbest Ticaret Anlaşması’nın rolü büyüktür. 2006 yılında yürürlüğe girmiş bu anlaşmanın ardından ikili ticari ilişkiler büyük ivme kazanmıştır. Bunun olumlu sonucu olarak 2017 yılında iki ülke arasındaki ticaret hacmi, 2,5 milyar ABD Dolarından fazla olmuştur.

Son dönemde Türk şirketleri, Fas’ta altyapı ihalelerini kazanarak ticaret ilişkileri gelişmesine katkı sağlayarak ülke ekonomisine daha fazla katkıda bulunmaktadır. Bu şirketler ağırlıklı olarak yüklenici ve inşaat, toptan ve perakende ticaret, tekstil, mobilya, demir çelik, halı, gıda ve hazır giyim sektörlerinde yer almaktadır. Ayrıca yine son dönemde tekstil, kişisel bakım ve temizlik sektörlerinde Türk yatırımlarının hacmi hissedilir derecede artmaktadır. Türk yüklenici şirketlerinin Fas’taki işlerden aldıkları pay, çeşitli ekonomik ve ticari şirketlerin işletme hakları ve üstlendikleri projelerin toplam bedeli 4,1 milyar ABD Dolarına olarak hesaplanmaktadır.

3.2. Türk-Fas Ticari İlişkileri ve Serbest Ticaret Anlaşması

Türk firmaları Fas’ta çok çeşitli alanlarda faaliyet göstermektedir. Özellikle müteahhitlik ve inşaat, toptan ve perakende ticaret, tekstil, mobilya, demirçelik, balıkçılık, geri dönüşüm, halı, gıda ürünleri, hazır giyim, temizlik, küçük ev aletleri ve buna benzer hanehalkı tüketiminde kullanılan ürünlerle ilgili sektörler bu kapsamda sayılabilir.¹⁹⁷ Türkiye –Fas arasındaki bu ticari ilksilerini daha ileri götürüp düzenleyen Serbest Ticaret Anlaşması bir ihtiyaç olarak ortaya çıkmıştır. İki ülke arasında 7 Nisan 2004 tarihinde Ankara’da imzalanan Türkiye-Fas Serbest Ticaret Anlaşması 1 Ocak 2006 tarihi itibariyle yürürlüğe girmiştir.

¹⁹⁷ *Fas Ülke Bülteni*, DEİK, 2018, s.14-15.

Serbest Ticaret Anlaşması (STA), sözleşmeyi imzalayan taraf ülkelerin kendi aralarında gümrük vergisi ve kısıtlamalarını kaldırmaları, ancak üçüncü ülkelere karşı ortak bir gümrük tarifeleri oluşturmamaları, anlaşma dışında kalan üçüncü ülkelere her üye ülkenin kendi milli gümrük tarifelerini uygulayabildiği bir ekonomik anlaşmadır. Gümrük birliğinden farklı olarak STA'da üçüncü ülkelere ortak bir gümrük tarifesi uygulanmamaktadır. Ayrıca gümrük birliği'nde serbest dolaşım ilkesi geçerli iken STA'da ise menşe kuralları uygulanır. Çok taraflı ticaret sisteminde özellikle son yıllarda yaşanan yavaşlama, ülkelerin ticaret politikalarında Tercihli Ticaret Anlaşmalarını (TTA) ön plana çıkarmıştır. Sadece gelişmiş ülkeler kapsamında değil, kuzey-güney ve güney-güney ticari ve ekonomik ilişkilerinde de TTA'ların artış gösterdiği istatistiklerden ortaya çıkmaktadır. Aralık 2008 itibariyle DTÖ/GATT'a 421 Bölgesel Ticaret Anlaşmasının (BTA) bildirimi yapılmış durumdadır. 421 adet BTA'nın yüzde 90'ını Serbest Ticaret Anlaşmaları (STA) ve Kısmi Çerçeve Anlaşmaları oluşturmaktadır. Türkiye, 22 Aralık 1995 tarih ve 1/95 sayılı "Türkiye ile Avrupa Birliği (AB) Arasında Gümrük Birliği Kurulmasına İlişkin Ortaklık Konseyi Karar"ının 16. maddesi uyarınca, AB'nin Ortak Ticaret Politikasını üstlenme yükümlülüğünden hareketle üçüncü ülkelere yönelik olarak AB'nin tercihli ticaret sistemini üstlenmektedir. Türkiye, bu taahhüdün bir gereği olarak AB'nin Serbest Ticaret Anlaşması (STA) imzaladığı üçüncü ülkelerle, bu ülkelerin AB ile imzaladığı STA'lardaki hükümler paralelinde ve karşılıklı çıkar çerçevesinde münferiden STA'lar akdetmektedir.¹⁹⁸

Türkiye ile Fas arasında 5 yıldır süren serbest ticaret anlaşması görüşmeleri, 27 Ocak 2004 yılında sonuçlandırılarak iki ülkenin ilgili bakanlıkları arasında imzalanmıştır. Anlaşmanın her iki ülkede yürürlüğe girmesine ilişkin işlemlerin tamamlanmasının ardından Türkiye'nin Fas'tan ithalatından tüm sanayi ürünleri için gümrük vergilerini sıfırlayacağı öngörülmüştür. Fas tarafı da Türkiye'nin bu ülkeye 2002 yılı ihracatının yüzde 45'ini oluşturan sanayi ürünlerinde gümrük vergilerini kaldıracağını taahhüt etmiştir. Kalan ürünler için gümrük vergileri, her yıl yüzde 10 olmak üzere 9 yılda sıfırlanacaktır. Serbest ticaret anlaşmasının yürürlüğe girmesinden sonra, Fas, Türkiye'den televizyon, organik kimyasal ürünler, çamaşır makinesi, kuyumcu eşyası, mücevherat, sentetik ve suni devamsız lifler,

¹⁹⁸ *Serbest Ticaret Anlaşmaları (STA) Kılavuzu*, İstanbul İhracatçı Birlikleri Genel Sekreterliği, İstanbul 2010, s. 1.

demir-çelikten yarı mamul ürünler, iş makineleri, torna tezgahları, otomotiv aksesuar ve parçaları ithalatında gümrük vergilerini sıfırlayacaktır.¹⁹⁹

Fakat son zamanlarda anlaşmada öngörülen hükümlerden sapmalar gözlemlenmektedir. Nitekim 1 Ocak 2020’de yürürlüğe girmiş olan gümrük vergisi 31 Aralık 2021 tarihine kadar Fas-Türkiye ticaretini etkileyecektir. Fas’ta Türkiye’den hazır giyim ve diğer tekstil ürünleri ithal eden firmalar, Fas-Türkiye arasındaki serbest ticaret anlaşmasına rağmen % 27 oranında gümrük vergisi ödemek zorunda kalacaklardır. Tekstil ürünleri, Türkiye’nin Fas’a ihraç ettiği önemli maddelerden biridir. Tekstil ürünleri, 2018 yılında Türkiye’nin Fas’a toplam 2.24 milyar dolar ihracatının yaklaşık yarısını oluşturmaktadır.

Serbest ticaret anlaşması uygulamaya başladığından itibaren geçen 14 yıl içinde, Fas-Türkiye ticareti artmış ve örneğin 2018 yılında Fas’a Türk tekstili satışı 1 milyar dolara ulaşmıştır. Birkaç ay önce sıfır olan % 27 gümrük vergisi, Fas’taki Türk tekstil ürünlerinin maliyetini önemli ölçüde artırması beklenmektedir. Türkiye için Fas tekstil gümrük vergisi bu yılın başında diğer ürünlerle birlikte yükseldi. 2020 yılı finansman faturası, vergiye tabi ürünlerde gümrük vergisinin % 25’den % 30’a çıkarılmasıyla yükseldi. Türk tekstil ürünlerine uygulanacak gümrük vergisi oranı, normal tarifinin % 90’ı olarak belirlendiği için Türk tekstil ürünlerinin gümrük vergisi, 1 Ocak 2019 tarihinden itibaren % 22.5’den %27’ye yükseldi.²⁰⁰

3.3. İkili Ticari İlişkilerde Temel Göstergeler

Türkiye ile Fas arasında STA imzalanmasından sonra ticaret hacminde sürekli bir artış yaşanmıştır. 2001 yılında Yaklaşık 140 milyon dolar olan dış ticaret hacmi 2019 yılında ise 3 milyar dolara yaklaşmıştır. İkili ticarettten aşağıdaki tablolardan da görüldüğü üzere Türkiye’nin daha fazla yarar sağladığı görülmektedir. Türkiye’nin, Fas’ın ithalatında %5 in üzerinde payı bulunmaktadır. Fas’ın Türkiye ye olan ihracattaki payı ise %2 nin biraz üzerindedir.²⁰¹

Tablo 21: Türkiye- Fas Dış Ticaret Verileri (1000 ABD Doları)

¹⁹⁹ Türkiye Fas ile ticareti serbestleştiriyor, <https://www.hurriyet.com.tr/ekonomi/turkiye-fas-ile-ticareti-serbestlestiriyor-197188>, 20.01.2004 [Erişim tarihi: 05.05.2020]

²⁰⁰ Fas, Serbest Ticaret Anlaşmasına Rağmen Türkiye’den İthal Edilen Tekstil Ürünlerine Gümrük Vergisi Uygulamaya Başladı, <https://ticaret.gov.tr/blog/sector-haberleri/fas-serbest-ticaret-anlasmasina-ragmen-turkiyeden-ithal-edilen-tekstil-urunleri>, 13 Ocak 2020 [Erişim tarihi: 08.05.2020]

²⁰¹ A.g.e.T.C.Ticaret Bakanlığı Dis Temsilcilikler ve Uluslararası Etkinlikler Genel Müdürlüğü 2020. S:14.

Tablo 21: Türkiye – Fas Dış Ticaret Vergileri (1000 ABD Doları)

Yıllar	Türkiye'den Fas'a (İhracat)	Türkiye'nin Fas'tan (İthalat)	Denge	Hacim
2015	1.337.555	710.636	-626.919	2.048.191
2016	1.469.782	918.164	-551.618	2.387.946
2017	1.657.718	924.062	-733.656	2.581.780
2018	1.989.587	715.715	-1.273.872	2.705.302
2019	2.291.963	590.448	-1.701.515	2.882.411

Kaynak: Trademap

Türkiye-Fas ticari ilişkilerini değerlendirdiğimizde yıllara göre dağılmış ihracat ve ithalat rakamlarının, dolayısıyla toplam ticaret hacminin gittikçe arttığı görülmektedir. Örnek olarak 2015-2019 yıllarını kapsayacak beş senelik bir dönemde ticaret hacminin istikrarlı bir şekilde arttığını vurgulamak gerekir.

Tablo 22: Türkiye'nin Fas'a İhracatında Başlıca Ürünler (1000\$)

Tablo 22: Türkiye'nin Fas'a İhracatında Başlıca Ürünler (1000\$)

Ürün Kodu	Ürün Adı	2015	2016	2017	2018	2019
	Toplam	1.337.555	1.469.782	1.657.718	1.989.587	2.291.963
8703	Binek otomobilleri ve esas itibariyle insan taşımak üzere imal edilmiş diğer motorlu taşıtlar (yarış arabaları dahil)	117.504	114.497	158.913	189.831	182.281
8407	Kıvılcım ile ateşlemeli içten yanmalı doğrusal veya döner pistonlu motorlar (patlamalı motor)	18.274	43.778	82.793	130.880	110.357
8704	Eşya taşımaya mahsus motorlu taşıtlar	62.014	63.970	53.423	73.265	86.692
7216	Demir veya alaşımsız çelikten profiller	66.007	49.357	66.440	85.391	80.928

7113	Mücevherci eşyası ve aksamı (kıymetli metallere veya kıymetli metallere kaplama metallere)	69.217	97.099	50.518	37.723	58.042
-------------	--	--------	--------	--------	--------	--------

Kaynak: ITC_Trademap

Yine aynı zamanda diliminde Türkiye'nin Fas'a ihraç ettiği, ayrıca Fas'tan ithal ettiği ürünlerin hacminde yıllara göre inişli çıkışlı bir seyrin söz konusu olduğu dikkat çekmektedir. Türkiye'nin ihraç ürünleri arasında, binek otomobilleri ve esas itibarıyla insan taşımak üzere imal edilmiş diğer motorlu taşıtlar (yarış arabaları dahil), kıvılcım ile ateşlemeli içten yanmalı doğrusal veya döner pistonlu motorlar (patlamalı motor), demir veya alaşımsız çelikten profiller, eşya taşımaya mahsus motorlu taşıtlar, mücevherci eşyası ve aksamı (kıymetli metallere veya kıymetli metallere kaplama metallere) yer almaktadır. Örneğin, mücevherci eşyası ve aksamı ihracatı, 2015 yılında 69.217, 2016 yılında 97 milyon 99 bin, 2017'de 50 milyon 518 bin, 2018'de 37 milyon 723 bin, 2019'da ise 58 milyon 42 bin olarak gerçekleştirmiştir.

Tablo 23: Türkiye'nin Fas'tan İthalatında Başlıca Ürünler (1000\$)

Tablo 23: Türkiye'nin Fas'tan İthalatında Başlıca Ürünler (1000\$)

Ürün Kodu	Ürün Adı	2015	2016	2017	2018	2019
	Toplam	710,636	918,164	924,062	715,715	590,448
3105	Azot, fosfor ve potasyumun ikisini veya üçünü içeren mineral veya kimyasal gübreler	67.401	58.632	101.599	46.125	137.009
2301	Et, sakatat, deniz hayvanı vs. (yemeye uygun olmayan) unu, pelleti, kıkırdakları (donyağı tortusu)	55.479	77.576	70.435	77.684	115.390

2510	Tabii kalsiyum fosfatlar, tabii alüminyum kalsiyum fosfat ve fosfatlı tebeşir	49.542	66.702	65.639	73.246	64.646
8703	Binek otomobilleri ve esas itibariyle insan taşımak üzere imal edilmiş diğer motorlu taşıtlar (yarış arabaları dahil)	197.417	367.515	389.388	208.077	62.353
2809	Difosfor pentaoksit, fosforik asit ve polifosforik asitler	92.504	61.337	57.807	120.409	0

Kaynak: ITC_Trademap

Yukarıdaki tablodan görüldüğü gibi Türkiye'nin Fas'tan ithal ettiği ürünleri arasında ağırlıklı olarak binek otomobilleri ve esas itibariyle insan taşımak üzere imal edilmiş diğer motorlu taşıtlar (yarış arabaları dahil), azot, fosfor ve potasyumun ikisini veya üçünü içeren mineral veya kimyasal gübreler, et, sakatat, deniz hayvanı vs. (yemeye uygun olmayan) unu, pelleti, kıkırdakları (donyağı tortusu), tabii kalsiyum fosfatlar, tabii alüminyum kalsiyum fosfat ve fosfatlı tebeşir, difosfor pentaoksit, fosforik asit ve polifosforik asitler yer almaktadır.

Türkiye ile Fas arasındaki STA'nin imzalanmasından sonra dış ticaret hacmi artmıştır. Ancak bu hacmi artırma potansiyeline sahibi olan başka unsurlar da bulunmaktadır. Örneğin; İstanbul - Casablanca deniz yolu nakliyesi doğrudan gerçekleştirilememektedir. Bu taşımacılık Fransa ve İspanya üzerinden aktarmalı olarak gerçekleştirilmekte, her hangi bir sorunun olmaması durumunda sefer yaklaşık 12 gün sürmektedir. Avrupa üzerinden aktarmalı ticaret navlun, gümrükleme ve liman masrafları gibi unsurlar dikkate alındığında bir hayli maliyetli olmakta, ürünlerin Fas pazarına ulaşmasını geciktirmektedir. İki ülke arasında dış ticaret seviyesinin daha üst düzeylere çıkarılması için doğrudan seferler düzenlenmesi, diğer bir ifade ile deniz yol taşımacılığın geliştirilmesi önem arz etmektedir. ²⁰²

3.4. Yatırımlar ve Müteahhitlik

Fas'ta hükümet yabancı yatırımcılar çekmek amacıyla yatırım ortamını iyileştirme adımlarında bulunmaktadır. Bu bağlamda 1995 yılında kabul edilen Yatırım Kanunuyla yerli

²⁰² KFA Fuarçılık, FAS ÜLKE RAPORU TEMMUZ 2019. S:19. <file:///C:/Users/Safran1/Downloads/FAS.pdf> [Erisim tarihi:30.08.2020]

ve yabancı yatırımcıların eşit haklara sahip olması tescillenmiştir.²⁰³ Bu kanunda yabancı yatırımcıların tütün ve fosfat sektörü dışında tüm sektörlerde yatırım yapabileceği belirtilmiştir. Bahsi geçen kanunun yanı sıra hukuksal uygulamalar yönündeki bürokratik işlemler azaltılsa da ne yazık ki, halen daha yatırımcının en önemli engeli olarak bürokrasi görülmektedir. Fas'ta yurtdışı para transferinde kısıtlama olmamakla birlikte asgari ücret 165 dolardır. Ülkede bulunan yabancı yatırımcılara örnek olarak, Coca-Cola, Bouygues, Pechiney, Procter & Gamble, Hoechst, Kraft Foods, Goodyear ve Renault'u sayabiliriz. Bunlardan başka ülkede yatırım yapan şirketler içinde Oracle, HP, Güney Koreli Daewoo, elektronik alanındaki Fransa ve İtalya ortaklığı olan SGS Thomson, Compaq, İngiliz şirketi olan Glaxo Smith Kline ve Microsoft'ta bulunmaktadır. Fas'taki yabancı yatırımcılara ülke bazlı bakıldığında sırasıyla Fransa, İspanya, BAE, ABD ve Almanya görülmektedir.

Fas'ta günümüz itibariyle toplam 150 Türk şirketi bulunmaktadır. Bu şirketlerin bir kısmı ithalat ve ihracat bir kısmıysa müteahhitlik ve müşavirlik alanlarında hizmet vermektedirler. Fas'ta bulunan Türk yatırımlarının tahmini olarak 245 milyon dolar civarında olduğu düşünülmektedir. Türk şirketleri ağırlıklı olarak tekstil, mobilya, gıda, süpermarket zinciri ve inşaat makineleri gibi alanlarda yatırımlarda bulunmakta ve 8000 Fas vatandaşına iş olanağı sağlamaktadırlar.

8 Nisan 1997 yılında Fas ile Yatırımların Karşılıklı Teşvik ve Korunması Anlaşması imzalanmış, söz konusu anlaşma 31 Mayıs 2004 tarihinden itibaren yürürlüğe alınmıştır. Bu anlaşma Türk yatırımcıların Fas'ta, Faslı yatırımcıların Türkiye'de güvenli bir şekilde yatırım yapmaları için "Ulusal Muamele", "Adil ve Eşit Muamele" ve "En Çok Kayrılan Ulus Muamelesi" ilkelerini ve tahkim seçeneklerini içeren yöntem ve gelir transferiyle ilgili hususları açık bir şekilde tanımlayarak siyasal altyapı sağlamaktadır.

Fas Yatırımları Ajansı olan AMDI ve Türkiye Yatırım Destek ve Tanıtım Ajansı olan ISPAT arasında 3 Mart 2011 tarihinde Rabat şehrinde imzalanan Karma Ekonomik Komisyonunun 9. Dönem Toplantı Protokolünde ülkeler arasındaki gelecek vaat eden sektörlerde ortak yatırımlara, ekonomik tamamlamaya ve yatırımlarda iş birliğinin daha da güçlendirilmesi adına Mutabakat Zaptının imzalanması kararı alınmış ve söz konusu karar 21 Kasım 2011 tarihinde imzalanmıştır.

Fas'ta altyapı ihalelerini kazanmış Türk şirketlerinin sayı giderek artmaktadır. Türk şirketlerinin yeni aldıkları ve devam eden çalışmalarının toplam değeri 2 milyar doları bulmuştur. Türk şirketlerinin işlerinin kaliteli olması ve zamanında tamamlanması ülkenin

²⁰³ *Fas Ülke Bülteni*, DEİK, 2018, s.17-18.

Kral, Başbakan ve Teçhizat ve Ulaştırma Bakanı dahil olmakla hükümet takdirini kazanmıştır. 230 milyon dolar bedeli olan Samir Rafinerisi Modernizasyon projesini gerçekleştiren TEKFEN, bu projeyle sektörün önde gelen projelerinden birini hayata geçirmektedir.

Türk şirketi olan MAKYOL tarafından gerçekleştirilen Tanca-Med liman ve ona bağlı yolları kapsayan Tanca-Tanca Med Limanı/Tetouan-Fnideq otoyolları ilk kısmı olan Tanca-RN2 ve Tetouan-M'diq Fas Kralı VI. Muhammed için kalkınma projeleri açısından en önemlisiydi. DOĞUŞ şirketi de Marakeş-Agadir otoyolunun bir bölümünün inşasını gerçekleştirmektedir. Marakeş-Kazablanka otoyolunun bir bölümünün inşasını MAKYOL şirketi 60 milyon Euro bedeliyle üstlenmiştir.

TEKFEN firması Fas Fosfat Kraliyet Ofisi olan OCP'nin tahmini 364 milyon Euro değerindeki 235 kilometreyi kapsayan fosfat boru hattı yapımı ihalesi kazandı. Kasım 2010 tarihinde Fas Kraliyet Fosfat Ofisi ile TEKFEN arasında iki adet Diamonyum (DAP) fabrikasının yapımı ve fosfatın taşınması için boru hattı yapılmasıyla ilgili anlaşma imzalandı. Bu boru hattı 28 milyon ton fosfat üretimini 2018 yılında 50 milyon tona çıkarmak açısından stratejik bir öneme sahiptir. Boru hattının, Khouribga madenlerinden çıkarılan fosfatın Jorf Lasfer kimya fabrikasına taşınmasının %60'lık kısmını kapsaması ve bunun da nakliye maliyetini düşürmesi beklenmektedir. Fas'ın tek rafinerisi olan SAMİR'in de modernize edilmesinin bir kısmı TEKFEN tarafından gerçekleştirilmiştir.

3-4 Kasım 2015 tarihinde Türkiye Bilim Sanayi ve Teknoloji Bakanı Fikri Işık Fas'ı ziyareti sırasında 4 Kasım'da Kasablanka şehrindeki Ford Otosan'ın satış, ikinci el ve satış sonrası olmakla tek çatıda birleşen Scana Ford Truck 4S tesisinin açılışını gerçekleştirdi.

Bunlardan başka STFA İnşaat isimli şirket Fas Ulaştırma ve Teçhizat Bakanlığı'nın Safi Şehir Limanı projesini yürütmektedir.

Türk şirketi olan Abalıoğlu Holding Fas'ta maden faaliyetlerinde bulunabilmek için 373.500 Euro yatırımla "Abalıoğlu Mining Morocco" isimli şirket kurmuştur. Bu şirket Fas'ın Fes-Boulemane bölgesinde çinko ve bakır gibi maden araması yapmak adına ruhsat alımı için başvuruda bulunmuştur. Haziran 2012 tarihinde TEKFEN grubuna bağlı Toros Tarım Şirketiyle OCP arasında "Black Sea Fertilizer Trading Co." adlı ortaklık şirketi kurulmuştur. Türkiye'de kurulacak olan ve hisselerinin %30'u Toros Tarıma, %70'i OCP'ye ait olacak gübre fabrikasının Balkanlar, Orta Asya ve Karedeniz piyasalarına yakın ve teslimat sürelerinin kısa olmasıyla ihracat adına verimli olacağı öngörülmektedir.

Üçüncü ülkelerde bazı Türk şirketlerinin Faslı şirketlerle ortak oldukları görülmektedir. Bu gibi ortaklıkların Fas'ın özellikle Gabon ve Sudan gibi bazı Afrika ülkeleriyle yapmış olduğu tercihli ticaret anlaşmaları ve Fas Eximbank'ı olan SMAEX'in bu ülkelere yapılan ihracatın %75'ni sigortalaması sebebiyle Türkiye'nin Afrika ülkelerine yönelik ticaretinin artırılmasında katkıda bulunacağı düşünülmektedir.

Türk müteahhitlik şirketleri günümüze kadar toplam değeri 3,2 milyar dolar olan 40 proje üstlenmiştir. Bu tutar Afrika ülkelerinde Türk şirketlerinin toplam yatırımlarının yaklaşık %5'ne denk gelmektedir. Fas, Afrika ülkeleri arasında bu yatırımlara göre Libya ve Cezayir'den sonra 3. Sırada bulunmaktadır.

İhalelerin uluslararası katılıma açık olması 2000'li yıllardan başlayarak ülkedeki otoyolların inşasının büyük kısmının Türk müteahhit şirketleri tarafından gerçekleştirilmesi ile sonuçlanmıştır. Muhammediye şehrine bulunan ve Fas'ın tek büyük rafinerisi olma özelliğini taşıyan SAMIR tesislerinin modernizasyon çalışmalarının büyük bir kısmı bir şirketimiz tarafından yürütülmektedir.

Fas'ta sektörün en önemli ve büyük gelişmeler kaydeden fuarları düzenlenmektedir. Bu fuarlara Türk Firmaları da aktif olarak katılım sağlamaktadır. Onlardan en önemlileri Kazablanka'da her yıl dönüşümlü olarak düzenlenen Construmar ve Uluslararası Yapı Fuarı (SIB), Agadir şehrinde düzenlenen Batexpo ve Kazablankada düzenlenen bir diğer fuar olan BTP Expo'dur.

Yapı Merkezi firması tarafından üstlenilmiş olan Kazablanka tramvay hattının yapımı projesi son dönemin en büyük projelerinden biri olma özelliğini taşıyor.

3.5. Türk Şirketlerinin Fas'taki Ekonomik ve Ticari Faaliyetleri

Çalışmanın bu kısmında, Fas pazarında havacılık, Müteahhitlik, Gıda ve tekstil sektöründe faaliyet gösteren bazı Türk şirketlerinin etkinlikleri ve çalışmaları üzerinde durulacaktır.

3.5.1. Havacılık Sektöründeki Türk Şirketlerinin Fas'taki Ekonomik Faaliyetleri ve Türk Hava Yolları

Türkiye'nin önde gelen havacılık sektörü kuruluşları arasında THY ve Pegasus Hava Yolları yer almaktadır. Pegasus Hava Yolları Türkiye'nin uygun fiyatlar ile hem yurtiçi hem yurtdışı ucuz gerçekleştiren kuruluşlarında biridir. Türk Hava Yolları ise dünyanın en çok

noktasına uçuş gerçekleştiren hava yolu sektöründe oncu, Türkiye'nin kamu kuruluşlarından biridir.

Bu çalışmada havacılık sektörü içerisinde yer alan THY'nin Fas'taki faaliyetleri üzerinde durulacaktır. Bu kapsamda THY'nin yönetiminden bir yetkili ile mülakat gerçekleştirilmiştir.

Dünyanın en karlı şirketleri arasında yer alan Türk Hava Yolları şirketi ülke çapında ve uluslararası alanda yeteri kadar saygın marka kimliğine sahip bir işletme olarak bilinmektedir. İşletme, 20.05.1933 yılında Türkiye Cumhuriyeti Savunma Bakanlığına bağlı olarak kurulmuştur. İlk faaliyete başladığı sırada kuruluşun bünyesinde günümüzdeki oranla kıyaslanmayacak kadar az sayıda çalışan istihdam edilmiştir. İstihdam edilenler yedi pilot, sekiz makinist, sekiz memur ve bir telsizciden oluşmakta olup toplamda 24 çalışana sahipti. Şirketin filo kapasitesi 2 adet King Bird, 2 adet Junkers F-13, 1 adet ATH – 9 uçaklarından oluşuyordu. Uçaklardaki koltuk sayısı markalarına bağlı olarak 5-10 koltuk arası değişmekteydi (www.turkishairlines.com). 1935 yılında Bayındırlık Bakanına bağlı olan kuruluşun ismi Nafia Vekaleti idi. 1938'de "Devlet Hava Yolları Umum Müdürlüğü" adı altında Bayındırlık Bakanlığında alınarak Ulaştırma Bakanlığında bağlanmıştır. Marka olarak Türk Hava Yolları markası 1946'da oluşturulmuştur. Nitekim 1938 yılında kuruluşun adı Devlet Hava Yolları İşletmesi Müdürlüğü olarak değiştirilmiştir. 1955 yılında kuruluş, bugünkü adıyla Türk Hava Yolları olarak adlandırılmıştır. ²⁰⁴

1957 yılından itibaren sermayeye açılmış, % 6,5 hisse ile İngiliz havayolu şirketi BOAC'ı kendisine ortak etmiş, 1977'de yeniden millileştirilmiştir. 1984'te Kamu İktisadi Kuruluşu statüsünde örgütlense de 1990'da özelleştirme kapsamına alınarak % 1,53 bölümüyle halka açılmıştır. Nihai olarak yüzde 49,12 Özelleştirme İdaresine ve % 50,88 halka açık olarak İktisadi Devlet Teşekkülü statüsünde faaliyetine devam etmiştir. On adet değişik şirketlerin ortaklığından oluşan THY Anonim Ortaklığında şirketinde istihdam edilen personel sayısı 31.03.2015 tarihiyle 20.370 iken²⁰⁵ 2019 mart ayında 28 bin 183'e yükselmiştir. Şirket kaynaklarına dayanarak verilen bir medya haberinde THY'nin yolcu ve kargo uçaklarının toplam sayısı 335 olup toplamda 309 noktaya uçuş gerçekleştirmektedir. Bu

²⁰⁴ Nilüfer Canöz, Hizmet Sektöründe Kurumsal İmaj Algısı: Türk Hava Yolları Örneği (Selcuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Halkla İlişkiler ve Tanıtım Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi), Konya 2015, s. 108.

²⁰⁵ Canöz, s. 108-109.

uçuşlardan 259'u yurt dışına ve 50'si yurtiçine yapılmaktadır. Sürekli olarak uçak filosunu yenileyen ve artıran THY 2023 yılına kadar 219 uçak daha almayı planlamıştır.²⁰⁶

Türk Hava Yolları A.O. kaynaklarından yapılan açıklamalara göre şirketin bünyesindeki çalışan kapasitesi şu sayılarla ifade edilmektedir: 627 yönetici, 5.432 pilot, 12.052 kabin memuru, 218 teknisyen, 10.268 diğer çalışanlar. Şirketin işletmecilik faaliyetlerinde ortaklıklarla birlikte 4.883 yolcu ve kargo taşımacılığı, 9.864 bakım onarım, 387 uçak içi üretim, 20.214 destek hizmetleri elemanı ve 21 diğer çalışanlar yer almaktadır. Özellikle 2010 yılından itibaren gerek koltuk sayılarında gerekse yolcu sayılarında çok önemli artış yaşanmıştır. 2010-2018 yılları arasında koltuk sayısı 65.100'den 182.031'e yükselirken, 2010'da 29 milyon olan yolcu sayısı 2018'de 75,1 milyona yükselmiştir. Dünyanın en geniş uçak ağına sahip THY şirketinde Avrupa (43 ülke, 116 şehir, 117 havaalanı), Uzak Doğu (22 ülke, 39 şehir, 39 havaalanı), Orta Doğu (13 ülke, 35 şehir, 35 havaalanı), Afrika (39 ülke, 60 şehir, 60 havaalanı), Amerika (9 ülke, 19 şehir, 19 havaalanı) kıtalarında toplamda 127 ülke, 319 şehir ve 322 havaalanında hizmet vermektedir.²⁰⁷

Bilindiği üzere, Türk Hava Yollarının görsel kimlik içerisinde logo olarak THY kısaltmasını kullanırken İngilizce "Turkish Airlines" yazılışını uluslararası arenada kullanmaktadır. Görselin rengi Türk Bayrağının rengine uyumludur: kırmızı zemin üzerinde mavi, bazen de mavi zeminde beyaz yazı kullanmaktadır. Logosunda 1961 yılında yapılan yarışmada Mesut Manioğlu'nun tasarladığı "Yaban Kazı" amblemi kullanılmaktadır. 2009 yılında "Feel Like a Star" sloganıyla başlayan THY günümüze Türkçe "Dünya Daha Büyük, Keşfet", İngilizce ise "Widen Your World" sloganını kullanmaktadır.²⁰⁸

Havayolu taşımacılığı sektörü olarak son derece önemli ve hassas dengeler üzerinde faaliyetini devam ettirmektedir. Uluslararası Hava taşımacılığında, günümüzde yaşanan yoğun rekabet ortamında bu faaliyetleri sürdürebilmenin temel şartlardan biri de "marka değeri" yaratabilmektir. Yolcu satın alma kararını verdiği sırada kendisine sunulacak hizmetlerin neler olacağını dikkate almaktadır. Bu bağlamda yolcuların aldıkları kaliteli hizmet marka değerlerini etkileyen önemli bir unsurdur.²⁰⁹

²⁰⁶ THY'den istihdam atağı: 3 ayda 1182 kabin görevlisi daha uçmaya başladı, <https://www.cnnturk.com/ekonomi/thyden-istihdam-atagi-3-ayda-1182-kabin-gorevlisi-daha-ucmaya-basladi>, 15.05.2019 [Erişim tarihi: 20.01.2020]

²⁰⁷ Veriler THY internet sitesinden alınmış olup, şirketin ilgili sayfa güncellenmesi: 05.12.2019 tarihinde yapılmıştır. Sayılarla. <https://www.turkishairlines.com/tr-int/basin-odasi/hakkimizda/sayilarla-turk-hava-yollari/> [Erişim tarihi: 02.02.2020]

²⁰⁸ Canöz, s. 111.

²⁰⁹ Mehmet Şişman, Uluslararası Pazarlama ve Türk Hava Yolları Örnek Stratejik İncelemesi (Haliç Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Anabilim Dalı İşletme Programı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2014, s. 42.

Türk Hava Yolları 27 Mart 2005 tarihi itibariyle Kazablanka-İstanbul karşılıklı seferleriyle uçuşlarını başlatmıştır. 15 Nisan 2019 itibariyle ise Marakeş-İstanbul karşılıklı seferleri de başlatarak Fas'ta faaliyetlerine devam etmiştir.

Bu çalışma kapsamında, Şirketin Fas'taki faaliyetleri konusunda şirket yetkilileriyle mülakat gerçekleştirilmiştir. Yapılan mülakatlardan THY'nın Fas'a yönelik nasıl bir strateji izlediği genel hatlarıyla söylendi. Yapılan mülakatta şirketin neden Fas'ı tercih ettiğine dair soruya şirket yetkisi şöyle bir yanıt vermiştir: *“Fas, Kuzey Afrika bölgesindeki jeopolitik konumu ve uzun yıllardan beri Türkiye olan iyi ilişkiler sebebiyle devamlı talep aldığımız ülkelerdendir. Türk ve Fas vatandaşlarının karşılıklı olarak vizesiz seyahat etmesi, Fas'ın aynı zamanda Ortadoğu ve Asya-Uzak Doğu gibi bölgelerden yoğun ilgi alan bir turizm ülkesi olması, Afrika kıtası ülkeleri başta olmak üzere diğer ülkelerle olan iyi ilişkilerin bulunması ve dolayısıyla da yabancı yatırımcı sayısının yoğun olması uçuşların gerçekleştirilmesinin destekleyen nedenlerdendir.”*²¹⁰ Şirket yönetimi Fas'taki bürokratik süreçlerin yoğun olmasına rağmen süreçlerin başarılı bir şekilde yönetildiğinden bahsetmektedir. Keza bunun nedeni THY'nin uluslararası standart ve kuralları olan bir sektör şirketi olmasından, ayrıca Ortaklık olarak uzun yıllardır ülkede faaliyet göstermesinden kaynaklanmaktadır. Şirket çalışanları çoğunlukla mahalden istihdam edilen Faslılardan oluşuyor. Şirket ayrıca yolcu ve kargo yer hizmetleri gibi alanlarda Fas menşeli firmalar üzerinden hizmet almaktadır.

THY, Fas'ta yabancı marka olarak kendini tanıtmak için değişik stratejiler kullanmaktadır. Öncelikli olarak şirketin online ve offline mecralarda reklamları bulunmaktadır. Radyo, billboard, dergi, sosyal medya mecralarında tanıtım faaliyetleri de yine bu amaçla yürütülmektedir. Bunun yanı sıra şirket ülkedeki önemli gazete, dergi ve sosyal medya mensupları için Türkiye ve uçuşların tanıtımı amacıyla basın turları düzenlemektedir.²¹¹

Bilindiği üzere, havayolu niteliği itibariyle bir hizmet pazarlamasıdır. Burada pazarlanan ürün hizmettir. Bu hizmet iki nokta arasındaki taşımacılıktan ibaret olup, çok sayıda alt hizmeti kendi bünyesinde barındırır. Buradaki hizmet yolcuya bilet satışından başlamış olup yolcunun hava aracına alınmasıyla, uçuş sırasında hizmetle devam eder ve uçuş

²¹⁰ Mülakat. 13.01.2020, saat 10.30. İstanbul

²¹¹ Mülakat. 12.02.2020, saat 16.00. İstanbul

sonrasında tamamlanır. Bu anlamda söz konusu hizmet aslında hizmetler silsilesinden oluşur.²¹²

Fas vatandaşları için Ortaklık, uçuşları gerek servis kalitesi, uçakların vaktinde iniş ve kalkışı, sunulan yemek menüsü, uçak içi eğlence sistemi ve uçuş ağının genişliği gibi sebepler prestijli bir tercih olarak şirket algılanmasını sağlamaktadır.²¹³ Müşteri memnuniyetiyle (Türk Hava Yolları Müşteri Deneyimi) ilgili hangi ölçüm ve değerlendirmeler konusunda yapılan açıklamaya göre Faslı vatandaşların mahalli numaralar üzerinden erişebilecekleri, Arapça ve Fransızca hizmet veren çağrı merkezinin bulunduğu, gelen şikayetlerin en kısa sürede cevaplanması için süreçlerin devamlı takip edildiği ve istatistiksel olarak raporlanmakta olduğu vurgulanmıştır. Buna ilaveten, THY olarak uçuşunu gerçekleştirmiş tüm müşteriler için uçuş deneyimlerini paylaşabilecekleri anketler gönderilerek eş zamanlı yolcuların geri bildirimlerinin alındığı ifade edilmiştir.²¹⁴

Ortaklık; Kazablanka uçuşlarına ilaveten, Marakeş şehrine uçuşlara başladıktan sonra Fas'ı ve THY'yi tanıtabilmek amacıyla dünya çapında ITB-Almanya, ATM-Dubai gibi birçok fuara katılım göstermektedir. Şirket tanımında günümüzde, sosyal ağları kullanma trendi gittikçe yaygın hale gelmektedir. Fas'ta sosyal medya çok önemli bir yere sahiptir. Genç nüfusu olması sebebiyle sosyal medyanın yoğun kullanıldığı ülkede; aktif bir şekilde Instagram, facebook, twitter gibi mecralarda tanıtım faaliyetleri ile birlikte promosyonel kampanyaları bulunmaktadır.

Bilindiği gibi, Türk Hava Yolları, ayrıca çok sayıda sosyal sorumluluk projelerini üstlenmektedir. Bu projelerin önemli bir kısmı insancıl yardım niteliğindedir. Örneğin, 2007 yılında Türkiye Kızılay Derneği'nin başlattığı "İnsani Yardım Operasyonuna" destek vererek arasında Etiyopya'daki Afrika Birliği Konferansı (29-30 Ocak 2007) ve Kenya'daki Uluslararası Kızılay Dernekleri Federasyonu Afrika Özel Oturumu (5-7 Şubat 2007) kapsamında Kızılay'a ait 150 ton maddi yardım malzemesinin dört kez kargo seferi düzenleyerek Etiyopya ve Kenya'ya ücretsiz taşımıştır (www.turkishairlines.com). Fas'ta benzeri faaliyetler konusunda THY yetkilisine sorulan soruda "*Sponsorlukların ülkedeki etkinliğimizi destekleyen önemli bir iletişim yöntemi olduğu kanaatindeyiz. Özellikle Kültürel*

²¹² Yıldırım Saldıraner, *Sivil Havacılık Faaliyetleri ve Türk Sivil Havacılık Otoritesi İçin Organizasyon Yapısı Önerisi*, Anadolu Üniversitesi Sivil Havacılık Yüksek Okulu Yayınları, Eskişehir 1992, s. 14; Nezahat Ekici, *Deneyimsel Pazarlama ve Seyahat Deneyimi: Türk Havayolları Örneği*, Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme Anabilim Dalı Üretim Yönetimi ve Pazarlama Bilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Karaman 2012, s. 54.

²¹³ Mülakat. 13.01.2020, saat 10.30. İstanbul.

²¹⁴ Mülakat. 13.01.2020, saat 10.30. İstanbul.

iletişim alanında ilgi çeken hat sergileri ve sinema festivalleri gibi mecralar ile birlikte geniş kitlelere hitap edenlere odaklanıyoruz” şeklinde bir cevap alınmıştır.²¹⁵

Bilindiği üzere THY son dönemlerde yoğun bir şekilde Sadakat Yönetimi: Miles&Smiles programını gerçekleştirmektedir. Söz konusu program Fas'ta da başarılı bir şekilde uygulanmaktadır. THY gerek havalimanı gerek ise şehir satış ofislerine gelen yolculara miles&smiles hakkında bilgi verilerek üyelikleri yapılmaktadır. Ücretsiz fazla bagaj imkanları, CIP Lounge girişleri ve uçuşlardan kazanılan miller dolayısıyla ücretsiz bilet kazanımları gibi avantajların farkındalığının artması dolayısı ile geçmiş yıllara nazaran Miles&Smiles yolcu sayısı her geçen yıl artış göstermektedir.²¹⁶

THY yetkisine yöneltilen “Diğer şirketlerle rekabet durumunuz ne düzeydedir? Rekabet için hangi strateji tercihleriniz vardır?” sorusuna şöyle bir yanıt alınmıştır: “*Fas pazarında İstanbul'a sefer icra eden lokal taşıyıcıların yanı sıra, network taşıyıcısı olan birçok uluslararası havayolu bulunmaktadır. Uçaklarımızın kaliteli olması, zamanında kalkış oranlarımızda başarılı olmamız gibi birçok etken yıllar boyunca azımsanmayacak sadık yolcu portföyümüzün oluşmasını sağlamıştır. Dünya'da en çok ülkeye uçan havayolu olarak yolcularımıza, İstanbul havalimanı üzerinden dünyanın farklı şehirlerine 2-3 saatlik ideal bekleme süreleri ile rahat ulaşım imkanları sunmamız, Kazablanka ve Marakeş şehirlerine her gün uçmamız sayesinde turistlerin tüm ülkeyi, karayolundaki geçirilen zamandan tasarruf ettirerek, gezme imkanı vermesi bölgedeki en önemli avantajlarımızdandır.*”²¹⁷

Yapılan mülakatlardan da görüldüğü gibi THY şirketi her geçen gün yeni tanıtım ve pazarlama faaliyetlerini geliştirerek, satış yelpazesini genişleterek, ayrıca sosyal sorumluluk projelerinde yer alarak serbest rekabet ortamında bir marka olma özelliğini korumakta ve sürdürmektedir.

3.5.2. Türk Müteahhitlik Şirketlerinin Fas'taki Ekonomik ve Ticari Faaliyetleri

Türkiye inşaat sektöründe dünya çapında iyi performans sergileyen ülkeler arasındadır. Yurt dışında milyarlar dolara varan müteahhitlik anlaşmalarıyla Türk müteahhitlik şirketleri gerek özel gerekse kamu ihalelerini kazanarak faaliyet alanını zaman geçtikçe daha fazla genişletmektedirler. Bu şirketler Fas pazarında kayda değer bir saygınlığa sahiptir.

²¹⁵ Mülakat. 13.01.2020, saat 10.30. İstanbul.

²¹⁶ Mülakat. 13.01.2020, saat 10.30. İstanbul.

²¹⁷ Mülakat. 13.01.2020, saat 10.30. İstanbul.

3.5.2.1. MAKYOL İnşaat

1965 yılında İstanbul'da temelleri atılan Makyol, 1976 yılında yeniden yapılandırılarak anonim şirket statüsünde faaliyetlerini devam ettirmiştir. 1980'li yıllarla beraber ulusal düzeyde Sulama Gölet'i İnşaatı, Yol inşaatı, Asfalt Çalışmaları gibi alt yapı çalışmaları ile üst yapı çalışmaları faaliyetlerine başlamıştır. Günümüze kadar faaliyet süresi içinde çok önemli ticari ve ekonomik faaliyetlere imza atmış, büyük çaplı inşaat projelerini gerçekleştirmiştir. 2000 yılından itibaren yurt dışında çok önemli projelere imza atmıştır.

2003 yılında Makyol'un yurt dışı atılımları devam etmiş, Kuzey Afrika'da önemli faaliyetlere imza atmıştır. Makyol, Fas'ta 350 milyon dolar değerindeki projelerin kontratlarını imzalamıştır. Projeler esas olarak 4 ayrı otoyol inşasını öngörmektedir.

Makyol, 2020 yılında ENR (Engineering News Record), ABD tarafından yayınlanan listede, uluslararası faaliyetler sıralamasında dünyanın en büyük 250 uluslararası taahhüt şirketi arasında 227. sırada yer almıştır. 2019 yılında, Makyol 231. sırada yer almıştır.²¹⁸

Yılbaşında Cezayir'de Doğu-Batı Otoyolu İnşaatı kapsamında toplam 60 milyon Avro projeleri, inşaatına başlamıştır.

Fas'ta gerçekleştirilmiş projeler de şunlardır;

- Casablanca Taşkın koruma Projesi, Fas (2014-2017)
- Tanger-Port Oued Rmel Otoyolu Lechbaa- RN16 Kesimi, Fas (2005-2008)
- Tanger-Port Oued Rmel Otoyolu Tanger- RN2 Kesimi, Fas (2004-2007)
- Tetouan- M'diq Otoyolu İnşaatı İsi, Fas (2004-2007)
- M'diq- Fnideq Otoyolu İnşaatı İşi, Fas (2004-2008)
- Marakes- Agadir Otoyolu RN8 – CHICHAOUA Kesimi İnşaatı, Fas 2009
- El Halassa Rezervuarlı Baraj Projesi, Fas (2012-2013)
- Tanger-Port Oued R'mel Otoyolu, Ksar Sghir-Port Oued R'mel Kesimi KM: 1+000'daki Dolgunun Ankrajlı Diyafram Duvar ile Güçlendirilmesi Projesi, Fas (2007-2008)
- Marakes- Agadir Otoyolu Boulkhras – Chichaoua Kesimi İnşaatı, Fas 2009

²¹⁸ www.haberturk.com

- Fas- Teza Otoyolu Tahla- Oued Amlil Kesimi, Fas (2010-2011)
- Tetouan – Fnideq Otoyolu Eksik İmalatların Tamamlanması, Fas 2008
- Tetouan – Fnideq Otoyolu D7 Dolgusu, Sev Düzenleme İşleri, Fas 2007
- Tetouan – Fnideq Otoyolunun Eksik Kalan Drenaj İşleri, Fas (2008-2009)
- Safi – Fosfat Ocakları İstinat Duvarı, Fas (2010-2011)
- Al Massira Konutları Projesi 1. Etap İnşaatı, Fas (2009-2012)
- Fnideq Şehrindeki Al Massira Şehir Projesi Alt Yapı İşleri, Fas (2008-2011)
- Paradise Golf Resort Altyapı İşleri, Fas (2008-2009)
- Casablanca – Rabat Otoyol Genişletmesi İnşaatı, Fas (2014-2017)

3.5.2.2. TEKFEN İnşaat

1956 yılında kurulan TEKFEN, günümüzde hem ulusal hem uluslararası alanda müteahhitlik faaliyetlerinin öncü kuruluşlarından biridir. Günümüzde TEKFEN Holding A.Ş.'nin bir yan kuruluşu olan Tekfen İnşaat ve Tesisat A.Ş.; Türkiye'nin yanı sıra, Ortadoğu, Kuzey Afrika, Kafkasya ve Orta Asya, Doğu ve Orta Avrupa'da büyük başarıları olan uluslararası bir yüklenici olarak saygın bir markadır. TEKFEN, çok farklı ve geniş çaplı faaliyetlerde bulunmaktadır. Bu kapsamda ağır inşaat işlerinden rafineriler ve petrokimya tesislerine; uydu kentlerden büyük endüstriyel işleme tesislerine, boru hatları ve deniz yapılarından güç tesisleri, elektrik ve iletişim işlerine kadar farklı alanlarda faaliyetlerini yürütmektedir.

TEKFEN İnşaat ve Tesisat A.Ş. tarafından Su projeleri gerçekleştirilmiş;

- Fas - Tanca - Port De Oued Rmel Otoyolu, RN2 - Lechbaa Kesimi (2004-2007)
- Fas - OCP Boru Hatıyla Fosfat Çamuru Taşıma Projesi (2010-2014)
- Fas - DAP (Diamonyum Fosfat) Gübre Fabrikaları Projesi (2010-2013)
- Fas - Topping Unit 4 (Cdu-4) Projesi (2010-2012)

- Samir Rafinerisi, Yenileme Projesi (2005-2009)²¹⁹

Bu projelerle, TEKFEN inşaatın Fas'ın altyapı projelerinin gerçekleştirilmesinde önemli roller üstlendiğini anlaşılmaktadır.

3.5.2.3. Doğu İnşaat

1951 yılında inşaat ve müteahhitlik sektöründe faaliyetlerini başlayan Doğu İnşaat ve Ticaret A.Ş., ulusal ve uluslararası alanda bir çok projeyi gerçekleştirmiştir. Gerçekleştirdiği bu projelerin toplam değeri 28,2 milyar doların üzerindedir. 250'den fazla alt ve üstyapı projesi gerçekleştirmiştir. Faaliyetlerini zaman zaman uluslararası şirketlerle kurduğu ortak girişim ve konsorsiyumlarla da devam ettirmektedir. Bu kapsamda hem Türkiye'de, hem dünyanın farklı coğrafyalarında, örneğin; Orta Doğu, Kuzey Afrika, Doğu Avrupa ve Körfez ülkelerinde çok büyük ölçekle projeleri hayata geçirmektedir. ENR tarafından her sene belirlenen "Dünyanın En Büyük 250 İnşaat Firması" sıralamasında 2003 yılından beri yer almaktadır.²²⁰

Doğu İnşaat'ın farklı uzmanlık alanlarını içeren kapsamlı portföyü; 1.515 km'lik yol, 43 km'lik köprü ve viyadük, 340 km'lik metro ve tünel, toplamda 3.350 MW elektrik üreten 21 baraj ve hidroelektrik santrali gibi altyapı projeleri dışında, metro projeleri kapsamındaki istasyonlar da dahil toplam 3,45 milyon metre karelik bir inşa hacmine sahip alışveriş ve eğlence merkezi, ofis, yaşam ve endüstriyel alan projelerini de içermektedir. Ayrıca Şirket, Doğu Grubu gayrimenkul yatırımları kapsamında 2,6 milyon metre karelik inşa alanına sahip bina yapımı gerçekleştirmiştir.²²¹

Doğu İnşaatı Fas'ta gerçekleştirmiş olduğu faaliyetler şunlardır;

- Doğu İnşaat tarafından Fas'ta yapılan ve bir Türk müteahhitin Fas Krallığı'nda aldığı ilk proje olan Asilah-Tanger Otoyolu, 30 km uzunluğundaki 2 x 2 şeritli otoyolun inşasını kapsamaktadır. Proje kapsamında, üst geçit, viyadük ve istinat duvarının yapımı gerçekleştirilmiştir.²²²

²¹⁹ Kapsamlı bilgi için bkz: <http://www.tekfeninfaat.com.tr/TR/projelerimiz.asp?p=morocco>

²²⁰ Doğu İnşaat'ın tarihçesi için bkz: <http://www.dogusinfaat.com.tr/tr/hakkimizda> [Erişim tarihi: 08.04.2020]

²²¹ <http://www.dogusinfaat.com.tr/tr/hakkimizda>

²²² <http://www.dogusinfaat.com.tr/tr/asilah-tanger-otoyolu>

- Tanger Limanı Yolu 3.Kısım, 4 Viyadük İnşaatı. Proje, Tanger Seaport Road: Lechbaa, Ksar Nord, Ksar Sud ve Ghlal'de 1.844 m 2 x 2 şeritli viyadük yapımını içermektedir.²²³

3.5.2.4. Yapı Merkezi

Yapı Merkezi, 1965 yılında, kurulmuştur. ENR (Engineering News Record) tarafından her yıl yayınlanan "Dünyanın En Büyük 250 Müteahhidi Listesi"nde 1998 yılından beri yer almaktadır. 2019 listesinde 77. sırada yer almıştır. "Toplu Ulaşım / Raylı Sistemler" dalında ise 1998 yılında 4., 1999 yılında 3., 2000 yılında 7., 2019 yılında ise dünyanın 9. büyük şirketi olmuştur.

Yapı Merkezi İnşaat ve Sanayi A.Ş, gerek ulusal gerek ise uluslararası alanda önemli faaliyetler yürütmektedir. Uluslararası boyuttan ve özellikle Birleşik Arap Emirlikleri, Suudi Arabistan, Sudan, Etiyopya, Tanzanya, Cezayir ve Fas başta olmak üzere önemli ve prestijli inşaat projeleri gerçekleştirmiştir.

Fas'ta gerçekleştirilecek Casablanca Tramvayı İkinci Hat Projesi, Yapı Merkezi tarafından 2010-2013 yılları arasında yapılan birinci hattın devamı niteliğindedir. Yapı Merkezi, birinci hattaki başarısıyla LRTA tarafından "Yılın En İyi Projesi Ödülüne" layık görülmüş olup, İkinci Hat Projesinin Yapı Merkezi'ne verilmesinde, ilk hattaki bu üstün performans önemli rol oynamıştır.²²⁴

3.5.3. Gıda Sektöründeki Türk Şirketlerinin Fas'taki Ekonomik ve Ticaret Faaliyetleri

Türkiye'nin organize perakende sektöründe önemli yere sahip şirketlerden birisi BİM Birleşik Mağazalar AŞ.'dir. Şirket 1995 yılında 21 mağazayla faaliyete başlamış ve bugüne kadar gerek yurt içinde gerekse yurt dışında çok sayıda şube açmıştır. BİM hâlihazırda Fas ve Mısır'da da faaliyet göstermektedir. BIM Fas'taki faaliyetlerini 2009 da başlamıştır. Şirket son dönemde büyük hamle gerçekleştirerek Fas'ta 2019 yılında 55 yeni mağaza açmış ve

²²³ <http://www.dogusinsaat.com.tr/en/tanger-seaport-road-section-3-construction-of-4-viaducts> [Erişim tarihi:30.08.2020]

²²⁴ <https://yapimerkezi.com.tr/Projeler/Baslica-Projeler/Casablanca-Tramvayi-Ikinci-Hat> [Erişim tarihi: 30.08.2020]

böylece mağaza sayısı toplamda 497'e ulaşmıştır. 2019 yılı sonu itibariyle Fas ve Mısır'daki mağazaları da hesaba katarsak BİM'in toplam mağaza sayısı 8.348'e ulaşmıştır.²²⁵

3.5.4. Tekstil Sektöründeki Türk Şirketlerinin Fas'taki Ekonomik ve Ticaret Faaliyetleri

1988 yılında Fransa'da temelleri atılan LC-Waikiki, 1997 yılından itibaren Türk markası olarak devam etmektedir.

LC-Waikiki'nin sloganı “İyi giyinmek herkesin hakkı” seklindedir. Bu slogana ve anlayışa uygun olarak, günümüzde 47 ülkede 1022 mağazada faaliyetlerini yürütmektedir. LC-Wakiki'nin amaçlarından biri de, uygun fiyata kaliteli ürünler sunarak müşterilerine ulaşılabilir modayı sunmaktır.

LC Waikiki, uluslararası pazarlara açılmaya ilk olarak 2009 yılında Romanya'da başlamıştır. Yurt dışı yatırımlarından da ilham alarak “2023 yılına kadar Avrupa'nın en başarılı üç moda perakendecisinden biri olmayı” hedeflemektedir.

LC WAIKIKI, Fas'ta 10 tanesi Kazablanka'da olmak üzere, farklı şehirlerde toplam 34 mağaza ile faaliyetlerini devam ettirmektedir.²²⁶

3.5.5. Diğer Şirketler

Bu çalışmada hâlihazırda Fas'ta bulunan 150 kadar Türk şirketten sadece en büyük ve ciddi yatırımlar yapan yedi şirket ele alınmıştır. Yedi şirket olan THY, MAKYOL, TEKFEN DOGUS, YAPI MERKEZİ, BİM Mağazaları ve LC Wakiki. Bunun dışında büyük küçük boyutlarda olmak üzere Kilim, Univers Acier, Ford Trucks, ARKAS, Kale, M – Mapeks, Kilim, Titiz, Demsan ascenseurs Marketing, Selpak, Oyak- OMSAN, Oskar gibi şirketlerin faaliyetlerini belirtmek gerekmektedir.

3.6. Türkiye'deki Faaliyeti Gösteren Fas Şirketleri

Bu çalışmanın bu kısmında Türkiye'de faaliyet gösteren başta RAM ve Black Sea Gübre ve Ticaret A. Ş olmak üzere faaliyet gösteren Fas şirketlerinin ele alınması hedeflenmiştir. Bu kasmamda RAM ve Black Sea Gübre ve Ticaret A. Ş ele alınmaktadır.

3.6.1. RAM

²²⁵ <https://www.bim.com.tr/Categories/108/hakkimizda.aspx> [Erişim tarihi: 30.08.2020]

²²⁶ <http://corporate.lcwaikiki.com/hakkimizda> [Erisim tarihi:30.08.2020]

Hava ulaştırması alanında iki devlet arasında 1985'te mutabakat tarihinde imzalanmıştır. Bu anlaşma gereği Türkiye'den Türk Hava Yolları, Fas'tan ise Royal Air Maroc muadil şirketlerdir. Bu anlamsa kapsamında iki ülke arasında karşılıklı uçuşlar gerçekleştirilmektedir.

Fas'ın hava taşımacılık şirketi Royal Air Maroc (Fas Kraliyet Havayolları), mülkiyeti Fas hkmetine aittir. şirket Fas'ta V. Muhammed Uluslararası Havalimanı'ndaki ana ssnden Afrika, Asya, Avrupa, Kuzey ve Güney Amerika'ya uluslararası uçuşlar yapmakta, ayrıca Hac seferleri için charter seferleri düzenlemektedir. Royal Air Maroc şirketi 1 Nisan 2020'de Oneworld listesinde 14. Sırada yer almıştır.²²⁷

1950 den itibaren faaliyetini sürdüren Fas Kraliyet Hava Yolları günümüzde Türkiye'ye uçuşları devam etmektedir. İki lke arasındaki ticaretin ve turizmin gelişmesine de, uçuşları ile katkı sağlamaktadır

3.6.2. Black Sea Gübre ve Ticaret A.ř

Fas'ın uluslararası yatırımların arasında fosfat sektörü önemli bir yer tutmaktadır. Türkiye'de de bu alanda yatırımlar dikkat çekmektedir. Türkiye'de Fas'ın en büyük ve dünya fosfat pazarına oncu kurulusu olan OCP (Office Chrifien des Phosphates S.A), gübre pazarının önemli kuruluşlarından olan TEKFEN grubu şirketlerinden Toros Tarım ile ortak bir girişime sahiptir.

Yukarıda bahsedilen Fas'ın en büyük kuruluşu ve dünya fosfat pazarının lideri OCP ile Toros Tarım ortaklığında 2012 yılında Black Sea Gübre Ticaret A.ř. Samsun'da kurulmuştur. Samsun fabrikasında üretilen fosfatlı gübrelerin Karadeniz, Balkan ve Orta Asya ülkelerine ihracatı gerçekleştirilmektedir.

OCP ve Toros Tarım ortaklığı kapsamında kurulan Black Sea Gübre Ticaret A.ř'nin yüzde 70 sermayesi Fas'ın en büyük kuruluşu OCP'ye, yüzde 30'u ise Toros Tarım'a aittir.²²⁸

3.6.3. Diğer şirketler

Türkiye'de faaliyet gösteren Fas şirketleri araştırıldığında açık ve net bir bilgiye ulaşılamamaktadır. Bu kapsamda en önemli iki şirket incelenmiştir RAM ve Black Sea Gübre

²²⁷ <https://www.royalairmaroc.com/tr-en>,

²²⁸ http://www.tekfen.com.tr/anasayfa_arsivi.asp?p=2012&h=5 [Erisim tarihi:30.08.2020]

ve Ticaret A. Ş. Diğer şirketler ile ilgili hiç bir kaynağa ulaşılmamıştır. Aslında internet siteleri incelendiğinde Türkiye’de 63 civarında Fas şirketin olduğunu belirten yayınlar bulunmaktadır.²²⁹ Fakat bunların hangi şirketler olduğuna dâhil her hangi bir bilgi söz konusu değildir. Bunun önemli nedeni Fas şirketlerinin Türkiye’deki yatırımlarının henüz yeteri kadar olmaması söylenebilir. Sunu da vurgulamak gerekir ki Fas şirketleri yatırımlarını öncelikle olarak Fransa ve İspanya odaklı olarak gerçekleştirmektedir, bu da diğer ülkelere yönelik yatırımları geri planda kalmış olduğu şeklinde yorumlanabilir. Diğer taraftan Fas şirketlerini doğrudan yatırımdan ziyade ihracat-ithalat gibi dış ticaret yöntemleriyle Türkiye ile ticari ilişkilerini yürüttükleri anlaşılmaktadır.

Bununla beraber, Fas'ta yatırım yapan Türk şirketlerinin zamanla Fas şirketleriyle ortak şirketler kurup yatırım yapma eylemleri de göze çarpmaktadır.

3.7. İkili İlişkilerin Gelişmesinde Türkiye’deki Kurumsal Destek Faaliyetleri

Gelişmiş ülkeler, iş insanları ve işletmelerin gerek yurtiçi gerekse yurt dışı faaliyetlerinin organize edilmesi ve sorunların aşılması, ayrıca verimli faaliyet göstermeleri için değişik destek faaliyetlerinde bulunurken bunun için gereken kurum ve kuruluşların tesis edilmesini önemsemektedirler. Bu anlamda Türkiye’nin yurt dışında faaliyet gösterdikleri ticaret müsteşarlıkları, ayrıca kamu kuruluşu niteliğinde meslek kuruluşları, dernekler ve diğer sivil toplum örgütlerinin faaliyetleri son derece önemlidir.

3.7.1. Ticaret Müsteşarlıklarının Faaliyetleri

Dış Ticaret Müsteşarlığın yurtdışı teşkilatı, 4059 sayılı Kanunla Türkiye’nin dışa açılmasında ve dış ticaret politikasında önemli rol üstlenmiştir. Ticaret Müşavirlikleri Büyükelçiliklere bağlı çalışırken Ticaret Ataşeleri konsolosluklar bünyesinde çalışır. Onların görevi resmi ve özel kurum ve kuruluşlarla görüşler yaparak, Müsteşarlık görevleri ile ilgili bilgi toplayıp değerlendirmek ve sonuçları rapor olarak Müsteşarlığa bildirmek, iktisadi ve mali kurumların çalışmalarını, ulusal ve uluslararası iktisadi ve mali kongre ve konferansları takip etmek, görevli oldukları ülkede ekonomik gelişmeleri, yatırım olanaklarını ve müteahhitlik sektörü ilgilendiren ihaleler ile kamu alımları ve somut ithal ve ihraç taleplerini düzenli bir şekilde Müsteşarlığa iletmektir. Bunun yanı sıra bu kurumların faaliyetleri arasında görevli oldukları ülke basınında Türk ekonomisi ile ilgili olan haberleri toplamak ve gerekli mercilere iletmek, ekonomi birimi başta olmakla basın kuruluşu personelleri ile

²²⁹ EBSO Uluslararası İlişkiler Şefliği

ilişkiler kurmak ve hatta şahsi dostluklar kurmak, Müşavirlik ve Ataşelik tarafından hazırlanan yahut merkez tarafından gönderilen haber ve açıklamaların gazete ve dergilerde yayınlanmasını sağlamak, ithalatçı dernekleri ve iş adamları dernekleri yetkilileri, ticaret ve sanayi odaları başta olmakla, mümkün kadar çok fazla ithalatçı ile doğrudan iletişim kurmak, ihraç ürünlerinin tanıtımını yapmak ve bu amaç için mümkün olduğu kadar Müşavirlik ve Ataşelerin bulunduğu şehirlerden başka yerlere de seferler yapmak vs. gibi görevleri bulunmaktadır.²³⁰

Türkiye Cumhuriyeti Ticaret Bakanlığının internet sayfasında Türkiye'nin ticaret yaptığı çok sayıda ülke arasında Fas Kraliyetini de sıralamaktadır. Bakanlığın Fas'taki faaliyetlerini yürütmek amacıyla iki müşavirlik kurulmuştur. Bunlardan biri Kasablanka diğeri ise Rabat şehrinde mukim olarak faaliyet göstermektedir. Bakanlık (dolayısıyla Müşavirlik) internet üzerinden yayımladığı bilgilerle genel olarak diğer ülkelerde olduğu gibi Fas'la ilgili ticari ve ekonomik bilgi ve veriler yer almaktadır. Bunlar aşağıdaki başlıklar halinde düzenlenmiştir:

Genel Bilgiler, Genel Ekonomik Durum, Pazar ile İlgili Bilgiler, Sosyal Güvenlik Sistemi ve Primler, İşadamlarının Pazarda Dikkat Etmesi Gereken Hususlar, Doğrudan Yabancı Yatırımlar, Dış Ticaret, Türkiye ile Ticaret, Şirket Kuruluşu ve Şube Açılışı, Vergi ve Bağlantılı Uygulamalar, İhale Sistemi Bilgileri, Yabancıların Açabilecekleri Banka Hesapları²³¹

Bu çalışma kapsamında Fas'taki ticaret müşavirlikleri ile mülakat yapılarak faaliyetleri konusunda bazı bilgiler alınmaya çalışılmışsa da bilgi paylaşımındaki çekingenlik ve bürokratik engeller yüzünden beklenen hedefe ulaşılamamıştır.

3.7.2. MÜSİAD (Müstakil Sanayici ve İş adamları Derneği)'ın Fas'taki Faaliyetleri

Müstakil Sanayici ve İş adamları Derneği 5 Mayıs 1990'da bir grup Türk iş insanı tarafından kurulmuş sivil toplum örgütüdür. MÜSİAD, kendisini "iş dünyasına olduğu kadar toplumun diğer kesimleri için de örnek bir eğitim, rehberlik, danışmanlık merkezi haline gelen, uygulama ve çalışmalarını profesyonel düşünce zeminine oturtan, entelektüel

²³⁰ Ticari ve Ekonomik Konular, 28.4.2015, <http://losangeles.bk.mfa.gov.tr/Mission/ShowInfoNote/121246>, [Erişim tarihi: 12.07.2018].

²³¹ Fas Ülke Profili, <https://ticaret.gov.tr/yurtdisi-teskilati/afrika/fas/ulke-profil>

birikimini paylaşımına açan, ‘kamu yararına dernek’ statüsüne sahip güçlü bir ‘Sivil Toplum Kuruluşu’” olarak tanımlamaktadır.²³²

3.7.2.1. MÜSİAD: Yapısı ve Faaliyetleri

MÜSİAD’ın ilk başkanı Erol Yazar, TÜSİAD ve MUSİAD’ın farklarını, 1980’li yılların ilk dönemlerinde iş dünyasının TOBB ve TÜSİAD tarafından temsil edildiği fakat milli sermaye ve sermayenin sahip olduğu değerleri temsil etmek amacıyla MÜSİAD’a ihtiyaç duyulduğunu ve bu neticede MÜSİAD’ı kurduklarını açıklamıştır.²³³ MÜSİAD kurucu tüzüğüne göre; hak ve hukukun, adalet ve eşitliğin, barış ve güvenliğin, refah ve mutluluğun oluşturulması; tarihsel dönem içerisinde topluma atfedildiği görülen evrensel ve mahalli değerlerin gözetilerek, siyasi ve ekonomik alanda etkili olmak için “ saygın bir Türkiye” gayesiyle 9 Mayıs 1990 yılında kurulmuştur. Ömer Bolat, MÜSİAD’ın amacını detaylandırarak şu sözler ile açıklamıştır:²³⁴

“Türkiye’nin ekonomisinin gelişmesine ve dış ekonomik ilişkilerinin gelişmesine katkıda bulunmak, bulunduğu yerlerde sanayileşmenin ve kalkınmanın ilerlemesini sağlamak ve de savunduğu değerler itibariyle yerli, millî ve halktan yana bir topluluk olarak da Türkiye’nin ekonomik, sosyal ve dış politika alanındaki gelişmelerinde halkının beklentilerini karşılamak ve bu beklentiler doğrultusunda da kamuoyu oluşturmak, hükümetlere, bürokrasiye, medyaya yönlendirici çalışmalar yapmak, Türkiye’nin dış ekonomik ilişkilerini geliştirmek, son olarak da özünde muhafazakâr değerleri savunan bir teşkilat olarak da İslam Dünyası içinde ekonomik ve sosyal entegrasyonun, ticarî entegrasyonun gelişmesi için bir köprü vazifesi görmek, bir iş birliği merkezi fonksiyonunu yerine getirmektir.”²³⁵

MÜSİAD’a üye işletmelerin büyük kısmı 1980’lerde sermayelerini tamamlayan Anadolu işadamlarından oluşmaktadır. MÜSİAD, Genel merkezi İstanbul’da olmakla birlikte 2019 itibariyle 53 şubesi, 31 temsilciliği ve bununla birlikte küresel düzeyde genişleme amacıyla 90’a yakın ülke de 216 temsilci noktasına ulaşmıştır. MÜSİAD kuruluşu ile sadece iş dünyasında değil toplumun diğer kesimlerine de danışmanlık merkezi görünümünü vermiştir. Bu doğrultuda “kamu yararı” pozisyonunda olup Türkiye’nin adına önemli işveren

²³² MÜSİAD’la tanışın, <https://www.musiad.org.tr/icerik/musiadla-tanisin-2> [Erişim tarihi: 12.05.2020]

²³³ Recep Temür, ‘‘ Baskı Grupları Ve Türkiye’de Bir İşveren Örgütü Olarak MÜSİAD’’ (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2019), 98

²³⁴ Recep Temür, a.g.e. s.97

²³⁵ ‘‘MÜSİAD, Türkiye’nin Yüz Akı’’ MÜSİAD, erişim 26 Ocak 2020, <http://web.musiad.org.tr/F/Root/Pdf/MUSIAD-25-Yil.pdf> s.48

kuruluşlardan birini oluşturmaktadır. Büyük ölçüde ahlak ve teknoloji düşüncesi ile ilerleyen MÜSİAD çalışanlarına vizyon, farklı pazarlar ve Türkiye ekonomisi için katkılarını arttırmalarına imkan sağlayan ve bir çatı altında toplayan bir kuruluş olarak hareket etmeyi amaçlamaktadır. MÜSİAD Türkiye’de maddi ve manevi olarak gelişime katkıda bulunmak için uluslararası alanda çalışanlarından kendi ilke ve değerleri doğrultusunda üye sayısını arttırmayı ve aralarındaki ilişkiyi ilerletmeyi istemektedir. MÜSİAD kendi çıkarı doğrultusunda hareket etmeme, hakça paylaşımdan tarafa olma ve vicdanlı bir sermaye oluşuyla, bu anlayış çerçevesinde kendilerini diğer örgütlerden ayırmıştır. Dernekte kısa bir süre içerisinde üye sayısını arttıran çalışanlar, sanayide kaliteyi ve satışta dürüstlüğü sağlayarak bölgenin ekonomik ve sosyal gelişmenin yanında olan bir oluşumu hedeflemişlerdir.

MÜSİAD, bünyesinde barındırdığı üyelerinin uygulamalarda aktif olmaları gerektiğini savunup yürüttüğü faaliyetlerde katılımı artırma için hizmetlerde bulunmaktadır. Çalışma programında belirtilenler MÜSİAD’ın etkinliklerinin ne denli önemli olduğunu açıklamaktadır.

Yüksek Ahlak-Yüksek Teknoloji” prensibini benimsemiş Anadolu Kaplanlarının öncüsü ve sesi olan MÜSİAD, ülkemizde serbest piyasa ekonomisine dayalı olarak girişimciliğin ve ekonomik gelişmenin güçlenmesine yardımcı olmayı, sanayici ve iş adamlarımızın uluslararası rekabete açılarak ihracata dayalı büyümelerini sağlamayı amaçlamıştır.”²³⁶

MÜSİAD, Nail Olpak zamanında üye sayısının artışında durarak, derneği dış dünyaya açmaya çalışmıştır. Olpak, örgütlenme biçimini beş basamaklı bir temelde oluşturmuştur. İlk olarak MÜSİAD’ın ülke içinde şubeleri çoğaltılması amaçlanmıştır. İkinci basamakta ise hem yurt içi hem de yurt dışında temsilcilikler oluşturulmaya başlanmıştır. Bu adımda temsilcilikler ofis içinde olan yapılanmalar şeklinde hizmet sağlarken, temsilciler bireysel düzeyde yapılanmıştır. Üçüncüsü basamakta ise uluslararası nitelik sağlayan ve yoğun katılım payına sahip Uluslararası İş Forumu (IBF)’nun oluşturulması ve burada üye konumunda olanların doğrudan MÜSİAD’ın temsilcisi unvanını almasıdır. Dördüncü olarak farklı bölgelerde temsilcilikler kurulması ve o bölgelerde MÜSİAD’la ilkesel olarak ortak faaliyet gösteren kuruluşlarla iş birliği içinde bulunulmuştur. Son olarak beşinci basamak ise Olpak’ın

²³⁶ Recep Temür, a.g.e. s.102

MÜSİAD'ı küresel düzeyde öne çıkarmaya çalışmak için dünyayı 5 önemli noktalara ayırarak bu bölgelerde MÜSİAD'ın temsilinin gerekliliği üzerinde durmuş olmasıdır.²³⁷

MÜSİAD kendi bünyesinde Genç MÜSİAD ve Kadın Çalışma Grubu'nu barındırır. Nail Olpak genç MÜSİAD amacını şu sözlerle açıklamaktadır; “Gençlerden MÜSİAD’ın faaliyetlerine destek olmalarını değil, bizim yerimizi almalarını bekliyoruz. Herhalde değişimi en güzel şekilde götüreceğiz olan yapılardan bir tanesi de budur”²³⁸. Yan kuruluşlarından biri 1995 yılında kurulan ve eğitim programları, süreli yayınlar, sempozyumlar, paneller, konferanslar, toplantılar ve programlar düzenleyip toplumsal farkındalık yaratmayı amaçlayan UTESAV (Uluslararası Teknolojik Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Vakfı) dır. Bir diğer yan kuruluş olan IBF (Uluslararası İş formu) ise 25 ülkeden katılan işadamlarıyla 1995 tarihinde kurulmuştur. Küresel iş ağının oluşturulması hedefiyle kurulan platformda asıl amaç sosyal ve ekonomik kalkınmanın hızlanmasını sağlamaktır. Bununla birlikte IBF’de aşağıda yer alan amaçlara da sahiptir;

-Ticari faaliyetleri arttırmak ve üye dernekler ve ülkeler arasında gerçekleştirilen ticareti geliştirmek

-Üye ülkelerin tamamlayıcı nitelikte olabilecek potansiyellerinin en uygun şekilde kullanımını sağlamak.

Üye ülkelerdeki ticareti ve yatırımı teşvik etmek.

Üye ülkelerdeki ticaret ve sanayi alanlarındaki ortak girişimleri artırmak.

Teknoloji transferi, teknik yardım, danışmanlık, eğitim, tecrübe ve bilgi paylaşımı konularında üyeler arasındaki işbirliğini desteklemek.’²³⁹

MÜSİAD faaliyetlerini ekonomik ve sivil toplum kuruluşu olarak iki şekilde değerlendirebilmekteyiz. Ekonomik olarak MÜSİAD’ın yıllardır sürdürdüğü yöntemle Türkiye’nin kalkınmasında önemli etkileri olmuştur. Bu başarmanın sırrı ise yurtiçinin yanı sıra küresel ekonomi ile birlikte sağlama düşüncesinden geçmiştir. Bu doğrultuda öncelikle yurt dışında ki pazarlarda yer alma amacına yönelmiş olup olumlu sonuçlar alınmıştır. MÜSİAD’ın %99’unun KOBİ’lerden oluşmasıyla da anlaşılacağı gibi, KOBİ’ler ekonomide etkin hale getirilmiştir. Şimşek, KOBİ’lere verilen önemi şu şekilde açıklamaktadır:

²³⁷ “MÜSİAD, Türkiye’nin Yüz Akı” MÜSİAD, erişim 26 Ocak 2020, <http://web.musiad.org.tr/F/Root/Pdf/MUSIAD-25-Yil.pdf> s.89

²³⁸ “MÜSİAD, Türkiye’nin Yüz Akı” MÜSİAD, erişim 26 Ocak 2020, <http://web.musiad.org.tr/F/Root/Pdf/MUSIAD-25-Yil.pdf> s.127

²³⁹ “Uluslararası İş Forumu” MÜSİAD, erişim 25 Ocak 2020, <https://www.musiad.org.tr/icerik/uluslararasi-is-forumu-ibf-124>

“KOBİ’lerin potansiyeli çok büyük olmasına rağmen, ülkemizde hak ettiği yeri maalesef bulabilmiş değildir. KOBİ’lerin kendi haklarını koruyabilmeleri, ancak MÜSİAD gibi kuruluşların varlığıyla mümkündür. Bu tür kurumların sayısının artmasını, ülke ekonomisinin gelişmesi açısından önemli buluyorum”,²⁴⁰

MÜSİAD’ın KOBİ’leri etkin hale getirmesinde ki araçlardan biri eğitimidir. MÜSİAD kuruluş itibarıyla şubelerinde ihracat ile alakalı eğitimler vermiş ve kurs imkanları sağlamıştır. Ülkeyi geleceğe iyi bir şekilde götürebilmek için ihracatın önemini vurgulayan kuruluş faaliyet alanlarında en çok ihracat ile ilgili seminerler düzenlemiştir. Eğitim programları dahilinde dernek içinde MÜSİAD akademisi de bulunmaktadır. Bu alanda sertifika sağlayan programlara da yer verilmiştir. Sistemde, amaç ve ilkelere uyacak şekilde yetiştirilme, değerler eğitimi, farklı yetenekler bulma, işgücü planlaması gibi alanlarda çalışmalar yapılmaktadır. Ayrıca derneğin içinde mobil eğitim uygulamaları da yer almaktadır. MÜSİAD Eğitimlerin önemi ve doğurdıkları sonuç adına 2008 yılında hükümete “mesleki eğitimin geliştirilmesi, yenilenmesi ve yaygınlaştırılması” isteyen Mesleki Teknik Eğitimin Sorunları ve Çözüm Önerileri Raporu sunulmuştur.²⁴¹

Eğitim dışında MÜSİAD’ın faaliyetlerinde önem verdiği bir diğer program Fuarlardır. MÜSİAD ilk üç fuarını İzmir’de düzenlemiştir. Daha sonradan İstanbul’da yapılmaya başlayan fuarlar yoğun şekilde ziyaretçi çekmiş ve bundan dolayı fuarlar saygınlık kazanan bir marka haline gelmiştir. Bir sene aralıkla düzenlenen MÜSİAD uluslararası fuarlar Uluslararası İş Formu kongresi ile paralel şekilde, T.C. Ekonomi Bakanlığı’nın da katılımıyla İstanbul’da gerçekleştirilmektedir.²⁴² Yoğun katılımın yaşandığı fuarlarda ticari işbirliği ve yatırım için fırsatların doğması hedeflenmektedir.

MÜSİAD’ın hedeflerine ulaşması için asıl önemli olarak görülen faaliyet alanı uluslararası ilişkilerin artırılması olmuştur. Bu kapsamda ticari seyahatler planlanmış, bunlardan ilki ise 1993 yılında Turgut Özal ile Orta Asya’ya yapılmıştır. Bununla birlikte girişimcilerin yurtdışına gidişi desteklenip, yeni fırsat kapıları açılması sağlanmıştır. Ayrıca yine yurtdışında bir takım programlar yapılmış ve yurtdışında edinilen tecrübeler ve bilgilerle yatırımda daha fazla ilerleme kaydedilmiştir.

²⁴⁰ “MÜSİAD, Türkiye’nin Yüz Akı” MÜSİAD, erişim 25 Ocak 2020, <http://web.musiad.org.tr/F/Root/Pdf/MUSIAD-25-Yil.pdf> s.140

²⁴¹ “MÜSİAD’dan Meslek Liseleri Sorununa Çözüm” Dünya Bülteni, erişim 25 Ocak 2020, <https://www.dunyabulteni.net/arsiv/musiaddan-meslek-liseleri-sorununa-cozum-h45838.html>

²⁴² “MÜSİAD, Türkiye’nin Yüz Akı” MÜSİAD, erişim 25 Ocak 2020, <http://web.musiad.org.tr/F/Root/Pdf/MUSIAD-25-Yil.pdf> s.141

Sivil Toplum Kuruluşu olarak MÜSİAD’ın Türkiye’de en etkin olmasını sağlayan faaliyetler arasında şunlar vardır:

“Yurtdışı Ticaret Heyetleri ve İş Gezileri, Bilgi Bankası, Yurtiçi ve Yurtdışı Fuarlar, Ülke Raporları ve Yeni Pazar Araştırmaları, Komisyon Çalışmaları, Eğitim Çalışmaları, Kadın Çalışma Grubu, Dış Ticaret Çalışma Grubu, MÜSİAD Gençlik Kurulu, MÜSİAD Girişimcilik Merkezi, e-musiad, Yayın Faaliyetleri, Araştırma Raporları, Cep Kitapçıkları, Sektör Kurulları Çalışmaları, Ticaret Heyet Programları, İkili İş Görüşmeleri, Bölgesel İş Geliştirme Toplantıları, BİLTRONİK Bilim ve Teknoloji Projeleri Yarışması, Türkiye Ekonomi Basını Başarı Ödüllei, Uluslararası Genç Girişimcilik Kongresi, MÜSİAD Uluslararası Fuarı, Uluslararası İş Forumu, Lobicilik ve Düşünce Kuruluşu Faaliyetleri.”²⁴³

MÜSİAD’ın yayın faaliyetlerine değinecek olursak, her sene hem ekonomik hem de toplumsal alanlarda raporlar yayınlanmıştır. Türkiye’de işinde önde gelen akademisyen ve uzmanların yardımları ile çıkarılan raporlarda sorun tespiti, çözüm ve konuya yönelik öneri getirilmesi amaçlanmıştır. Bunların bazıları: 2012 tarihli “Kalkınma Yolunda Yeni Eşik: Orta Gelir Tuzağı”, 2013 tarihli “Güven Ekonomisinde Büyümenin Finansmanı”, 2014 tarihli “Cari Açığa Karşı KOBİ’ler ve Tarım’ ve 2018 tarihinde yayınlanan “Ticaret Diplomasisi” isimli raporlardır.²⁴⁴ Bunun yanı sıra çıkarılan cep kitaplarında Türkiye gündemi yer almakta ve kitaplara internet üzerinden ücretsiz erişim sağlanmaktadır. Ülke gündeminin yer verildiği başka bir yayın ise Çerçeve Dergisi’dir. Gündem ile birlikte dergide iş dünyası ve ekonomik, toplumsal konulara da değinilmektedir. MÜSİAD sürekli yayınlar ile birçok başarı sağlamış ve çıkarmış olduğu Özel Yayınlar ile bölgesel düzeyde tanıtımların gerçekleşmesini sağlamıştır.

MÜSİAD’ın bir diğer yayını olan SAMEKS (Satınalma Müdürleri Endeksi): ‘*sanayi ve hizmet sektöründe yer alan işletmelerin kendi ekonomik faaliyetleri hakkında yaptıkları değerlendirmeler üzerinden ülke ekonomisine ilişkin makroekonomik verilere ulaşılmasını amaçlayan bir endektir*’²⁴⁵. Ekonomiye dair veri tahminleri farklı bir proje olarak ortaya çıkmış ve ilki Ocak 2013’de olmakla beraber, MÜSİAD her ayın sonunda bu raporları paylaşmaktadır.

²⁴³ ‘MÜSİAD, Türkiye’nin Yüz Akı’ MÜSİAD, erişim 25 Ocak 2020, <http://web.musiad.org.tr/F/Root/Pdf/MUSIAD-25-Yil.pdf> s.151

²⁴⁴ ‘Yayın’ MÜSİAD, erişim 25 Ocak 2020, <https://www.musiad.org.tr/icerik/yayin-40/ptn-3>

²⁴⁵ ‘Yayın’ MÜSİAD, erişim 25 Ocak 2020, <https://www.musiad.org.tr/icerik/yayin-40/ptn-11>

3.7.2.2. MÜSİAD'ın Fas'taki Pazarlama ve Tanıtım Faaliyetleri

Türk şirketlerinin temsil edildiği bir kuruluş olarak MÜSİAD dünyanın çeşitli ülkelerinde sürdürdüğü faaliyetler ve açmış olduğu temsilcilikler veya görevlendirdiği temsilciler vasıtasıyla ikili ticari ve ekonomik ilişkilerin gelişmesine önemli katkı sağlamaktadır. MÜSİAD Orta Doğu coğrafyası ve Kuzey Afrika ülkelerinde çalışan Türk şirketlerine, bu ülkelerde karşılaştıkları sorunların çözümünde yardımcı olmakta, ayrıca değişik etkinlikler düzenleyerek ikili ticari ilişkilerin gelişmesine katkıda bulunmaktadır.

3.7.2.3. Fas, Cezayir ve Tunus: İş Amaçlı Gezi

Müstakil Sanayici ve İşadamları Derneği (MÜSİAD) organizasyonunda, 03-06 Haziran 2013 tarihlerinde Fas, Cezayir ve Tunus'a yönelik Ticaret Heyeti Programı gerçekleştirilmiştir. Programın amacı Türk girişimcilere potansiyel iş fırsatları sunan Fas, Cezayir ve Tunus pazarındaki payın artırılması ve söz konusu ülkelere yönelik yeni ihracat imkânlarının oluşturulmasıdır. Bu amaçla düzenlene heyete tekstil ve hazır giyim, gıda, makine ve ekipmanları, otomotiv ve yedek parça, kimyevi maddeler ve mamulleri, enerji, gıda, tarım, temizlik ve hijyen ürünleri, mobilya, medikal ürünler ve cihazlar, güvenlik malzemeleri ve ekipmanları, turizm ve otelcilik, yapı ve inşaat makineleri ve malzemeleri, müteahhitlik ve teknik müşavirlik sektörleri başta olmak üzere uluslararası standartlara uygun ürünleri imal ve ihraç eden firmalar iştirak etmişlerdir. Söz konusu Ticaret Heyeti Programı kapsamında Türkiye; Fas, Cezayir ve Tunus'ta üst düzey yetkililerin katılımlarıyla düzenlenecek iş forumlarının yanı sıra söz konusu ülkelere girişimciler ile iş görüşmeleri gerçekleştirilecek olup bahse konu program, gerek ilgili pazara girmek isteyen gerekse pazar paylarını daha da arttırmayı amaçlayan firmalar için önemli bir fırsat oluşturmaktadır.²⁴⁶

3.7.2.4. MÜSİAD Uluslararası Fuarı

MÜSİAD Genel Merkez tarafından düzenlenen 15. MÜSİAD Uluslararası Fuarı'na katılmak üzere Fas, Tunus, İran ve Rusya'dan Türkiye'ye gelen iş adamlarından oluşan 47 kişilik Alım Heyeti 28 Kasım 2014 tarihinde Konya'ya gelerek sanayicilerle iş görüşmeleri gerçekleştirilmiştir. Türk girişimcilere potansiyel iş fırsatları ve yeni pazar imkânları sunması amacıyla düzenlenecek söz konusu görüşmelere Sağlık, Gıda-Tarım, Makine,

²⁴⁶ Türkiye Cumhuriyeti Başbakanı Sayın Recep Tayyip Erdoğan'ın himayelerinde MUSIAD Fas-Cezayir-Tunus Ticaret Heyeti Programı, 03-06 Haziran 2013 Hk., <https://www.denizticaretodasi.org.tr/tr/sirkuler/turkiye-cumhuriyeti-basbakani-sayin-recep-tayyip-erdoganin-himayelerinde-musiad-fascezayirtunus-ticaret-heyeti-programi-0306-haziran-2013-hk-5934?page=209> [Erişim tarihi: 22.06.2020]

Mobilya, İnşaat, Madencilik, Turizm, Enerji ve Tekstil- Deri sektöründe faaliyet gösteren Fas, Tunus, İran ve Rusyalı firmalar katılmışlardır²⁴⁷

3.7.2.5. MÜSİAD Heyeti'nin Fas Ticaret Programı

MÜSİAD Heyeti'nin Fas Ticaret Programı kapsamında 01 – 04 Ekim 2014 tarihleri arasında MÜSİAD heyeti Fas'ta bulunmuştur. Görüşmeler sırasında Ürdün, Filistin, Fas, Moritanya, Tunus, Sudan ülkelerinden katılım gösteren IBF İcra Kurulu üyeleri bir araya gelerek 17. IBF Nihai Bildirisi, 18. IBF hazırlıkları, yeniden yapılandırma ve yeni dönem faaliyetleri üzerine istişarede bulunmuştur. Bu gezide, 17. Uluslararası İşadamları Fuarı (IBF) Kongresi'nin açılışını da Fas'ta gerçekleştirileceği açıklanmıştır. Heyet ayrıca fuar organizasyonuna katılmış, Faslı İş Adamları ile MÜSİAD üyesi iş adamları ikili iş görüşmelerde bulunmuştur.²⁴⁸

3.7.2.6. Marakeş kentinde 'İş Formu ve Fuarı'na Katılım

Fas'ın Marakeş kentinde 'İş Formu ve Fuarı' düzenlenmiş buraya MÜSİAD temsilcileri katılmışlardır. Dört gün devam eden Forum'a 22 değişik ülkeden davetli işadamı katılmıştır. Toplantı boyunca 2 bin 500'e aşkın ikili ticari görüşme gerçekleştirilmiştir. Forum'da Fas'ın Türkiye yatırımcılar için özellikle tekstil alanında istikrar vadeden iyi bir pazar alanı olabileceği, son on yılda ticaret hacminin 20 kat arttığı, Fas'ı Afrika'ya giriş kapısı olduğu, Fas pazarı Türkiye'den giden işadamları için özellikle de tekstil ürünleri, kumaş, aksesuar ve hazır giyim dallarında cazip bir pazar olduğu vurgulanmıştır.²⁴⁹

3.7.2.7. MÜSİAD Manisa Üyeleri Yurtdışı Teknik Gezisi

MÜSİAD Manisa tarafından 2016 yılındaki yurt dışına düzenlediği teknik geziler kapsamında Fas ülkesi ziyaret edilmiştir. Bu ziyaret sırasında verimli sonuçlar elde edilmiş ve MÜSİAD üyeleri Fas'tan ikili ticaret sözleşmeleriyle dönmüşlerdir.

Program kapsamında, Fas'ta Kazablanka ve Marakeş kentlerinde teknik inceleme gezisi sırasında çeşitli resmi ve sivil kuruluşlarla birlikte ülkenin değerli yerleri ziyaret edilmiştir. Fas'ın hem Arap ülkeleri ile sınır olması, hem Avrupa'ya Cebelitarık boğazı ile

²⁴⁷ 15. MÜSİAD Uluslararası Fuarı Konya B2b İş Görüşmeleri ve Gala Yemeği Programı, <https://www.kso.org.tr/duyuru/937/15-musiad-uluslararasi-fuari-konya-b2b-is-gorushmeleri-ve-gala-yemegi-programi>, 26.11.2014, [Erişim tarihi: 22.06.2020]

²⁴⁸ MÜSİAD Heyeti'nin Fas Ticaret Programı Başladı , 22.09.2014, <http://web.musiad.org.tr/tr-tr/haberler/baskan-haber/musiad-heyeti-nin-fas-ticaret-programi-basladi> [Erişim tarihi: 22.06.2020]

²⁴⁹ Türkiye'nin Afrika'ya Açılan Kapısı: Fas, <https://hurseda.net/ekonomi/110523-turkiyenin-afrikaya-acilan-kapisi-fas.html>, 06-05-2014, [Erişim tarihi: 22.06.2020]

bağı, hem de Afrika ülkelerine açılan bir kapısı olması sebebi ile barındırdığı avantajlarını en iyi şekilde değerlendirebilmek adına bu ülkede yatırım kararı alınmıştır. Gezi heyetinde, gıda makineleri, dondurma ve tatlı ürünleri, zeytinyağı, inşaat ve tekstil sektöründe faaliyet gösteren üyelerimiz, kendi sektörlerinde B2B görüşmeleri yapmakla birlikte, bu ülke ile birlikte Arap ve Afrika ülkeleri için irtibat ofisi ve Türk ürünlerini tanıtıcı mahiyette bir işyeri açmanın son derece faydalı olabileceği kanaatine varılmıştır. Bu karar doğrultusunda gezi sonrası inceleme heyeti, 1 hafta daha kalarak Agadir, Rabat gibi şehirlerde de incelemelerde bulunmuştur.²⁵⁰

3.7.2.8. MÜSİAD Sivas Şubesinin Fas Gezisi

MÜSİAD Sivas şubesi tarafından organize edilen, KOSGEB ve Ekonomi Bakanlığı tarafından desteklenen Fas iş gezisi programı 07-13 Ekim 2017 tarihleri arasında gerçekleştirilmiştir. MÜSİAD inşaat sektör kurulu üyelerinin katılımı ile düzenlenen programda birçok faaliyet gerçekleştirilmiştir. Program kapsamında önce Kazablanka Ticaret ve Sanayi Odası, ardından Rabat Ticaret ve Sanayi Odasını, Rabat Türkiye Büyükelçiliği ve Rabat Türkiye Müşavirliği ziyaret edilmiştir. Programdan amaç MÜSİAD üyeleri için yeni pazarlar bulup onları yurtdışına açmak, yeni ülkeleri gezdirerek bu ülkelere mal satmanın çok zor olmadığını göstermektir. Çok yoğun geçen programlar neticesinde Fas hakkında gerekli bilgileri elde edilmiştir.²⁵¹

3.7.3. Fas İşadamları Derneği (FASTIAD)

İki ülke arasında son yıllarda kurulmuş sivil kuruluşlara örnek olarak Fas İşadamları Derneğini gösterebiliriz. Dernek 2015 yılında kurulmuş olup İstanbul'un Laleli semtinde hizmet vermektedir. 2016'da derneğin Fas'taki şubesi ile de hizmete açmıştır.

Derneğin kuruluş amacı henüz Fas'a gitmemiş ve ticaret yapmamış şirket ve işletmeleri Fas'a yönlendirmek, ayrıca Fas ile ticaret yapan firmalara yeni perspektifler açmaktır. Derneğin misyonu Türkiye ve Faslı İş insanları ile birlikte işbirliği oluşturmak ve

²⁵⁰MÜSİAD Manisa, Fas'tan Sözleşmelerle Döndü, 20.12.2016, <http://www.milliyet.com.tr/yerel-haberler/manisa/musiad-manisa-fastan-sozlesmelerle-dondu-11724555>, [Erişim tarihi: 22.06.2020]; MÜSİAD Manisa, Yatırım İçin Fas'a Gidiyor, <http://www.manisahavadisleri.com/musiad-manisa-yatirim-icin-fasa-gidiyor/13023/>, 06.12.2016, [Erişim tarihi: 22.06.2020].

²⁵¹ MÜSİAD'tan Fas Çıkarması, <http://bizimsivas.com.tr/haber/musiadtan-fas-cikarmasi-11036.html>, 16.10.2017, [Erişim tarihi: 22.06.2020]

dış ticaretin sürekliliğini sağlamaktır. Derneğin vizyonu Fas ve Türkiye'nin ticari birlikteliği sayesinde Avrupa, Asya ve Afrika'da yeni pazarlara girmektir.²⁵²

3.7.4. Ticaret ve Sanayi Odalarının Faaliyetleri

Türkiye'de gerek yurtiçi gerekse yurt dışı ekonomik ve ticari faaliyetlerin yürütülmesi sırasında şirketlerin iş hayatındaki gereksinimlerinin karşılanması, destek sağlanması, ayrıca ülkeler arasındaki ticari ilişkilerin geliştirilmesinde meslek kuruluşları, sanayi ve ticaret odaları ve ilgili sivil toplum örgütleri önemli rol oynamaktadır. Türk hukuk mevzuatına göre üyelerinin müşterek ihtiyaçlarını karşılamak, mesleki faaliyetlerini kolaylaştırmak, mesleğin genel menfaatlere uygun olarak gelişmesini sağlamak, mensuplarının birbirleriyle ve halk ile olan ilişkilerinde dürüstlüğü ve güveni hâkim kılmak üzere meslek disiplinini, ahlâk ve tesianüdünü korumak ve bu Kanunda yazılı hizmetleri görmek amacıyla kurulan kamu kurumu niteliğinde tüzelkişiliğe sahip meslek kuruluşlarıdır.²⁵³ Türkiye ve Fas arasındaki ticari ilişkilerin geliştirilmesinde Türkiye'nin kamu kurumu niteliğindeki meslek kuruluşlarının rolü büyüktür. Karşılıklı olarak iki ülke işletmeleri arasında ziyaretlerin organize edilmesi, iş gezilerinin düzenlenmesi, fuar organizasyonları, bilgi paylaşımı ve tanıtım gibi faaliyetlerin sürdürülmesinde çok sayıda kuruluşu örnek gösterebiliriz.

Bu kapsamda, İstanbul Sanayi Odası ile İzmir ve Bursa Ticaret odasının Fas ile ilgili faaliyetleri bu kısımda ele alınacaktır.

3.7.4.1. İstanbul Sanayi Odası

1950'lerden itibaren İstanbul'da küçük ölçekli şirketlerin yanı sıra büyük şirketler de ortaya çıkmıştır. 1950 sonrasında, İstanbul; başta enerji ve ulaşım olmak kaydıyla sanayi teşviklerinden, kredi ve yardımlardan önemli pay almıştır. Bu dönemde imalat sanayinde çok hızlı gelişme yaşanmıştır. İstanbul Sanayi Odası bu sürecin önemli aktörlerinden biri olarak 1952 yılında kurulmuştur. Yaklaşık 750 sanayicinin yazılı talebi üzerine kurulmuş olup 30 Mayıs 1952 tarihli ilk Meclis toplantısıyla çalışmalarına başlamıştır.²⁵⁴ 2019 verilerine göre İSO'nun toplam üyesi sayısı 20 bindir. İstanbul Sanayi Odası Türkiye'nin en büyük meslek kuruluşlarından biridir.

²⁵² <https://fastiad.org/blog/#page-content>

²⁵³ "Ticaret Ve Sanayi Odaları", "Ticaret Odaları", "Sanayi Odaları", "Deniz Ticaret Odaları", "Ticaret Borsaları" Ve "Türkiye Ticaret, Sanayi, Deniz Ticaret Odaları Ve Ticaret Borsaları Birliği" Kanunu, <https://www.tobb.org.tr/HukukMusavirligi/Documents/Mevzuat/5590.pdf>

²⁵⁴ İSO'nun tarihçesi için bkz: <http://www.iso.org.tr/kurumsal/tarihce-ve-turkiye-ekonomisindeki-yeri/>, [Erişim tarihi: 22.06.2020]

Nisan 2019'da İstanbul Sanayi Odası tarafından Fas'taki iş ve yatırım fırsatlarını değerlendirebilmek amacıyla Fas Ülke Günü ve Yatırım Fırsatları Semineri adı altında etkinlik düzenlemiştir. Seminerde Afrika'nın istikrarlı ekonomilerinden Fas Kraliyeti ele alınmıştır. Etkinliğe Fas'ın İstanbul Başkonsolosu M'hamed Ifriquine'nin yanında çok sayıda sanayici ve iş insanı katılmıştır. Katılımcılar Fas'ın ekonomik potansiyeli hakkında bilgi edinmişlerdir. Yapılan etkinlikte panelistler katılımcılardan gelen soruları cevaplamışlar.²⁵⁵ 24-27 Haziran 2019 Tarihlerinde İstanbul Sanayi Odası tarafından Sektörel Ticaret Heyeti kapsamında Otomotiv ve Kara Taşıtları Yan Sanayi Üreticilerinin katılacağı bir gezi organize edilmesine dair karar alınmıştır. Fas'a yönelik olarak kapsayan "Sektörel Ticaret Heyeti" organize edilecektir. Fas' da ki pazar paylarını artırmak amacıyla düzenlenen söz konusu Ticaret Heyeti ekli programı kapsamında Ford, Mitsubishi, Renault, Somaca, Irizar, Ceca, Bombardier fabrikalarına yönelik ziyaret, inceleme ve görüşmeler organize edilmedi planlanmıştır.²⁵⁶ Bu çerçevede yapılan etkinliğe 14 firmadan 21 kişi katılmış, Fas'ta faaliyet gösteren büyük otomotiv firmalarıyla ve yedek parça ithalatçılarıyla görüşme ve iş yapma fırsatı elde edilmiş, ziyaret sırasında 29'unun olumlu sonuçlanması beklenen toplam 73 görüşme, 5 iş birliği anlaşması imzalamışlardır.²⁵⁷

3.7.4.2. İzmir Ticaret Odası

Türkiye'nin önemli şehirlerinden olan İzmir'de ticaret meslek kuruluşunun temeli 1850'de İzmir Ticaret Meclisi'nin kurulmasıyla başlamıştır. Ticari yoğunluğun beraberinde getirdiği bir diğer uygulama, O tarihten günümüze kadar söz konusu teşkilatlanma bu günlere kadar gelmiş, hal hazırda İzmir Ticaret Odası Türkiye'nin saygın kuruluşlarından biri haline gelmiştir. 258 İzmir Ticaret Odası'nın (İTO) Fas'a düzenlediği iş ve inceleme gezisine 105 kişi katılmıştır. Bu seyahat sırasında Faslı işadamları İTO heyetine büyük ilgi göstermiş, İTO ile Rabat Ticaret Odası arasında "Kardeş oda" anlaşması imzalanmıştır.²⁵⁹

²⁵⁵ Fas Ülke Günü ve Yatırım Fırsatları Semineri İstanbul Sanayi Odası-Odakule'de Yapıldı, 02.04.2019 [Erişim tarihi: 20.08.2020]

²⁵⁶ Fas'a 24-27 Haziran 2019 Tarihlerinde Sektörel Ticaret Heyeti Düzenleniyor, <http://www.iso.org.tr/meslek-komiteleri/duyurular/fasa-2427-haziran-2019-tarihlerinde-sektorel-ticaret-heyeti-duzenleniyor/>, [Erişim tarihi: 22.06.2020].

²⁵⁷ İSO 54. Grup Meskom Üyeleri Sektörel İncelemeler İçin Fas'ı Ziyaret Etti, <http://www.iso.org.tr/meslek-komiteleri/haberler/iso-54-grup-meskom-uyeleri-sektorel-incelemeler-icin-fasi-ziyaret-etti/> 17.07.2019, [Erişim tarihi: 22.06.2020]

²⁵⁸ İzmir Ticaret Odası Resmi İnternet Sitesi, <http://www.izto.org.tr/tr/vii-kuresellesme-sureci>, [Erişim tarihi: 22.06.2020]

²⁵⁹ Fas, İzmirli kapılarını açtı, Milliyet gazetesi, <https://www.milliyet.com.tr/eg/fas-izmirli-kapilarini-acti-1606878>, 05.10.2012, [Erişim tarihi: 22.06.2020],

3.7.4.3. Bursa Ticaret Odası

Bursa Ticaret ve Sanayi Odası (BTSO) 6 Haziran 1889 tarihinde kurulmuştur. 1938 yılında kendisine ait binada faaliyetlerine devam ederken Mart 1973 yılında yeni binaya geçmiştir. Bu kuruluş üyelerinin Avrupa'da açılan katılmalarına, ayrıca ülke içinde fuarlar organize ederek Bursa sanayi ve tarım mallarının tanıtımı yönünde yoğun mesai sarf etmektedir. Bugüne kadar BSTO firmaların ihracatçı kimliğini güçlendirmek için 160'ın üzerinde yurt dışı programı gerçekleştirmiştir. Kuruluşun yurt dışı etkinlikleri kapsamında Fas şirketleri ve muadil kuruluşlarıyla işbirliğinin geliştirilmesi yönünde önemli çalışmalar yapmıştır. Bursa Ticaret ve Sanayi Odası (BTSO) üyesi inşaat sektörü temsilcileri, yeni iş birlikleri için Ocak 2016'da Fas'ta önemli ziyaretlerde bulunmuş, Küresel Fuar Acentesi kapsamında Kazablanka/Rabat İnşaat Teknolojileri ve Yapı Malzemeleri Fuar'na katılmışlardır. Fas programı kapsamında Konut Şehirleşme ve Şehir Politikası Bakanlığı ziyaret edilmiş, burada bilgi alışverişinde bulunulmuştur. Heyet ayrıca Rabat Müşavirliği, MÜSİAD Fas Temsilciliği'ni de ziyarette bulunmuştur. BTSO'nun öncülüğünde gerçekleştirilen yurt dışı programlarının sektörün dünyaya açılmasına önemli katkı sağlamaktadır.²⁶⁰

3.8. Değerlendirme

Bu çalışmada bir hususa özellikle dikkat çekmek gerekir: Türk işletmelerinin Fas'taki faaliyetlerini özgün bir konu olarak ele alıp işleyen çalışmaların sayısı yok denecek kadar azdır. Hatta birçok alanda yüksek lisans ve doktora düzeyinde her hangi bir çalışma yapılmamıştır. Bu bağlamda bu çalışma sırasında salt bir işletme bilim dalında araştırma yaparken kaynak yönünden belli başlı zorluklarla karşılaştığımızı özellikle vurgulamak gerekir. Bu yüzden yapmış olduğumuz çalışmanın söz konusu literatür boşluğunu bir nebze de olsun katkı yapması altı çizilmesi gereken bir husustur.

Fas Kraliyeti ile Türkiye Cumhuriyetinin ilişkilerinin iki bağımsız devlet olarak kurulması ve geliştirilmesi görece geç tarihlerde başlamıştır. Bunun öncelikli nedeni Fas'ın uzun süre sömürge altında varlığını sürdürmesi ve nispeten geç tarihlerde bağımsızlığını elde etmesi olmuştur. Günümüzde iki devlet arasındaki siyasi, ekonomik ve kültürel ilişkiler yüksek düzeyde olup her geçen gün daha da gelişmektedir. İşletme alanındaki araştırmalara konu olan birçok çalışmada Türkiye-Fas ilişkilerinde işletme veya ortaklıkların rolüne değinilmiş, fakat araştırmanın olgunlaşmasına engel olan hususlar görmezden gelinmiştir. Oysa işletmelerin faaliyetlerinin araştırılmasına yönelik bürokratik, ticari ve kurumsal

²⁶⁰ İnşaat Sektörü Yeni İşbirlikleri İçin Fas'ta, <http://www.btso.org.tr/?page=notice/noticedetail.asp&id=44283>, [Erişim tarihi: 22.06.2020], [Erişim tarihi: 22.06.2020]

engellerin tespit edilerek ortaya konulmaması, eleştirel bir bakış açısıyla incelenmemesi bundan sonraki çalışmaların da başarı düzeyini olumsuz etkileyecektir. Bu bağlamda şunu söylememiz son derece önemlidir: Maalesef işletmelerin faaliyetlerinin irdelenmesi, koordinasyonu, sivil toplum ve meslek örgütü bakımından sorumlu olan kişi ve kurumlar bu konuda yetersiz kalmakta, araştırmalara destek vermemekte, ısrarlı başvurulara rağmen geri dönüş yapmamaktalar. Hâlbuki alanla ilgili çalışmalar sırasında yeteri kadar veri ve bilgiye dayanmadan yapılacak araştırmaların gerek bilim literatürüne gerekse bu alandaki uygulamalara, sorunların tespiti ve çözümüne katma değer sağlayamayacaktır.

SONUÇ

Fas Kraliyeti, Türkiye Cumhuriyeti açısından gerek jeopolitik, gerekse jeo-ekonomik açıdan yakın coğrafyada yer alan önemli devletlerden biridir. Fası, hem Türkiye ile tarihi ilişkileri olan hem de Türkiye'nin Afrika'ya açılmasında önemli, kilit konuma sahip olan bir ülkedir.

Bu çalışmada bir hipotezden hareket edilmiş ve doğrulayan sonuca ulaşılmıştır. Bu hipotezlerden biri Fas'ta faaliyet gösteren Türk şirketlerinin ülkeler arasındaki ekonomik ilişkilerin geliştirilmesi bakımından bazı sektörler üzere başarılı olabilmesi hipotezidir. İkinci hipoteze göre iki ülke arasındaki ilişkilerde şirketlerin faaliyetlerine yönelik kurumsal koordinasyonun önemi yeteri kadar anlaşılmazken sivil toplum, meslek kuruluşları ve ilgili devlet kurumları kapsayıcı ve toparlayıcı bir politika izlenmemektedir. Bu hipotezin doğrulanması için kullanılan yöntem tarama-inceleme yöntemi olup konu bir bütünlük çerçevesinde ele alınmıştır. Bu bütünlük kapsamında ilk bölümde Fas'ın sektörel ekonomik potansiyeli incelenmiştir. Her bir ülkede olduğu gibi Fas'ta da ekonomik potansiyeli etkileyen önemli faktörlerden biri ülkenin coğrafi ve iklimsel özellikleridir. Fas'ta hakim olan coğrafi özellikler nüfus yapısı, iskân politikaları, tarım, yer altı kaynaklar, doğal kaynaklar vs. ciddi şekilde etkilemiştir. Fas'ı dünyada tanıtan en önemli özelliklerden biri dünyada en zengin fosfat yataklarına sahip olmasıdır. Bunun yanı sıra tarım, imalat, balıkçılık ve turizm sektörleri de ülke ekonomisinin önemli ayaklarını oluşturuyor. Ayrıca bazı yabancı ülkelerde çalışan Faslıların ülkeye getirdikleri dövizler ülke ekonomisinde önemli yere sahiptir.

Ülkede azımsanmayacak kadar büyük alanları kapsayan çorak veya çöl vardır ve burası yaşama elverişsiz olduğu için ıssızdır. Fakat bunun yanı sıra Akdeniz kesimi ovaları veya Atlas Okyanusu'na yakın kuzey ovalarda yaşam koşullarının olumlu olması nedeniyle buralarda yoğun bir nüfus yapılanması vardır. İskâna elverişli bölgelerde zengin akarsu kaynakları tarımın gelişmesine ivme kazandırmıştır. Nüfus yapısı itibariyle genç ve dinamik, aynı zamanda görece kalabalıktır. Dil zenginliği, kültür çeşitliliği, kimlik farkları ülkedeki nüfus yapısının belirgin özelliklerdir. Nüfusla ilgili ver ve bilgileri irdeleyerek Fas'ın demografik bir geçiş dönemi yaşadığını söyleyebiliriz. Bu bağlamda sağlık hizmetlerinin

iyileştirilmesi, beslenme, hijyen ve aşılama kapsamı sayesinde bebek, çocuk ve anne ölüm oranları bakımından ülkenin olumlu bir seyir içinde olduğunu söyleyebiliriz. Her bir ülkede olduğu gibi Fas'ta da ülkenin ekonomik ve sosyal gelişimi ülkedeki demokratikleşme sorunlarıyla belli ölçüde ilintilidir. Uygulanmakta olan hukuk sistemi karma nitelikte olup şer'i ve sekiler hukuk kurumlarını ihtiva etmektedir.

Ülke ekonomisinin belli başlı sektörler önemli yere sahiptir. Bunlar; madencilik, imalat sanayi, tarım, ormancılık ve balıkçılık, telekomünikasyon altyapısı, ulaştırma, petrol ve doğalgaz, otomotiv, tekstil ve hazır giyim, turizm vs. örnek gösterebiliriz. Fas uluslararası turizm hareketlerinin çekim merkezlerinden biridir. Turizm sektörü ülkenin ekonomik kalkınması bakımından önemli alanlardan biri olup turizm gelirleri GSYİH'nın %12'sine tekabül etmektedir. Fas'taki bankacılık sistemi eski Fransız banka sistemi üzerine modellenirken, bugün gelişim ve olgunlaşma sürecini yaşamaktadır.

Ülkenin ekonomik potansiyelinin yanı sıra bankacılık sistemi ve vergi sisteminin irdelenmesi bu çalışmanın başarılı bir şekilde tamamlanması açısından önemli tespitlerde bulunma fırsatı vermiştir. Bu aynı zamanda Fas'ta yabancı yatırımları ve gereken iş ortamını oluşturmak bakımından da büyük önem taşıyacaktır. Fas'ın coğrafi konumu, örneğin Avrupa'dan sadece 14 km uzaklıkta olması ihracat alanında kendisine rekabet olanağı sunmaktadır. Küresel Rekabet Edebilirlik Endeksi'nde altyapı kalitesine göre Fas Afrika'da ilk sıradadır. Dış yatırıma yönelik politikalarda şirketler için idari prosedürlerin basitleştirilmesi, iş hukuku sisteminin güçlendirilmesi, düzenleyici şeffaflığın geliştirilmesi, finansal piyasaların geliştirilmesi ve modernizasyonu, İş Ortamı Ulusal Komitesi ve iş bölgesel komitelerinin oluşturulması, yolsuzluğun önlenmesi için merkezi devlet otoritenin kurulması, Fikri ve Ticari Mülkiyet Ofisinin Kurulması, Kurumsal Sosyal Sorumluluk Şartının Teşviki gibi önlemler alınmış ve uygulamaya konulmuştur. Bu ve diğer üstünlüklerin yanı sıra Fas'ta doğrudan dış yatırımlar açısından bazı zayıf noktaların olduğunu söylemek gerekir. Bunlar; nispeten küçük bir iç pazara sahip olması, hala tarıma çok bağımlı bir ülke olması, idari işlemler, diğer şeylerin yanı sıra, ticari faaliyetlerin başlamasını yavaşlatması, bölgelere göre önemli sosyal eşitsizlikler (kırsal alanlara karşı kentsel) ve yüksek yoksulluk oranı, yüksek işsizlik oranı ve düşük verimlilik ve kamu alımlarında şeffaflık eksikliği şeklinde sıralanabilir. Fas'ta en fazla yatırım yapılan alanlar emlak, imalat, enerji ve madencilik, araç ticareti ve tamiri ve turizm sektörleridir.

Fas ihracat ve ithalat alanındaki mevcut iş yapma prosedürleri bakımından MENA ülkelerine oranla çok fazladır. Bu yüzden daha fazla yatırım çekmek için bu sürenin

kısaltılması, işlemlerin daha hızlı yapılmasını sağlayacak mekanizmaların geliştirilmesi gerekir. Bu bağlamda ihale sisteminde de gereken kriterlerin sağlanması için önlemler alınması, bu sistemi mümkün mertebe basitleştirilerek kamu alımlarında daha şeffaf ve rekabete açık bir düzenlemeye geçilmesi hedeflenmektedir.

Fas'ta yabancı şirketlerin çalışması, ayrıca sermaye çekme sürecinde dikkate alınması gereken bir başka husus da sosyal güvenlik sistemi ve uygulanan primlerdir. Ayrıca, vergi sistemi uygulamaları da aynı derecede önemlidir. Hâlihazırda Fas vergi sisteminde dolaylı vergiler, dolaysız vergiler ve özel katkı sağlayan vergi olarak sınıflandırma yapılmaktadır. Vergiler arasında devlet tarafından alınan KDV, kurumlar vergisi, gelir vergisi, kayıt ve damga vergileri ile yerel yönetimlerin aldığı ticari vergi, belediye vergisi ve toplumsal hizmetler vergisini en önemli vergiler alınabilmektedir.

Yerli ve yabancı şirketlerin yabancı işçi çalıştırması sırasında İş Kanunu'nda öngörülen prosedürlere uyulması şarttır.

Fas ve Türkiye arasındaki ilişkiler Fas Kraliyetinin bağımsız bir devlet olarak ortaya çıkmasının hemen ardından başlamıştır. Türkiye Fas'ı Ortadoğu, Afrika, Akdeniz ve İslam âleminin önemli bir üyesi olarak görmekteyken Fas ile Türkiye arasında ikili ilişkilerin her alanda daha da güçlendirilmesi konusunda karşılıklı iradenin söz konusu olduğunu vurgulamak gerekir. Üst düzey devlet ve hükümet yetkililerinin karşılıklı ziyaretleri iki ülke arasındaki ilişkilerin sağlam dostluk ve partnerlik esasında gelişmesi açısından sağlam zemin oluşturmaktadır. 2004'te imzalanarak 2006'da yürürlüğe giren iki ülke arasında Serbest Ticaret Anlaşması'nın imzalanması ticari ilişkilere karşılıklı olarak ivme kazandırmış, dolayısıyla ticaret hacminin artmasına neden olmuştur.

Türkiye-Fas ekonomik ve ticari ilişkilerine baktığımızda özellikle altyapı ihalelerinde Türk şirketlerinin önemli rol üstlendiğini görebiliriz. Günümüzde Fas'ta faaliyet gösteren Türk şirketlerinin sayısı 150'in üzerindedir. Bunlar özellikle müteahhitlik ve inşaat, toptan ve perakende ticaret, tekstil, mobilya, demir çelik, halı, gıda, hazır giyim gibi sektörlerde aktif faaliyetlerini sürdürmektedirler. Son yıllarda tekstil, kişisel bakım ve temizlik sektörlerindeki Türk yatırımlarında artış gözlemlenmektedir. Ticari ve ekonomik ilişkilerin gelişmesi Fas'ın istihdam alanında olumlu etkisini hissettirmekte olup günümüzde Türk yatırımları sayesinde 8.000 Faslıya istihdam sağlanmıştır.

Türkiye ve Fas arasında, Serbest Ticaret Anlaşmasının imzalandığı tarihten 2018 yılına kadar geçen süre zarfında Fas'a Türk tekstili satışı 1 milyar dolara ulaşmıştır. Fas Hükümeti, ülkeye yabancı sermaye çekmek üzere yatırım ortamının iyileştirilmesine yönelik

adımlar atarak ve hukuksal altyapıda önemli değişikliklere gidilmiştir. Fas'ta son yıllarda altyapı ihalelerini kazanan Türk firmalarının sayısı artmaktadır. Bu şirketler arasında MAKYOL, TEKFEN, DOĞUŞ, YAPI MERKEZİ şirketlerini özellikle vurgulamak gerekir. Bunun yanı gıda ve tekstil sektöründe de faaliyet gösteren BIM ve LC-WAIKIKI gibi şirketler Fas pazarında faaliyetleri sürdürmektedir.

Havacılık sektöründe ise, Türk Hava Yolları 27 Mart 2005 tarihi itibariyle Kazablanka-İstanbul karşılıklı seferleriyle uçuşlarını başlatmıştır. 15 Nisan 2019 itibariyle ise Marakeş-İstanbul karşılıklı seferleri başlatarak Fas'ta faaliyetlerine devam etmiştir. Bundan sonraki süreçte de Türk Hava Yolları yükselen bir çizgide iki ülke arasındaki ekonomik ticari ilişkilere olumlu katkısını sürdürecektir.

Fas-Türkiye ekonomik ve ticari ilişkilerinin geliştirilmesinde işveren ve meslek kuruluşlarının MUSİAD gibi is veren kuruluşlarının, Sanayi ve Ticaret Odaların ve Ticaret Bakanlığına bağlı Ticaret Müşavirliklerinin önemli rol oynadığını belirtmek gerekir. Bu bağlamda İstanbul Sanayi Odası, İzmir ve Bursa ticaret ve sanayi odalarının faaliyet programları daha yoğun ve kapsamlıdır. Müşavirliklerle ilgili şirketlerle yapılan görüşmelerde söz konusu kurumların iki ülke arasındaki ticari ve ekonomik ilişkilerin geliştirilmesinde koordinasyon ve organizasyon faaliyetlerinin yeterli olup olmadığına dair değişik fikirler seslendirilmiştir. Maalesef tez çalışmamızın yürütüldüğü sırada defalarca sözlü ve yazılı taleplerimize söz konusu kuruluşlar tarafından tatmin edici yanıtlar verilmemiş, sorularımız yanıtlanmamış, dahası fiilen görev yaptıkları şehirlere kadar gitmemize rağmen asla randevu alınamamıştır. Benzeri kayıtsızlığı meslek kuruluşlarıyla ilgili de söyleyebiliriz. Bu kuruluşlar kendilerine yönelttiğimiz sorulara sadece telefon üzerinden yüzeysel yanıtlamış, faaliyetleriyle bilgiye ulaşmamız açısından her hangi destek göstermemişlerdir. Bu nedenle, çalışmamız boyunca en önemli ve güvenilir kaynak konuya ilişkin medyadaki ve ilgili şirket ve kuruluşları yayın yaptıkları sayfalardan haber, duyuru ve etkinlik akışını takip ederek bilgi toplanmaya çalışılmıştır. Türk Hava Yollarının bilgi paylaşımı konusundaki tutumunu bu değerlendirmeler dışında tuttuğumuzu özellikle vurgulamak isterim.

Günümüzde Türk şirketlerin Fas pazarındaki payının artırılması ve daha faal duruma getirilmesi için karşılıklı ziyaretlerin, gezilerin, iş forumlarının geliştirilmesi ve bu yöndeki organizasyon ve koordinasyon faaliyetlerinin geliştirilmesine özellikle dikkat etmek gerekir. Bu süreçte işveren kuruluşlarının ticaret müşavirliklerinin, ayrıca ticaret odalarının bu anlamda üzerine büyük görev düştüğünü vurgulamak gerekir.

KAYNAKÇA

- 2019 Fas İhale Sistem Bilgileri, <https://ticaret.gov.tr/yurtdisi-teskilati/afrika/fas/ticaret-temsilciliklerimiz/2019-fas-ihale-sistemi-bilgileri> [Erişim tarihi: 08.04.2019].
- Afrika'da Madencilik* 1(+), <http://www.maden.org.tr/resimler/ekler/122.pdf> (ss. 564-567) [Erişim tarihi: 15.11.2018]
- Albaraka Bankacılık Grubu, Fas Dış Ticaret Bankası ile birlikte yeni katılım bankası BTI Bank'ı Fas'ta kurdu, 16 Ocak 2018, <http://yabende.com.tr/?p=20054>, [Erişim tarihi: 26.12.2019].
- Argan yağı. *Afrika-Türk*, Sayı 1, Ocak-Şubat, 2019. S:44.
- Arslan Kahraman, *Küresel Rekabet Baskısı Altında Tekstil e Hazır Giyim Sektörünün Dönüşüm Stratejileri ve Yeni Yol Haritası*, MÜSAT, İstanbul 2008.
- Ataman Muhittin, Gökşen Ayşe Nur, *Sembolizm ve Aktivizm Arasında İslam İşbirliği Teşkilatı*, SETAV, Ankara, Ocak 2014, Sayı: 76.
- Banques Marocaines: les chiffres confirment le pari africain gagnant. (2017, octobre 8). <http://afrique.le360.ma/maroc/economie/2017/10/08/15622-banques-marocaines-les-chiffres-confirment-le-pari-africain-gagnant-15622>, [Erişim tarihi: 26.12.2019].
- Binboğa Emine vd. , Fas Sağlık Sistemi, İçinde: Karşılaştırmalı Sağlık Sistemleri (Ed.Sargutan A. E.), Başaran Teknik, Ankara 2004 (ss. 901-922).
- Canöz Nilüfer, Hizmet Sektöründe Kurumsal İmaj Algısı: Türk Hava Yolları Örneği (Selcuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Halkla İlişkiler ve Tanıtım Anabilim Dalı, Yayımlanmamış Doktora Tezi), Konya 2015.
- Casablanca, http://www.filmeducation.org/pdf/film/Casablanca_new.pdf [Erişim tarihi: 07.01.2019].
- Ceran İsmail, *Fas Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara 2012.
- Channing Arndt, Wallace E. Tyner, "Policy and Progress in Moroccan Agriculture: A Retrospective and Perspective." Chapter (pp. 231-256) in *Food, Agriculture, and Economic Policy in the Middle East and North Africa*, edited by Hans Lofgren. Elsevier, 2003.
- CIA *Factbook*, <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/mo.html> [Erişim tarihi: 05.04.2019].
- Country Profile: Morocco, Library of Congress – Federal Research Division, May 2006, <https://www.loc.gov/frd/cs/profiles/Morocco-new.pdf> [Erişim tarihi: 06.01.2019].
- Craig Sirles Allan, An evaluative procedure for language planning: The case of Morocco. Unpublished doctoral dissertation, Northwestern Universit, 1985.
- Danie Marya C., Ball Alexis, Contextualizing Multilingualism in Morocco, GIST, (pp. 213-133), <https://files.eric.ed.gov/fulltext/EJ1062642.pdf>.
- Demographic profile, *The World Factbook*, <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/mo.html> [Erişim tarihi: 19.11.2018]
- Des infrastructures aux standards internationaux, <http://www.invest.gov.ma/?Id=6&lang=fr>, [Erişim tarihi: 26.11.2018].

- Doğan Tayyar, Sarı Volkan İdris, Afrika'nın Coğrafi Özelliklerinin Ekonomik Kalkınmasına Etkileri, *Coğrafyacılar Derneği Uluslararası Kongresi Bildiriler Kitabı*, 4-6 Haziran 2014, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Muğla, (ss. 760-768).
- Doğuş İnşaat. <http://www.dogusinsaat.com.tr/tr/hakkimizda> [Erişim tarihi: 08.04.2020].
- Dönmez Gökhan, "Arap Birliği: Siyasi ve Hukukî Niteliği", *D.E.Ü. Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt: 17, Sayı: 1, 2015 (ss. 171-208) (Basım Yılı: Şubat 2016)
- Dünya Telekomünikasyon ve Bilgi Teknolojileri Pazarları*, Sektörel Araştırma ve Stratejiler Dairesi Başkanlığı, Telekomünikasyon Kurumu Raporu, Mayıs 2008.
- Dünya Ülkelerinin Hukuk Sistemi*, 3. Baskı, Norma, Moskova 2003 (Rusça).
- Dünyanın en büyük güneş enerjisi projesi, <https://www.deutschland.de/tr/topic/cevre/enerjide-donusume/dunyanin-en-buyuk-gunes-enerjisi-projesi>, 25.01.2017, [Erişim tarihi: 27.11.2018]
- Dünyanın En Büyük Güneş Enerjisi Santrali Fas'ta Devreye Giriyor, <https://www.kimyahaberleri.com/dunyanin-en-buyuk-gunes-enerjisi-santrali-fasta-devreye-giriyor/>, 29.11.2015, [Erişim tarihi: 27.11.2018].
- Ekici Nezahat, Deneyimsel Pazarlama ve Seyahat Deneyimi: Türk Havayolları Örneği, Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme Anabilim Dalı Üretim Yönetimi ve Pazarlama Bilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Karaman 2012.
- El-Maarouf Moulay Driss, el Fahli Mourad, Kuchejda Jerome, Morocco, KAS Democracy Report 2009, pp. 257-268 [Erişim tarihi: 03.01.2019].
- Énergies renouvelables, <http://www.mcinet.gov.ma/fr/content/energies-renouvelables> [Erişim tarihi: 12.02.2019].
- Energy-Climate: 2 Interrelated Strategic Issues, November, 7th 2017, http://www.ires.ma/en/documents_reviews/energy-climate-2-interrelated-strategic-issues/ [Erişim tarihi: 27.11.2018].
- Eryılmaz Bilal, *Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi*, 2 Baskı, Risale Yayınları, İstanbul 1996.
- Fas (Afrika'nın Kuzeybatısında İslam Ülkesi), *İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, (ss. 184-199)
- Fas (Fas'ın Eski Başşehri), *İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, (ss. 200-202), s. 200.
- Fas Hakkında Genel Bilgiler, <https://eb.ticaret.gov.tr/portal/content/conn/UCM/uuid/dDocName:EK-207533;jsessionid=4QOiG2LJ77Q13hZz5IIW3y29ktSvyPA48Y9pp-re5I3wxasyOM3!1460185237>
- Fas Krallığı - Fas Yatırım Geliştirme Ajansı'nın resmi sitesi: <http://www.invest.gov.ma/?lang=fr&Id=3> [Erişim tarihi: 10.04.2019].
- Fas Krallığı Anayasası (Tercüme: Servet Armağan), <http://dergipark.gov.tr/download/article-file/96827>, 24 Temmuz 1970 tarihli Fas Krallığı Anayasası, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, Cilt:XXXVII, (ss. 293-308)
- Fas Krallığı Anayasası (Tercüme: Servet Armağan), <http://dergipark.gov.tr/download/article-file/96827> [Erişim tarihi: 03.01.2019].

- Fas tarihiyle ilgili bkz: Fas (Afrika'nın Kuzeybatısında İslam Ülkesi), *İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, (ss. 184-199).
- Fas Ülke Bülteni*, DEİK, 2018
- Fas Ülke Günü ve Yatırım Fırsatları Semineri İstanbul Sanayi Odası-Odakule'de Yapıldı, 02.04.2019 [Erişim tarihi: 20.08.2020]
- Fas Ülke Profili*, <https://ticaret.gov.tr/yurtdisi-teskilati/afrika/fas/ulke-profil>
- Fas, İzmirliilere kapılarını açtı, Milliyet gazetesi, <https://www.milliyet.com.tr/egge/fas-izmirliilere-kapilarini-acti-1606878>, 05.10.2012, [Erişim tarihi: 22.06.2020],
- Fas. Coğrafya Dünyası, <http://www.cografya.gen.tr/siyasi/devletler/fas.htm>, [Erişim tarihi: 06.01.2019].
- Fas: Afrika'nın Çekim Merkezi, *Değirmenci Dergisi*: Değirmen ve Bakliyat Teknolojileri ve Yan Sanayi, <http://www.millermagazine.com/fas-afrikanin-cekim-merkezi/.html> [Erişim tarihi: 26.11.2018].
- Fas'a 24-27 Haziran 2019 Tarihlerinde Sektörel Ticaret Heyeti Düzenleniyor, <http://www.iso.org.tr/meslek-komiteleri/duyurular/fasa-2427-haziran-2019-tarihlerinde-sektorel-ticaret-heyeti-duzenleniyor/>, [Erişim tarihi: 22.06.2020].
- Fas'ın 'kırmızıçizgisi' Batı Sahra, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/fasin-kirmizi-cizgisi-bati-sahra/1028025>, 11.01.2018, [Erişim tarihi: 07.01.2019].
- Fas'ın Anayasa Tarihi konusunda bkz: Constitutional history of Morocco, <http://constitutionnet.org/country/constitutional-history-morocco> [Erişim tarihi: 07.01.2019]
- Fas'ta kolay ve karlı yatırım fırsatı, *Gözlem gazetesi*, <https://www.gozlemgazetesi.com/HaberDetay/253/167735/fasta-kolay-ve-karli-yatirim-firsati.html>, 23.09.2016 [Erişim tarihi: 21,11.2018]
- Fas'ta parlamento seçimlerinin resmi sonuçları açıklandı, <https://sptnkne.ws/cwH3>, 18:35 09.10.2016 [Erişim tarihi: 15.01.2019]
- Fas'tan Maden Sektörünü Geliştirme Hamlesi, 13 Temmuz 2013, <https://www.haberler.com/fas-tan-maden-sektorunu-gelistirme-hamlesi-4830069-haberi/>, [Erişim tarihi: 15.11.2018]
- Fas'ta FETÖ okulları fiilen kapatıldı, <https://www.hurriyet.com.tr/dunya/fasta-feto-okullari-fiilen-kapatildi-40373102>, [29.08.2020]
- Feuer Sarah J., Action and Reaction: Royal Rhetoric Responds to the PJD, Pjd, Islam, And Governance in Post-2011 Morocco, (Editor: A.Kadır Yıldırım), Rice University's Baker Institute for Public Policy, Elections, 2018, (pp. 1-4).
- Genel Energy Fas'ta petrol buldu, <https://enerjigunlugu.net/icerik/10548/genel-energy-fasta-petrol-buldu.html>, 21.10.2014 [Erişim tarihi: 21.11.2018]
- General Tax Division - General Tax Code - <http://www.impots.gov.ma> - 2016 Finance Law [Erişim tarihi: 08.04.2019]
- Geography of Morocco, <https://fanack.com/morocco/geography/> [Erişim tarihi: 06.01.2019].
- Governance & Politics of Morocco, <https://fanack.com/morocco/governance-and-politics-of-morocco/?print=pdf> [Erişim tarihi: 03.01.2019]

- Government expenditure on education, total (% of GDP) – Morocco, <https://data.worldbank.org/indicator/SE.XPD.TOTL.GD.ZS?locations=MA> [Erişim tarihi: 05.04.2020]
- Gökçe Cem, Önemli Bir Enerji Girdisi Olan Petrolün Ekonomik Kalkınma Sürecindeki Rolü, *AKÜ İİBF Dergisi*, Cilt: XVI Sayı: 1 Yıl: Haziran 2014. (ss. 143-153)
- Güneş Ayhan, Fransa'nın Dil Politikaları ve Avrupa Birliği, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 10 Sayı: 52 Ekim 2017 (ss. 172-177).
- Hacıoğlu Necdet, Uygur Saylan, Arap Baharı'nın Turizme Yansımaları: Arap Ülkeleri ve Türkiye, *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 17, Sayı 32, 2014 (ss. 55-80).
- Hopur Bayram vd. "Fas Bilgi Dosyası", T.C. Orman ve Su İşleri Bakanlığı Çölleşme ve Erozyonla Mücadele Genel Müdürlüğü, 1 Nolu Çalışma Grubu (Fas, Cezayir) - 14 Şubat 2013.
- <http://www.marchepublics.gov.ma> [Erişim tarihi: 08.04.2019].
- <https://www.francophonie.org/Welcome-to-the-International.html> [Erişim tarihi: 06.01.2019]
- Ibahrine Mohammed, Towards a national telecommunications strategy in Morocco, First Monday, Volume 9, Number 1; 5 January 2004, <https://firstmonday.org/ojs/index.php/fm/issue/view/166>, Erişim tarihi [20.02.2019].
- ICT infrastructure, <http://www.egov.ma/en/ict-infrastructure>, [Erişim tarihi: 20.02.2019].
- Iddins Annemarie , "Debating Darija: Telquel and language politics in modern Morocco", *Telquel*, 21–27 May, no. 474, pp. 18–26.
- İlke Sarıhan, Tekstil ve Hazır Giyim Sektöründe Marka Oluşturma Stratejileri (İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 2007.
- İngiliz SDX Energy'den Fas'ta yeni doğal gaz keşfi, <https://enerjigunlugu.net/icerik/26407/ingiliz-sdx-energyden-fasta-yeni-dogal-gaz-kesfi.html>, 21.10.2014 [Erişim tarihi: 21.11.2018]
- İnşaat Sektörü Yeni İşbirlikleri İçin Fas'ta, <http://www.btso.org.tr/?page=notice/noticedetail.asp&id=44283>, [Erişim tarihi: 22.06.2020], [Erişim tarihi: 22.06.2020]
- İnşaat Sektörü Yeni İşbirlikleri İçin Fas'ta,.....TARİHİ BUL <http://www.btso.org.tr/?page=notice/noticedetail.asp&id=44283>, [Erişim tarihi: 22.06.2020].
- İpek Cemil Doğaç, "Afrika Birliği Örgütü ve Kıtada İşbirliği Arayışları", 21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum, . Cilt: 1 Sayı: 3 Kış 2012 (ss. 111-130).
- İslami Bankacılık Fas'ta yükseliyor, <https://dogruhaber.com.tr/haber/253066-islami-bankacilik-fasta-yukseliyor/>, 29.06.2017 [Erişim tarihi: 28.11.2018].
- İSO 54. Grup Meskom Üyeleri Sektörel İncelemeler İçin Fas'ı Ziyaret Etti, <http://www.iso.org.tr/meslek-komiteleri/haberler/iso-54-grup-meskom-uyeleri-sektorel-incelemeler-icin-fasi-ziyaret-etti/> 17.07.2019, [Erişim tarihi: 22.06.2020]
- İSO'nun tarihçesi için bkz: <http://www.iso.org.tr/kurumsal/tarihce-ve-turkiye-ekonomisindeki-yeri/>, [Erişim tarihi: 22.06.2020]
- İzmir Ticaret Odası Resmi İnternet Sitesi, <http://www.izto.org.tr/tr/vii-kuresellesme-sureci>, [Erişim tarihi: 22.06.2020]

- Kayaoğlu İsmet, İslam Ülkelerinin Yakın Tarihi, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1975, Cilt: XX, s. 199-218, s 202.
- KFA Fuarcilik, FAS ÜLKE RAPORU TEMMUZ 2019. S:19. <file:///C:/Users/Safran1/Downloads/FAS.pdf> [Erişim tarihi:30.08.2020]
- King Moroccan, French President Inaugurate Al Boraq High Speed Train, 16.11.2018, <https://aawsat.com/english/home/article/1465551/moroccan-king-french-president-inaugurate-al-boraq-high-speed-train> 13/02/2018
- l'Agence pour le development de l'agriculture-, <http://www.ada.gov.ma/> [Erişim Tarihi: 26.11.2018],
- Le Secteur Industriel, Lun. 24 avril 2017, Economies Africaines: *Le site économique de "toutes les Afriques"*, <http://www.economiesafricaines.com/les-territoires/maroc/les-secteurs-d-activite/le-secteur-industriel> [Erişim tarihi: 15.11.2019].
- Le Secteur agricole au Maroc, <http://www.agrimaroc.ma/secteur-agricole-au-maroc/> 26.04.2014, [Erişim Tarihi: 26.11.2018].
- Maghraoui Driss, "Working Under Constraints: The PJD in the Aftermath of the 2016", Pjd, Islam, And Governance in Post-2011 Morocco, (Editor: A.Kadır Yıldırım), Rice University's Baker Institute for Public Policy, Elections, 2018, (p. 1-6).
- Mağrip Arap Birliği (MAB), <http://www.mfa.gov.tr/magrip-arap-birligi.tr.mfa>, [Erişim tarihi: 06.01.2019]
- Mahamat Nassir, Doutoum Adoum, Afrika'nın Bankacılık Sektöründe Fas'ın Yükselişi, <https://www.afam.org.tr/afrikanin-bankacilik-sektorunde-fasin-yukselisi/>, 19.12.2018, [Erişim tarihi: 26.12.2019].
- Makyol'un tarihçesi için bkz: <http://www.makyol.com.tr/tr/kurumsal/tarihce> [Erişim tarihi: 08.04.2020].
- Manisa Ticaret ve Sanayi Odası Tarihçesi için bkz: <https://www.manisatso.org.tr/tr/icerik/16/tarihcemiz.html> [Erişim tarihi: 22.06.2020].
- Manufacturing industry central to Morocco's exports, <https://oxfordbusinessgroup.com/overview/new-ecosystem-manufacturing-becoming-central-kingdom%E2%80%99s-exports>, [Erişim tarihi: 21.11.2018]
- Maroc : signature d'un accord pétrolier entre Sound Energy et l'Etat, <https://afrique.latribune.fr/entreprises/industrie/energie-environnement/2018-09-01/maroc-signature-d-un-accord-petrolier-entre-sound-energy-et-l-etat-789038.html>, 01.09.2018, [Erişim tarihi: 21.11.2018].
- Maroc: croissance de 5,7% de l'industrie manufacturière, Mediaterranee, tekstil, <https://www.mediaterranee.com/1612017-maroc-croissance-de-57-de-lindustrie-manufacturriere.html>, [Erişim tarihi: 21.11.2018]
- Maroc: d'importantes quantités de gaz naturel seraient découvertes, <https://www.mediaterranee.com/2072013-maroc-dimportantes-quantites-de-gaz-naturel-seraient-decouvertes.html>, 21.10.2014 [Erişim tarihi: 21.11.2018]
- Martin Abbott vd. 2014 Field Trip Report: Governing Moroccan Cities, http://www.sciencespo.fr/ecole-urbaine/sites/sciencespo.fr/ecole-urbaine/files/study_trip_glm_casablanca_tangier.pdf, p. 10, [Erişim tarihi: 07.01.2019].

- Masala Carlo, Artan Beklentiler, <https://www.nato.int/docu/review/2005/issue4/turkish/art1.html> [Erişim tarihi: 06.01.2019]
- Miller Catherine, “Contemporary dārija writings in Morocco: ideology and practices”, Jacob Høigilt and Gunvor Mejdell The Politics of written language in the Arab world Written Changes, Brill, 2017, <https://halshs.archives-ouvertes.fr/halshs-01544593/document> [Erişim tarihi: 07.01.2019]
- Ministry of Economy and Finance – Tax Directorate: General Tax Code (<http://www.impots.gov.ma> [Erişim tarihi: 08.04.2019].
- Morocco - Banking Systems, <https://www.export.gov/article?id=Morocco-Banking-Systems>, [Erişim tarihi: 26.12.2019].
- Morocco – Judicial system: <http://www.nationsencyclopedia.com/Africa/Morocco-JUDICIAL-SYSTEM.html#ixzz4xeeTIOdi> [Erişim tarihi: 03.01.2019].
- Morocco - Telecoms Infrastructure, Operators, Regulations - Statistics and Analyses. <https://www.budde.com.au/Research/Morocco-Telecoms-Infrastructure-Operators-Regulations-Statistics-and-Analyses>. [Erişim tarihi: 20.02.2019].
- Morocco Manufacturing Production, <https://tradingeconomics.com/morocco/industrial-production>, [Erişim tarihi: 19.11.2018]
- Morocco Mining Production, <https://tradingeconomics.com/morocco/mining-production> [Erişim tarihi: 15.11.2018].
- Morocco, Financial Sector Assessment Program, IMF Country Report No. 16/329, International Monetary Fund, Washington, D.C. 2016.
- Morocco. Administrative divisions, *The World Factbook*, <http://www.ciaworldfactbook.us/africa/morocco.html> [Erişim tarihi: 19.11.2018].
- Morocco: Foreign Investment, <https://en.portal.santandertrade.com/establish-overseas/morocco/foreign-investment#protection> [Erişim tarihi: 08.04.2019].
- Morocco : The Sub-Saharan Expansion of Moroccan Banks: Challenges and Opportunities (No. IMF Country Report No. 15/106). Washington, D.C. April 2015: International Monetary Fund, [Erişim tarihi: 26.12.2019].
- Morocco’s unique geography and demographics drive its economic story, <https://oxfordbusinessgroup.com/overview/unique-position-geography-and-demographics-drive-economic-story>, [Erişim tarihi: 06.01.2019]
- Morocco–Telecommunications, Last Published: 1/31/2019, <https://www.export.gov/article?id=Morocco-Telecommunications-Prospect> [20.02.2019].
- Msellek Saad, A Comparative Study Between Conventional And Interest-Free Banking Systems: A Case of Turkey and Morocco, T.C. Selçuk University Graduate School of Social Sciences Business Administration Accounting and Finance, Konya 2015.
- MÜSİAD Heyeti'nin Fas Ticaret Programı Başladı , 22.09.2014, <http://web.musiad.org.tr/tr-tr/haberler/baskan-haber/musiad-heyeti-nin-fas-ticaret-programi-basladi> [Erişim tarihi: 22.06.2020]
- MÜSİAD Manisa, Fas'tan Sözleşmelerle Döndü, 20.12.2016, <http://www.milliyet.com.tr/yerel-haberler/manisa/musiad-manisa-fastan-sozlesmelerle-dondu-11724555>, [Erişim tarihi: 22.06.2020].

- MÜSİAD Manisa, Yatırım İçin Fas'a Gidiyor, <http://www.manisahavadisleri.com/musiad-manisa-yatirim-icin-fasa-gidiyor/13023/>, 06.12.2016, [Erişim tarihi: 22.06.2020].
- MÜSİAD Uluslararası Fuarı Konya B2b İş Görüşmeleri ve Gala Yemeği Programı, <https://www.kso.org.tr/duyuru/937/15-musiad-uluslararasi-fuari-konya-b2b-is-gorusmeleri-ve-gala-yemegi-programi>, 26.11.2014, [Erişim tarihi: 22.06.2020]
- MÜSİAD, Türkiye'nin Yüz Akı MÜSİAD, erişim 26 Ocak 2020, <http://web.musiad.org.tr/F/Root/Pdf/MUSIAD-25-Yil.pdf> s.89
- MÜSİAD'dan Meslek Liseleri Sorununa Çözüm, *Dünya Bülteni*, erişim 25 Ocak 2020, <https://www.dunyabulteni.net/arsiv/musiaddan-meslek-liseleri-sorununa-cozum-h45838.html>
- MÜSİAD'tan Fas Çıkarması, <http://bizimsivas.com.tr/haber/musiadtan-fas-cikarmasi-11036.html>, 16.10.2017, [Erişim tarihi: 22.06.2020]
- Nageye Ahmed İbrahim, *Afrika'da Eğitim Kalkınma ve İstihdam*, Medeniyet Burçları, İstanbul 2018.
- Nassir Mahamat, Adoum Doutoum, Afrika'nın Bankacılık Sektöründe Fas'ın Yükselişi, <https://www.afam.org.tr/afrikanin-bankacilik-sektorunde-fasin-yukselisi/>, 19.12.2018, [Erişim tarihi: 26.12.2019].
- Olalı Hasan, *Turizm*, MEB Yayınları, Türk Hava Kurumu Basımevi, Ankara 1991.
- Orta Anadolu İhracatçı Birlikleri. Fas Ülke Raporu. Mayıs 2016.s:30
- Öngüt Emrah, *Türk Tekstil ve Hazır Giyim Sanayinin Değişen Dünya Rekabet Şartlarına Uyum*. DPT, 2007.
- Özcan Murat, Dünyada ve Türkiye'de Hazır Giyim Sektörünün Uluslararası Ticaretinin İncelenmesi ve Değerlendirilmesi (İstanbul Ticaret Üniversitesi Dış Ticaret Enstitüsü Anabilim Dalı Uluslararası Ticaret Yüksek Lisans Tezi), 2012.
- Öztürk Yüksel, Erdem Şimşek, Politik İstikrarsızlıkların Turistlerin Destinasyon Seçimine Etkisi Üzerine Bir Araştırma, *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, 2013, 1(2), (ss.15-25).
- Plan Maroc Vert, <http://ormvah.com/maroc-vert/presentation-generale/plan-maroc-vert/>
- Polat Hatice, Türkiye Ekonomisinde İmalat Sanayi, *Dicle Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* Yıl:1 C:1 S:2 Yaz 2011 (24-39).
- Population of Morocco (2019 and historical), Department of Economic and Social Affairs, Population Division. *World Population Prospects: The 2017 Revision*
- Rabat in Morocco, https://www.iycr2014.org/__data/assets/pdf_file/0003/108273/Rabat-ENG.pdf [Erişim tarihi: 07.01.2019].
- Régions du Maroc : Contributions sectorielles à la création de la richesse nationale, Department of Studies and Financial Forecasts, https://www.finances.gov.ma/docs/2011/depf/6470_regionsinmoroccoenglishversion2.pdf [Erişim tarihi: 06.01.2019].
- Saldıraner Yıldırım, *Sivil Havacılık Faaliyetleri ve Türk Sivil Havacılık Otoritesi İçin Organizasyon Yapısı Önerisi*, Anadolu Üniversitesi Sivil Havacılık Yüksek Okulu Yayınları, Eskişehir 1992.
- Sarı Duygu, Fas Pazarında Hazır Giyim Tüketimine Yönelik Tüketicilerin Tutum ve Davranışları (T.C. İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü Uluslararası

Ticaret Anabilim Dalı Uluslararası Ticaret Yüksek Lisans Programı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2015.

- Sayılarla. <https://www.turkishairlines.com/tr-int/basin-odasi/hakkimizda/sayilarla-turk-hava-yollari/> [Erişim tarihi: 02.02.2020]
- Sivas Ticaret ve Sanayi Odası Tarihçesi için bkz: <https://www.sivastso.org/tarihce.html>, [Erişim tarihi: 22.06.2020].
- Speed between Moroccan cities on Africa's fastest train, <https://www.lonelyplanet.com/news/2018/11/19/morocco-high-speed-train-africa/>, [Erişim tarihi: 22.02.2019].
- Swearingen, Will D. "Morocco's Agricultural Crisis." In *The Political Economy of Morocco* (edited by I. William Zartman), Praeger, 1987.
- Şişman Mehmet, Uluslararası Pazarlama ve Türk Hava Yolları Örnek Stratejik İncelemesi (Haliç Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Anabilim Dalı İşletme Programı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2014.
- T.C. Rabat Büyükelçiliği Ticaret Müşavirliği. Fas Pazarı Ve Fas – Türkiye İlişkileri. Kazablanka - Aralık 2018
- T.C.Ticaret Bakanlığı Dış Temsilcilikler ve Uluslararası Etkinlikler Genel Müdürlüğü 2020, Fas Ülke Raporu. www.ticaret.gov.tr [Erisim tarihi :28.08.2020]
- T.C.Ticaret Bakanlığı Dış Temsilcilikler ve Uluslararası Etkinlikler Genel Müdürlüğü 2020, Fas Pazar Bilgileri. www.ticaret.gov.tr [Erisim tarihi :28.08.2020]
- Taib Movafa, The Mineral Industries of Morocco and Western Sahara, *USGS: Science for a Changing World*, 2014 (pp. 59.1-59.13).
- Tekfen İnşaat'ın tarihçesi için bkz: http://www.tekfeninsaat.com.tr/TR/kisaca_tekfen.asp [Erişim tarihi: 08.04.2020].
- Tekstil ve Hazır Giyim Sektör Raporu 2014, Orta Karadeniz Kalkınma Ajansı, Nisan 2014.
- Temür Recep, Baskı Grupları Ve Türkiye'de Bir İşveren Örgütü Olarak MÜSİAD'' (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2019), 98
- The Government and Political System in Morocco, <https://www.studycountry.com/guide/MA-government.htm> [Erişim tarihi: 03.01.2019]
- The Historic Importance of G-77, Vol. LI No. 1 2014, May 2014 (BM Dergisi)
- The Washington Times (2000-11-27): Developing tourism – and targeting investors. www.internationalspecialreports.com/africa/00/morocco/7.html [Erişim tarihi: 26.12.2018].
- THY'den istihdam atağı: 3 ayda 1182 kabin görevlisi daha uçmaya başladı, <https://www.cnnturk.com/ekonomi/thyden-istihdam-atagi-3-ayda-1182-kabin-gorevlisi-daha-ucmaya-basladi>, 15.05.2019 [Erişim tarihi: 20.01.2020]
- Ticari ve Ekonomik Konular, 28.4.2015, <http://losangeles.bk.mfa.gov.tr/Mission/ShowInfoNote/121246>, [Erişim tarihi: 08.04.2020].
- Tourism Statistics in Morocco, February 2018, Observatoire du Tourisme Maroc, https://www.tourisme.gov.ma/sites/default/files/tbnat_02-18_anglais.pdf, [Erişim tarihi: 28.11.2018].

- Towards a national telecommunications strategy in Morocco by Mohammed Ibahrine. Volume 9, Number 1 - 5 January 2004. <https://firstmonday.org/ojs/index.php/fm/issue/view/166>, [Erişim tarihi: 20.02.2019].
- Trabzon Ticaret ve Sanayi Odası Tarihçesi için bkz: <http://www.ttso.org.tr/index.php?link=tarihce>, [Erişim tarihi: 22.06.2020].
- Transport: Morocco's High-Speed Modernisation, <https://www.theagilityeffect.com/en/article/transport-moroccos-high-speed-modernisation/>, 13/02/2018 [Erişim tarihi: 22.02.2019].
- Tuğrul Akçura, "Fas Şehri Çevre Düzenleme ve Medine'yi Koruma Düzeylerinde Planlama Çalışması", ODTÜ Mimarlık Fakültesi Dergisi, Cilt: 4, Sayı: 2, Güz 1978 (ss. 201-222).
- Türkiye Cumhuriyeti Başbakanı Sayın Recep Tayyip Erdoğan'ın himayelerinde MUSIAD Fas-Cezayir-Tunus Ticaret Heyeti Programı, 03-06 Haziran 2013 Hk.*, <https://www.denizticaretodasi.org.tr/tr/sirkuler/turkiye-cumhuriyeti-basbakani-sayin-recep-tayyip-erdoganin-himayelerinde-musiad-fascezayirtunus-ticaret-heyeti-programi-0306-haziran-2013-hk-5934?page=209> [Erişim tarihi: 22.06.2020]
- Türkiye'nin Afrika'ya Açılan Kapısı: Fas, <https://hursedanet/ekonomi/110523-turkiyenin-afrikaya-acilan-kapisi-fas.html>, 06-05-2014, [Erişim tarihi: 22.06.2020].
- TÜSİAD, "Türkiye Sanayiine Sektörel Bakış", İstanbul, 2008. <http://www.tusiad.org.tr/FileArchive/sanayi.pdf>, [Erişim tarihi: 15.11.2019].
- Uluslararası İş Forumu, MÜSİAD, erişim 25 Ocak 2020, <https://www.musiad.org.tr/icerik/uluslararası-is-forumu-ibf-124>
- UNCTAD, World Investment Report 2020. [Erisim tarihi : 30.08.2020]
- World Tourism Organization.* (2014), Tourism Highlights, 2014 Edition, <https://www.e-unwto.org/doi/pdf/10.18111/9789284416226> [12.02.2020]
- Yalçınkaya Sıraç, *Fas Ülke Raporu & Mobilya Sektörü Raporu*, Kasım 2018, http://www.kfa.com.tr/panel/datas/fuar1/35/files/fas_ulke_raporu.pdf [Erişim tarihi: 26.12.2019].
- Yayın, MÜSİAD, erişim 25 Ocak 2020, <https://www.musiad.org.tr/icerik/yayin-40/ptn-3>
- Yücel Yener, Küreselleşme Sürecinde Türk Tekstil ve Hazır Giyim Sektörünün Rekabet Gücü (Marmara Üniversitesi SBE İktisat Anabilim Dalı İktisat Teorisi Bilim Dalı Yayınlanmamış Y.L. Tezi), 2010.
- Zengin Burhaneddin, Türkiye Turizm Coğrafyasının Turizm Talebine Etkileri ve Türkiye-İspanya-Fransa Örneği (İstanbul Üniversitesi SBE Turizm Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi), 1994.
- Zouhir Abderrahman, "Language Situation and Conflict in Morocco", *Selected Proceedings of the 43rd Annual Conference on African Linguistics*, ed. Olanike Ola Orié and Karen W. Sanders, 2013 (pp. 271-279).

İnternet kaynakları

- <http://adala.justice.gov.ma/FR/DocumentViewer.aspx?id=188945.htm>;
<http://adala.justice.gov.ma/production/html/Fr/liens/..%5C189771.htm>, [Erişim tarihi: 08.04.2019].
- <http://constitutionnet.org/regioncountry/morocco> [Erişim tarihi: 07.01.2019]
- <http://corporate.lcwaikiki.com/hakkimizda> [Erisim tarihi:30.08.2020]
- <http://www.emploi.gov.ma>, [Erişim tarihi: 22.06.2020].
- http://www.gib.gov.tr/sites/default/files/uluslararası_mevzuat/FAS.htm [Erişim tarihi: 08.04.2019].
- http://www.tekfen.com.tr/anasayfa_arsivi.asp?p=2012&h=5 [Erisim tarihi:30.08.2020]
- <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.KD.ZG?locations=MA> [Erisim tarihi: 31.08.2020]
- <https://fastiad.org/blog/#page-content> [Erişim tarihi: 30.08.2020]
- <https://www.bim.com.tr/Categories/108/hakkimizda.aspx> [Erişim tarihi: 30.08.2020]
- <https://www.casainvest.ma/> [Erişim tarihi: 10.04.2019]
- <https://www.royalairmaroc.com/tr-en>, [Erişim tarihi: 29.08.2020]
- <https://yapimerkezi.com.tr/Projeler/Baslica-Projeler/Casablanca-Tramvayi-Ikinci-Hat> [Erişim tarihi: 30.08.2020]
- www.aaco.org [Erisim tarihi: 31.08.2020]

TABLolar LİSTESİ

Tablo 1: Fas Nüfusunun Yaş Ve Cinsiyet Oranları	22
Tablo 2: Eğitim Ekonomik Büyüme Hızı Üzerindeki Yüzdeler Etkisi (1950-1970)	26
Tablo 3: Dünya Hazır Giyim Ve Ticaret Dengesi Vergileri (1000 \$)	54
Tablo 4: Fas Dış Ticareti	61
Tablo 5: Fas'ın İthalat Yaptığı Başlıca Ülkeler (1000 \$)	62
Tablo 6: Fas'ın İthalatında Başlıca Ürünler (1000 \$)	63
Tablo 7: Fas'ın İhracat Yaptığı Başlıca Ülkeler (1000 \$)	64
Tablo 8: Fas'ın İhracatında Başlıca Ürünler (1000 \$)	65
Tablo 9: Karşılaştırmalı Düşük Ücret Maliyetleri Tablosu (Dolar/Ay)	66
Tablo 10: Karşılaştırmalı Kar-Vergi Oranları	67
Tablo 11: Başlıca Sektörler Bazında Dyy Oranları	69
Tablo 12: 2018 Verilerine Göre En Fazla Dyy Yapan Dokuz Ülke	70
Tablo 13: Yatırımcıların Korunmasında Ülke Karşılaştırmaları	70
Tablo 14: Yapı Ruhsatlarının Alınması	71
Tablo 15: Elektrik Temini	71
Tablo 16: Vergi Oranları %	72
Tablo 17: Sözleşmelerin Bağlayıcılık Göstergeleri	72
Tablo 18: Mülkiyet Tescili	73
Tablo 19: Sınır Ötesi Ticaret	73
Tablo 20: Uygulanan Amortisman Oranları %	79
Tablo 21: Türkiye – Fas Dış Ticaret Vergileri (1000 Abd Doları)	85
Tablo 22: Türkiye'nin Fas'a İhracatında Başlıca Ürünler (1000\$)	85
Tablo 23: Türkiye'nin Fas'a İthalatında Başlıca Ürünler (1000\$)	86

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 1:Nüfus Yaş Piramidi (Fas-2020)	21
Şekil 2: Fas İmalat Ürünleri Grafiği.....	37
Şekil 3: Telekomünikasyon Müşteri Sayısının Artışı	44
Şekil 4: Otoyol Ağının Gelişimi	45
Şekil 5: Birincil Enerji Tüketiminin Gelişimi.....	48
Şekil 6: Fas Enerji Politikası.....	50
Şekil 7: Enflasyon Ortalaması.....	67

ÖZGEÇMİŞ

11.12.1992 tarihinde Fas/Agadir’de doğdu. Orta ve lise eğitimini Muhammed el-Baqali Lisesinde tamamladı. 2011 yılında Türkiye hükümeti burslusu olara, Karabük Üniversitesi IIBF İşletme Bölümünde Eğitime başladı ve Haziran 2017’de mezun oldu. Eğitim suresi boyunca Erasmus Programı kapsamında Hollanda ve Belçika’da staj ve eğitim programlarını tamamladı. 2017-2020 yıllar arasında Karabük Üniversitesi Lisans Ustu Eğitim Bilimleri Enstitüsü’nde İşletme Anabilim Dalında yeksek lisansını tamamladı.